

TARTALOM

Hárs Ágnes – Simon Dávid: Miért mennek el az orvosok – és miért maradnának itthon? – I. rész – A magyarországi orvosmigráció sajátosságairól	3
Muraközy László: Quo vadis Japán? – Megtörheti-e a Great Stagnation korszakát az abenomics?	27
Dani Ákos: A nemzetközi monetáris rendszer koncentrációjának alakulása 2001 és 2013 között	61
Martus Bettina Szandra – Urbánné Mező Júlia: A munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség kapcsolata	78
Laki Mihály: Két közgazdasági folyóirat cikkei a 2010 utáni magyarországi változásokról (dokumentált esszé)	106

Abstracts of the Articles	121
----------------------------------	-----

JOGI MELLÉKLET

Kásler András: Emberi jogi szempontok az Európai Unió fejlesztéspolitikájában	45
Abstract of the Article	68

**A folyóirat példányonként megvásárolható
a szerkesztőségben.**

**A Magyar Közgazdasági Társaság,
valamint a Magyar Közgazdaságtudományi Egyesület tagjai számára
a szerkesztőség előfizetés esetén 33 százalék kedvezményt ad.**

**A szerkesztőség címe: 1112 Budapest, Budaörsi út 45.
Telefon: 309-2642, 309-2695
Fax: 309-2647**

E-mail cím: kulgzadasag@kopint-tarki.hu

Munkatársaink elérhetősége:

Landau Edit főszerkesztő telefonszáma: 309-2642
e-mail címe: edit.landau@kopint-tarki.hu

Rózsás Erika szerkesztőségi titkár telefonszáma: 309-2695
e-mail címe: erika.rozsas@kopint-tarki.hu

Papp Erika szerkesztőségi titkár telefonszáma: 309-2642
e-mail címe: erika.papp@kopint-tarki.hu

**A KOPINT Konjunktúra Kutatási Alapítvány
Külgazdaság honlapja:
www.kulgzadasag.eu, illetve www.kopintalapitvany.hu**

A szerkesztésért felel: Landau Edit. A szerkesztőség címe: 1112 Budapest, Budaörsi út 45. Telefon: 309-2642, 309-2695. E-mail cím: kulgzadasag@kopint-tarki.hu. Kiadja a Kopint Konjunktúra Kutatási Alapítvány, 1065 Budapest, Nagymező utca 37–39. A kiadásért felel: Palócz Éva, a Kuratórium elnöke. Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ (ÜLK). Előfizetés: Budapesten a Postaigazgatóság kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900, e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. 1014 Budapest, Szentháromság tér 6. Tel.: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu. Előfizetési díj 1 évre: 10800 Ft, fél évre 5400 Ft, összevont számok ára 1800 Ft.

Megjelenik kéthavonta összevont számok formájában. HU ISSN 0324-4202

Tördelés: Király és Társai Kkt.
Cégvezető: Király Ildikó

Készült a *mondAt Kft.* nyomdájában • www.mondat.hu
Ügyvezető igazgató: Nagy László

Miért mennek el az orvosok – és miért maradnának itthon? – I. rész

A magyarországi orvosmigráció sajátosságairól

HÁRS ÁGNES – SIMON DÁVID

Az orvosmigráció kérdése mindenkit érintő fontos szakpolitikai kérdés, a szakmai diskurzusban szorosan kapcsolódik az egészségügy általános helyzetének az anomáliáihoz, az orvoshiány problémájához. Az orvosok nemzetközi vándorlása azonban nem új és nem magyar jelenség. Az egészségügy feladatainak és lehetőségeinek folyamatos bővülése, illetve a demográfiai folyamatok teremtenek növekvő keresletet az orvosok iránt és eredményezik az orvosok növekvő migrációját. Az orvosmigráció mind fontosabb jelenségének a mérése nem egyszerű, azt a bizonytalan adatok helyett gyakran a tényleges folyamatoknál egyszerűbben megkérdésezhető migrációs szándék felmérése helyettesíti. A kutatás új adatfelvétele a magyarországi orvoselvándorlás tényleges nagyságát és az elvándorlást magyarázó tényezőket, a migrációt ösztönző és visszatartó hatásokat vizsgálta a hazai, a külföldön dolgozó és a korábban külföldön dolgozott, migrációs tapasztalattal rendelkező orvosok körében. A cikk első része az orvoselvándorlás nagyságát, a külföldön dolgozó orvosok sajátos szakmai és korosztályi összetételét és az elvándorlás dinamikáját tárgyalja. A második részben a szerzők arra keresik a választ, hogy milyen tényezők befolyásolják az orvosok külföldi munkavállalását és a külföldi munkavállalással kapcsolatos várakozásaikat. Modellszámításokkal vizsgálták, hogy az élet- és munkakörülmények különböző szempontjai hogyan hatnak a külföldi munkavállalás esélyére és mintázatára. Előzetes várakozásukhoz képest a bérek önmagukban nem elegendők a migrációs döntéshez és a bérek emelése önmagában a megállításhoz sem. Az orvosok elvándorlásának az intenzitása, a jövőbeni döntésekkel kapcsolatos vára-

Hárs Ágnes, a Kopint-Tárki vezető kutatója. E-mail cím: agnes.hars@kopint-tarki.hu
Simon Dávid, az ELTE Társadalomtudományi Kar Statisztika Tanszékének oktatója.
E-mail cím: simon.david@tatk.elte.hu

*kozások különösen a fiatalok elvándorlásának az állandóságát prognosztizálják. A szerzők ebben találták az orvoselvándorlás legsúlyosabb problémáját.**

Journal of Economic Literature (JEL) kód: C83, I10, I20, J40, J60, J61.

Az orvosmigráció a szakirodalomban

Okok, magyarázatok

Az orvosok nemzetközi vándorlása nem új és nem magyar jelenség. A migrációt ösztönző általános taszító és vonzó (push-pull) hatások (Massey, 1988, Massey et al., 1998, Stark, 1991), valamint a kvalifikált szakemberek mobilitását, a *brain drain* sajátosságait meghatározó tényezők sokszínűsége mozgatja és magyarázza az intenzív vándorlást (Beine et al., 2008, Bhagwati–Wilson, 1989, Stark, 2005). Mindinkább az orvoshiány teremtette vonzó hatások és a munkakörülmények különbségei határozzák meg az orvosok globalizálódó munkapiacán a migrációt. (Bach, 2003, Mejia, 1978, Mejia et al., 1979). Az általános orvoshiányt az egészségügy növekvő kereslete és ezt erősítve a GDP emelkedő ráfordításai, valamint intézményi sajátosságok, mindenekelőtt az orvoscépzés ciklikussága, a toborzás, az orvoselosztó központok működése befolyásolja (Buchan, 2007, Buchan et al., 2014, Dumont–Zurn, 2007).

A hetvenes évek óta az orvosok migrációja nagymértékben globalizálódott (Bach, 2004, Clark et al., 2006, Dumont–Zurn, 2007). Meghatározó a fejlődő országokból a fejlettek irányába áramlás (észak–dél migráció), de jelentős az orvosmigráció a fejlett országok között is, valamint a legfontosabb felvevő USA irányába (nyugat–nyugat migráció).

Arányok és irányok

Az orvosok iránti kereslet erőteljes növekedésével a külföldön dolgozó orvosok száma és aránya is gyorsan emelkedett a világon az elmúlt néhány évtizedben, a fejlődő országokból a fejlettekbe irányuló migráció mellett jelentős volt az orvosmigráció a fejlett országok között is. A migráció célországaiiban gyorsan nőtt a hazai orvosok száma, a növekedés ellenére azonban továbbra is jelentős és növekvő mértékben vonzottak külföldi orvosokat. A külföldön végzett orvosok száma sze-

* A cikk alapjául szolgáló vizsgálatot a „Migráció az egészségügyben: jelenségek és magyarázatok” című, 101067 azonosító számú OTKA kutatási projekt támogatta.

rint a legfontosabb célország az USA, a külföldön végzett orvosok aránya magas az Európán kívüli fejlett országok mindegyikében és gyorsan növekedett a skandináv országokban, az Egyesült Királyságban és Németországban. A jelentősebb fogadó országokban a külföldön végzett orvosok aránya eléri a 25-35 százalékot (*Buchan et al., 2014, Clark et al., 2006, Dumont–Zurn, 2007*).

Az orvosmigráció globális folyamatába már a kilencvenes évektől, az Európai Unió bővülését megelőző időszakban bekapcsolódtak a kelet-európai országok, az uniós csatlakozást követően pedig felerősödött a folyamat (*Kaczmareczyk, 2006, Wis-kow, 2006, Young et al., 2010*), befolyásolva a korábbi európai migrációs mintákat és irányokat (*Dumont–Zurn, 2007, Glinos et al., 2014, Merçay et al., 2015*). Jelentős mértékű volt 2002-ben az általános migrációs várakozás a kelet-európai orvosok körében, komoly szándékot azonban a magyar orvosok jeleztek a legnagyobb arányban (*Vörk et al., 2004*). A tényleges orvosmigráció elmaradt a túlfűtött általános várakozásoktól, Magyarország esetében a megfogalmazott komoly szándéktól is (*Dumont–Zurn, 2007, OECD, 2015*).

Az orvosmigráció mérése és mérhetősége

Az orvosok mobilitási mintáinak gazdagodásával párhuzamosan mind több kísérlet történt a folyamatok pontos leírására. Több közelmúltban készült vizsgálat tett kísérletet az orvosvándorlás mérésére, nemzetközi összehasonlításra, sztenderdizálására (*Buchan et al., 2014, Dumont–Zurn, 2007, Merçay et al., 2015, Tjadens et al., 2013*). A WHO és az OECD az orvosok vándorlásának mérésre alkalmas és kompatibilis adatokból álló statisztikák, adatbázisok összeállítására tett erőfeszítései ellenére az adatok forrása és adattartalma heterogén (*Buchan et al., 2014, Dumont–Zurn, 2007, Merçay et al., 2015*). A leírást így gyakran a tényleges folyamatoknál egyszerűbben megkérdozhető migrációs szándék felmérése helyettesíti. Ez nagyon elterjedt az orvosok elvándorlásának vizsgálata során (például: *Dumont–Zurn, 2007, Glinos et al., 2014, Maier et al., 2014*). A migrációs potenciál vizsgálatokra, illetve az adminisztratív engedélyezés alapján a migráció lehetőségét előrejelző adatokra épül a hazai orvosmigrációt bemutató publikációk jelentős része is (*Balázs, 2012, Csernus et al., 2013, Eke et al., 2009, 2011*).¹

¹ *Csernus et al. [2013]* szerint például 2011-ben 1000 hatósági igazolványt bocsátottak ki, ugyanakkor ENKK [2015] adatok alapján 817 egyedi, első bizonyítvány kibocsátásra került sor.

A magyarországi orvosok kivándorlása

Az orvosok elvándorlásának becslése egyszerű feladatnak tűnik olyan szakma esetében, amelynek gyakorlása szigorú engedélyezéshez kötődik, így megbízható a nyilvántartása is. Az eljárás kézenfekvő: az elvándorolt orvosok szakmai regiszterekben nyilvántartott számát a hazai orvosok regisztrált számával összevetve az orvosmigráció nagyságára biztos arányt mondhatunk. Az adminisztratív adatok azonban sem a hazai, sem az elvándorló orvosok számát nem írják le ilyen egyértelműen és pontosan. A továbbiakban ezért létszámbecsléseket teszünk az elvándorlás tényleges nagyságára.² Az orvosmigráció meghatározásának kereteként a hazai orvosok létszámára, majd az orvosok külföldre áramlására, valamint a külföldön dolgozók állományára adunk becslést, ennek alapján az orvosmigráció mértékére tudunk az adminisztratív adatokra alapozó statisztikák alapján becslést adni.

A hazai orvoslétszám becsülhető nagysága

Egyszerűnek tűnik, mégsem könnyű a magyarországi orvosok számáról megbízható adatot találni. Nincsen olyan nyilvántartás, ahol erre egyértelmű és pontos választ kaphatunk. A bizonytalanság azzal a lehetőséggel jár, hogy az egészségügyben az orvosok létszámát túl-vagy alulértékelik, az eltűnt orvosokról pedig – akár igaz, akár nem – az feltételezhető, hogy külföldre mentek. Az elvándorlás keretének a megállapításához ezért megbízható becslést kellett találnunk az orvoslétszám meghatározására.

Kiindulásul az Egészségügyi Engedélyezési és Közigazgatási Hivatal (EEKH) működő orvosok nyilvántartásából származó létszámadat szolgál.³ A hivatal által statisztikában közölt orvoslétszámnak és a KSH dolgozó orvosokra vonatkozó adat-szolgáltatásának is ez az alapja. A közölt statisztikák azonban zavaró pontatlansá-

² A publicisztikákban rendszerint a hivatalos adatok alapján megfogalmazott számok jelennek meg és ez határozza meg a közvélekedést is. A nyers hatósági bizonyítvány adat a fogorvosok nélkül 2014-ben 954 személy, az adatok tisztítását követően az első hatósági bizonyítványt igénylő magyar állampolgárok száma 518, az ENKK legújabb honlapon szereplő statisztikája szerint ebből az 518 orvosból mindössze 324 nem jelent meg vényíróként a magyar egészségügyi rendszerben (ez az adat azonban az ingázókat nem tartalmazza).

³ Magyarországon az orvosok működésének a nyilvántartását és a regiszter rendszeres frissítését, a végzett orvosok, a szakvizsgát szerzettek adatait, a diplomák honosítását és a külföldi munkavállaláshoz szükséges hatósági igazolások kiadását is az EEKH (Egészségügyi Engedélyezési és Közigazgatási Hivatal), 2015 óta ENKK (Egészségügyi Nyilvántartási és Képzési Központ) végzi. Az egyértelműség kedvéért az intézményre a továbbiakban – az átalakítás és az átnevezés ellenére – a korábban elterjedt rövidítéssel *EEKH*-ként hivatkozunk.

got tartalmaznak: az orvosok működési engedélyét 5 évente kell érvényesíteni, a nyilvántartás az orvosok működésében időközben bekövetkezett változásokat nem vezeti át, az orvosoknak ilyen kötelezettségük nincsen. Az adatok az 'érvényes működési nyilvántartási ciklussal rendelkező orvosok' számát mutatják, az erre építő statisztikák időben egyenetlenül túlértékelik a tényleges létszámot és növekedést mutatnak (lásd: *Balázs*, 2012).⁴ Az érvényes működési engedéllyel rendelkező orvosok nyilvántartás szerinti száma ezért az orvosok létszámának a felső becslése lehet (lásd az *I. táblázat* felső paneljét).

Az orvosok egy szűkebb csoportjáról, az állami intézményben (kórházban és szakrendelő-intézetben) dolgozók létszámáról pontosabb képet ad az intézmények éves jelentése alapján az intézményben dolgozó orvosok számáról közölt adat. Az így látott orvoslétszám gyorsan csökkent 2005–2010 között, azóta stagnál.⁵ Ezt a létszámot a nem állami egészségügyben dolgozó háziorvosok, fogorvosok és magánintézményben dolgozók számával kiegészítve a dolgozó orvosok számát pontosabban közelítő becslést kapunk.⁶ Ez az érték a működő orvosok számát közelítő érték alsó becslése (lásd az *I. táblázat* második paneljét).

Az orvosok utánpótlását az adott évben végzett magyar orvosok és a bevándorló külföldi orvosok jelentik. A teljesség kedvéért a táblázatban ezért feltüntetjük az ő létszámukat is. Azt nem tudjuk, hogy az így potenciálisan belépők közül mennyien dolgoznak majd ténylegesen orvosként a belépés évében vagy később. Az ő belépésük az orvosutánpótlás felső becslése (lásd az *I. táblázat* alsó két paneljét).

⁴ A létszám csökkenésének oka lehet a halálozás, az inaktivitás (gyermekgondozás, tartós betegség), illetve a nyugdíjba kilépés mellett a pályaelhagyás és a külföldre távozás. Az ötévente érvényesített engedélyek ezeket a változásokat késéssel követik, az intézményi átszervezések miatt az érvényesítésben is periodicitás van, 2010-ben, majd 2015-ben a működési engedélyeket nagy számban frissítették. A működő orvosok száma 2010 és 2014 között egyébként nehezen magyarázható növekedést mutat.

⁵ Az adatgyűjtést az egészségügyi kormányzat háttérintézményeként a Gyógyszerészeti és Egészségügyi Minőség- és Szervezetfejlesztési Intézet (GYEMSZI) végzi. Az ebből a forrásból származó adatok szerint a kórházakban és szakrendelő intézetekben 2005-ben több mint 21 ezer fő dolgozott, 2010-re a létszám 17 ezer fő alá csökkent, és azóta stagnál (GYEMSZI, 2014).

⁶ *Kincses Gyula* kalkulációja szerint (*Danó*, 2015), ha az állami intézményben dolgozókhoz hozzáadjuk a 6500 háziorvost, a mintegy 5800 fogorvost, valamint a nem állami intézményekben dolgozó gyógyítókát, akkor is csak körülbelül 30 ezer szakembert számlálhatunk össze. Alaposabb és részletesebb kalkulációt nem sikerült fellelnünk. Tekintettel a 2010 óta a statisztika alapján nem csökkenő állami intézményekben foglalkoztatott létszámra, a többi csoport változatlanóságát felételezve 30 ezer fős közelítő létszámmal számolunk a 2010–2013-as időszakra.

Az orvosok létszámának a becslése

	2011	2012	2013	2014
Az érvényes működési nyilvántartási ciklussal rendelkező orvosok (felső létszámbecslés, fő)*				
Orvos	29 462	30 529	31 454	32 801
Fogorvos	5 226	5 580	5 892	6 206
Együtt	34 688	36 109	37 346	39 007
Éves működés alapján becsült orvoslétszám (alsó létszámbecslés, fő)**				
Kórházban és szakrendelőben dolgozó orvos	16 327	16 943	16 559	
Fogorvos	5 226	5 580	5 892	
Háziorvos	6 442	6 415	6 345	
Együtt***	~30 000	~30 000	~30 000	
Az adott évben végzett magyar orvosok (fő)****				
Együtt	750	905	876	864
Az adott évben honosított diplomás bevándorló orvosok (fő) *****				
Orvos	53	75	71	82
Fogorvos	26	30	27	48
Együtt	79	105	98	130

* EEKH nyilvántartása szerint.

** GYEMSZI [2014] alapján az állami intézményben (kórházban és szakrendelőben) dolgozók száma a KSH Stadat háziorvosok statisztikájával és az EEKH működő fogorvos adataival kiegészítve.

*** A csak magánorvosként dolgozók száma nem ismert, *Kincses Gyula* szakértői becslése szerint 1500–2000 fő közötti nagyságra, és így az összes orvos száma együtt 30 ezer főre becsülhető (*Danó, 2015*).

**** EEKH adatnyilvántartás.

***** EEKH adatnyilvántartás, a működési engedéllyel rendelkező orvosok száma tartalmazza a honosított diplomásokat.

Forrás: Saját számítások az EEKH, KSH és GYEMSZI adatok alapján.

Az orvosok külföldre áramlásának mértéke

Ahogy az orvosok száma bizonytalan, a migráció nagyságáról, a külföldön dolgozó magyar orvosok számáról sem rendelkezünk jól dokumentált létszámadattal. A vizsgálódások rendszerint a külföldi munkavállaláshoz szükséges hatóságibizonyítvány-igénylések alapján határozzák meg az orvosok elvándorlását, feltételezve, hogy aki igazolást igényel, az már el is indul, és aki elindult, nem is tér vissza. Az így definiált orvsmigráció pontatlan, és túlértékeli a tényleges elvándorlást. Az elvándorló orvosok kiáramlására teszünk a továbbiakban becslést az engedélyezési adatok részletes elemzésével.

Az orvosok külföldi munkavállalásához szükséges hatósági bizonyítványok alapján becslés adható a külföldi munkavállalást komolyan tervezők létszámára, feltételezve, hogy a munkavállaláshoz az érintett igazolni kívánja hazai végzettségét, amit az orvosok esetében erős feltevésnek tekinthetünk. A becslés tehát az orvosként (vagy orvosi végzettséget igénylő területen) külföldön *dolgozni szándékozókra* vonatkozik, ezért ez az emigráció felső becslésének tekinthető.

A részletesebb elemzéshez az egészségügyi adatgazda EEKH hatósági bizonyítvány iránti igénylések anonimizált egyéni adatait használtuk, az elemzést a 2009–2013-as időszakra tudtuk elvégezni.⁷ Az átadott adatok további tisztítást és pontosítást igényeltek. A hatósági bizonyítvány adatai tartalmazzák az idegen nyelvű képzésen végzett orvosokat, ezért az adatokat meg kellett tisztítani a Magyarországon diplomázó és külföldre visszatérő idegen nyelvű képzésen részt vett orvosoktól. Ehhez azonosítottuk a külföldi állampolgárokat – mint proxy értéket –, és őket eltávolítottuk az adatbázisból, így a magyarországi orvosok elvándorlási szándékára vonatkozó adatokat kaptunk. Egy személy többször igényelhetett igazolást, az egyéni azonosító alapján ettől a halmozódástól is megtisztítottuk az adatokat, kiszűrve a többszörös igényléseket. Az adattisztítás után a külföldi munkavállaláshoz hatósági bizonyítványt igénylők között az először igénylők száma a 2010–2014-es évekre átlagosan alig több mint fele az összes igénylésnek, az orvosok esetében közel 60, a fogorvosok között alig 43 százalék. A tisztítás utáni eredményeket a 2. táblázat mutatja.⁸

⁷ A részletes elemzést a kutatás keretében *Katona Eszter* végezte, lásd *Katona [2015]* tanulmányában.

⁸ Az EEKH-tól kapott egyedi adatok kéréskor tisztított engedélyezési adatok publikálva nem álltak rendelkezésre, és hasonló számítások elvégzéséről az adatátadáskor nem is tájékoztatott bennünket az adatgazda. 2014 augusztusában – vizsgálatunk elvégzését követően – publikált először az EEKH 2010-ig visszamenően a hatósági igénylések tisztított számairól adatot. Az adatbázis tisztításának álta-

Az adattisztítás utáni és tisztítatlan hatósági bizonyítvány iránti igénylések aránya

(2010–2014 évek átlaga, százalékban)

	Külföldi állampolgárok nélkül az összes igénylés százalékában	Magyarok, halmozódó igénylések nélkül az összes magyar igénylés százalékában	Első hatóságiigazolás-kérés az összes százalékában
Orvos	78	74	58
Fogorvos	66	65	43
Együtt	76	72	55

Forrás: EEKH adatok alapján *Katona* [2015].

A hatósági bizonyítvány adatainak megtisztítása után az adott időszakban először igényelt igazolások kiadása alapján az orvosok külföldre áramlásának a növekedésére (flow adat) adhattunk felső becslést. Az igénylés még nem jelent tényleges külföldi munkavállalást, de annak feltétele, a növekedés az adott időszakban *érintett létszám* növekedését jelenti.⁹ Az engedélyek tisztított száma alapján azt látjuk, hogy az orvosok és a fogorvosok esetében is csökken az első hatósági bizonyítvány igényléseinek száma. Ez azt jelenti, hogy csökkenő ütemben növekszik azok száma, akik potenciálisan külföldön vállalnak munkát. Az első hatósági bizonyítvány iránti igénylések számát és arányát a frissen végzett orvosok, a működési engedéllyel rendelkező, illetve a tényleges működés alapján becsült orvosok arányában a *3. táblázat* mutatja.

Az orvosok külföldre áramlásának a növekedése a teljes orvoslétszámhoz viszonyítva is magas, 1,5-2 százalék. A hatósági igazolások anonimizált adatait vizs-

lunk elvégzett számai valamelyest eltérnek az EEKH által közölttől, ennek oka az átadott és az EEKH rendelkezésére álló adatbázis eltérő időszaka, a szűrőfeltételek pontos meghatározása lehet. Részletes vizsgálatunk eredményeit a kisebb eltérések azonban nem zavarják. A cikkben – ahol létezik publikált adat – a hivatalos tisztított hatósági bizonyítványok statisztikájának az adatait mutatjuk be az ENKK [2015] alapján. A részletesebb vizsgálatokhoz az elvégzett becslések eredményeit saját számításaink alapján közöljük.

⁹ Lehetséges, hogy a korábban igazolást igénylők bármi okból újabb igazolást kértek (a korábbi igazolás a tényleges munkavállalás realizálásakor már lejárt, az illető hazatért és ismét külföldön kíván dolgozni, vagy külföldről kér a helyváltoztatás miatt új hatósági bizonyítványt), és az új igazolás igénylése a vizsgált időszakban első igénylés volt, így az első hatósági bizonyítvány a munkavállalás szándékának ezt a halmozódást is magában foglaló felső becslése.

gálva az igénylők kormegoszlása is látható *Katona* [2015] számításaiból, így arra is adhatunk becslést, hogy az igénylések alapján a végzetek mekkora aránya tesz az igényléssel komoly lépést a külföldi munkavállalásra. Az 5 éves korcsoportok mind-egyikében közel állandó az igénylések aránya a vizsgált 2009–2013-as időszakban. A 25–29 évesek korcsoportja az egyetlen, ahol erőteljes a növekedés, ők a pályakezdők, és az általuk kért hatósági igénylések 2012–2013-ra az összes adott évi első igénylések 20 százalékát érték el. A 35 év alattiak együtt pedig a 40 százalékát. Az állítás tehát nem igaz, hogy teljes végzett orvosévfolyam távozik – az igénylések alapján készül távozni – külföldre. Az arány azonban nagyon magas, ami arra utal, hogy a frissen végzetek, a rezidensek és a fiatal szakvizsgát szerzők távoznak legnagyobb eséllyel.

3. táblázat

Magyar állampolgár orvosok hatóságibizonyítvány-igénylése és aránya az érvényes engedéllyel rendelkező orvosok és a végzett magyar orvosok számához képest

	2010	2011	2012	2013	2014
Első hatósági bizonyítvány (orvos, fő)	669	711	694	498	491
Első hatósági bizonyítvány (fogorvos, fő)	99	106	128	107	70
Első hatósági bizonyítvány (orvos és fogorvos együtt, fő)	768	817	822	605	561
A frissen végzett magyar orvosok arányában* (%)	109	109	91	69	65
Az összes érvényes működési engedéllyel rendelkező orvos- (és fogorvos-) létszám arányában* (%)		2,4	2,3	1,6	1,4
A ténylegesen működő orvos- (és fogorvos-) létszám arányában* (%)		2,7	2,7	2,0	1,9

* Az orvoslétszám az 1. táblázatban szerepel.

Forrás: ENKK [2015] adatok alapján.

Az adatbázisban a megtisztított adatokat célországok szerint is vizsgálhattuk, e szerint a magyar orvosok első hatóságibizonyítvány-igénylése szerint a fő célországok: az Egyesült Királyság, Németország, Svédország, Ausztria és Írország. A legjelentősebb ezek között az Egyesült Királyság és Németország, az igényelt új igazolások több mint fele e két országba irányult és ettől lényegesen elmaradnak a többiek. 2011 után, az átmeneti időszak lejártával Németország és Ausztria irányában

is szabaddá vált a munkaerő szabad áramlása, ami érezte a hatását. Ezt követően az igénylések tükrében Németország preferálása megelőzi az Egyesült Királyságot. A fő célszágok közül az orvosok legnagyobb arányban Németországba, míg a fogorvosok legnagyobb arányban az Egyesült Királyságba kértek hatósági igazolást.

4. táblázat

A honosított új diplomák és a külföldi munkavállaláshoz először igényelt hatósági bizonyítványok aránya
(Százalékban)

	2011	2012	2013	2014
Orvos	7,5	10,8	14,3	16,7
Fogorvos	24,5	23,4	25,2	68,6
Együtt	9,7	12,8	16,2	23,2

Forrás: EEKH.

Létszámbecslést végeztünk végül arra is, hogy a bevándorló orvosok milyen mértékben ellensúlyozhatják az elvándorló orvosok hiányát. A honosított diplomás orvosok aránya a magyarországi orvosok létszámán belül mintegy 8 százalék, a fogorvosok körében magasabb, közel 10 százalék. Azt nem tudjuk, hogy a korábbi bevándorló orvosok mekkora arányban dolgoznak ma a magyar egészségügyben. Az utóbbi években jelentősen lecsökkent a bevándorlás.¹⁰ Az új bevándorló orvosok aránya az orvoselváborlás nagyságának kompenzálására csak részlegesen alkalmas, bár az arány növekvő (amit főleg az első hatósági igazolás iránti igénylések számának csökkenése magyaráz). Figyelemre méltó jelenség, hogy a 2014-ben tapasztalt növekedésben a fogorvosok között a nem határon túli (például: iráni) orvosok számának az emelkedése is megfigyelhető (lásd a 4. táblázatot).

¹⁰ Az orvosok bevándorlása egy korábbi időszakban volt jelentős, határon túli áttelepült magyar ajkúak jelentették a növekmény meghatározó többségét, ez két időszak köré koncentráldott, 1989 után a rendszerváltás időszakára, majd a 2000-es évek közepére, amikor az uniós munkavállalás Magyarország számára megnyílt (Ábrám, 2011, Balázs, 2009). A 2011–2014 között honosított diplomát kapott orvosok közel 70 százaléka magyar (ami az új állampolgárok magas arányát jelzi a honosított diplomák között), további 20 százalék román állampolgár volt, míg a honosított diplomák 70 százalékát Romániában, 16 százalékát Ukrajnában állították ki.

A Magyarországról elvándorolt orvosok száma

Az elvándorlás mérésére a továbbiakban a külföldön élő emigráns magyar orvosok állományának a nagyságát (stock) határozzuk meg. Az elvándorlás nagysága a hazai adatforrások hiányában rendszerint tükörstatisztikák alapján becsülhető. Az emigráns orvosállomány meghatározásakor is így jártunk el. A legfontosabb célországokban dolgozó magyar orvosok száma a fogadó országok szakmai regiszterei alapján ismert. A fő célországok a tükörstatisztikák alapján: Németország, Svédország, Egyesült Királyság¹¹ (Merçay et al., 2015, 148. o.). A hatósági igazolás alapján az időszak végén a sorrend – az előző fejezetben látottak szerint – az Egyesült Királyság felé változott, az eltérést a hosszabb idő óta külföldön dolgozók száma magyarázhatja.

5. táblázat

Az emigráns magyar orvosok állományának létszámbevétele

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Svédország*	154	175	207	250	312	386	414	460	537
Németország**	252	271	305	359	430	529	688	927	1228
Egyesült Királyság***	122	134	154	183	227	277	286	345	399
Együtt a 3 célország	528	580	666	792	969	1192	1388	1732	2164
Becslés a teljes emigráns állományra****	792	870	999	1188	1468	1806	2103	2624	3246

* Svéd adatok külföldön tanult orvosokra, de csak 2011-ig, 2012-es adat a másik két célországhoz viszonyított arány korábbi változása alapján becsült érték (gyakorló orvosok rezidensek nélkül).

** Német adatok magyar állampolgárságú orvosokra, gyakorló orvosokra, az adatok a rezidenseket is tartalmazzák.

*** Egyesült királyságbeli adatok külföldön végzett orvosokról, amelyek a 2008–2012-es időszakra érhetők el gyakorló orvosokra, az adatok a rezidenseket is tartalmazzák, és csak az állami szektorban dolgozó orvosok adatai (Észak-Írország nélkül). A 2004–2007 időszakra a másik két célországhoz viszonyított arány állandóságát feltételezve becsültünk.

**** A hatósági bizonyítványok iránti igénylések alapján a fő célországokba első engedélyt kérők tisztított adatai alapján a teljes emigráció 66 százaléka három fő célországba irányul (Katona, 2015 bevételei), ennek alapján ez a teljes sokaságra adott bevétele felfelé kerekítve.

Forrás: OECD [2015] adatbázisa. Letölthető: <http://dx.doi.org/10.1787/888933261575>

¹¹ A tükörstatisztikai adatok is hiányosak lehetnek, a három fő célország közül az Egyesült Királyságban csak az állami egészségügyben dolgozókat tartalmazza, Svédországban nincsenek benne a rezidensek, ez aláértékelheti az ezekben az országokban dolgozókat, azonban ez az ismert legjobb bevétele, ami vélhetően elmarad a tényleges értéktől.

A teljes migráns népességet a következőképpen becsüljük: a hatósági igazolások vizsgált adatbázisából kiszámítható, hogy a külföldi munkavállaláshoz igényelt hatósági bizonyítványok alapján a fő célországokba első engedélyt kérők 66 százaléka az engedélyt a három – említett – fő célországba kéri (*Katona*, 2015). A teljes sokaságra adott becslés ennek alapján kalkulálható a teljes emigráns népességre, amit az 5. táblázat mutat. A kalkuláció szerint a magyar orvosok 9–11 százaléka, mintegy 3250 orvos élt 2012-ben külföldön.¹²

Az orvoslétszámra és az emigráns orvosok számára adott becslések alapján végül kalkulálható a kivándorlási arány. Ezt a 6. táblázat mutatja. Az emigráns orvosok száma és aránya minden becslés alapján folyamatosan növekvő. A hazai orvosok számának alsó és felső becsléséhez viszonyítva a tükörstatisztikákban azonosított emigráns magyar orvoslétszámot a kivándorlási arány 2009-ben 5–6 százalék, 2012-ben már 9–11 százalék volt.¹³

6. táblázat

Az orvosok kivándorlásának az aránya

(Az emigráns magyar orvosok a hazai orvosok arányában, százalékban)

	2009	2010	2011	2012
Emigráns létszám az összes érvényes engedéllyel rendelkező hazai orvos arányában (alsó becslés) *	5,1	6,2	7,6	9,0
Emigráns létszám a működési adatok alapján becsült orvoslétszám arányában (felső becslés) **	6,0	7,0	8,8	10,8

* Az 1. táblázat szerint működési engedéllyel rendelkező orvosok (felső becslés).

** Az 1. táblázat szerint becsült állami orvosok tényleges száma fogorvosokkal, házi orvosokkal és becsült magánorvossal kiegészítve (alsó becslés).

A közbeszédben az egészségügyben tapasztalt létszámhiány fő oka az orvoselváándorlás, és ezt rendszerint az orvosok külföldre távozásának tulajdonítják. Az elváándorlás azonban nem szükségképpen jelent külföldre költözést, ugyanilyen fontos

¹² Hasonló számot, 2984 főt közöl a népszámlálás az OECD-országokban dolgozó magyar orvosokra 2010–2011-ben, az Európai Munkaerő-felmérés, illetve Global Health Observatory (WHO) adatok alapján adott statisztikája (*Merçay et al.*, 2015, 3. A1 melléklet, 3. táblázat, 177. o.).

¹³ *Varga* [2015] adminisztratív összevont adatbázison végzett becsléseket az elváándorlás irányairól kutatásunk számára. Az adminisztratív adatbázison végzett hasonló tartalmú becslései az általunk számítottnál magasabb arányt és gyorsabb ütemű kivándorlást mutatnak (2009-ben 7, 2011-ben 12 százalék), amit az elváándorláshoz használt összes orvos számának az általunk számítottéhoz képest jelentős alábecslése és a visszatérés lehetőségének elvetése magyaráz.

lehet az orvosok pályaelhagyása. *Varga* [2015] korábban említett számításai – mindkét esetben a visszatérés elvetésének a feltételezése mellett – a külföldi munkavállalást meghaladó mértékű pályaelhagyást becsülnék: 2011-re 12, illetve 16 százalék az adminisztratív adatbázis szerint elért dolgozó orvosok arányában a külföldre távozó, illetve a pályaelhagyó orvosok aránya. Ez pontosan mutatja, hogy *az elvándorlás mindkét iránya, a pályaelhagyás és a külföldi munkavállalás is hozzájárul az egészségügyi szakemberek hiányához. Az eredmények egyik fontos szakpolitikai következtetése, hogy összességében a külföldre és pályán kívülre elvándorlás mértéke, azaz az orvosok hazai orvosi pályáról kilépésének az aránya jelentős. Ebben a külföldi munkavállalás az egyik tényező, és nagyságrendileg nem is a legjelentősebb.*

Online adatfelvétel az orvoselvándorlás vizsgálatára

Adatfelvételünkkel az előzőekben leírt orvosmigrációt magyarázó tényezőkre kerestünk választ. A külföldön dolgozó, illetve korábbi külföldi munkatapasztalattal rendelkező orvosok migrációját vizsgáltuk, elemeztük a 2000–2015 közötti időszakban az orvosmigráció dinamikáját és az elvándorlásra ható tényezőket, a migráns és hazai orvosok külföldi munkavállalással kapcsolatos várakozásait és az ezeket befolyásoló tényezőket, valamint külön vizsgáltuk a legérzékenyebben érintett pályakezdő orvosok elvándorlásának a jellemzőit. Az adatfelvétel előkészítésekor interjúkat és esettanulmányokat készítettünk a külföldi munkavállalási döntés előkészítéséről, a toborzási technikákról, a kérdőív kialakításakor, a kérdések megfogalmazásakor a kvalitatív vizsgálat eredményeit használtuk.¹⁴

Adatgyűjtés, az adatfelvétel módszere

Adatfelvételünknek három célcsoportja volt: a külföldi munkavállalással érintett orvosok, a pályakezdők, valamint – kontrollcsoportként – a hazai, külföldi munkavállalással nem érintett orvosok. Kutatásunk során külföldi munkavállalással érintett orvosok alatt azokat az orvosokat értettük, akik a kérdés időpontjában vagy 2000–2015 között bármikor legalább egy hét időtartamra külföldön vállaltak munkát. Pályakezdők alatt a kérdés évében, illetve a legfeljebb egy évvel korábban diplomát szerző orvostanhallgatókat, illetve orvosokat értettük.

¹⁴ Különösen hasznos hozzájárulást jelentettek munkánkhoz *Szabó Eszter* külföldön készített interjúi.

Az adatgyűjtés során a három célcsoportra reprezentatív orvosminta összeállítása volt a cél. A három célcsoport közül a pályakezdők esetén teljes körű megkeresést végeztünk az orvosképző egyetemek segítségével.

A külföldi munkavállalással nem érintett hazai orvosok esetén orvosok elérhetőségét tartalmazó nagy lefedettséget biztosító adatbázisból kiválasztott véletlen mintán kérdeztünk, ahol a véletlen kiválasztás során a munkahely régiójára és a foglalkozás típusára rétegeztünk, majd az adatokat ezeknek megfelelően súlyoztuk.

A külföldi munkavállalással érintett orvosok célcsoportját két alcsoportra bontottuk az elérhetőség miatt: a korábban külföldön munkát vállaló, de jelenleg Magyarországon dolgozó orvosok, illetve a jelenleg külföldön munkát vállaló orvosok csoportjára.

A korábban külföldön munkát vállaló, de jelenleg Magyarországon dolgozó orvosok esetén az előbb leírt mintavételi technikával szűrőkérdezést végeztünk, és azokat kértük meg a kérdőív kitöltésére, akik célcsoportunk definíciójának megfeleltek, ezzel a mintával egészítettük ki a fent leírt és az alcsoport tagjait is tartalmazó mintát.

A jelenleg külföldön munkát vállaló orvosok eléréséhez hálózati mintavételi módszert alkalmaztunk, amelyhez a külföldön munkát vállaló orvosok közösségi oldalainak csoportjait használtuk kiinduló mintaként. A mintavétel során a közösségi oldal profiljait dolgoztuk fel és az elérhető kapcsolati adatok alapján vettünk mintát. A közösségi oldalon a válaszadó vezérelt mintavétel (*Salganik*, 2006) egy módosított változatának, az újrásúlyozott véletlen bolyongás (reweighted random walk) szabályainak megfelelő (*Gjoka et al.*, 2010) mintát vettünk. Elegendően hosszú láncokat alkalmaztunk az egyensúlyi állapot eléréséhez (figyelembe véve a célcsoport előzőekben leírt becslt méretét), és megfelelő súlyozást használtunk, amely kompenzálta a mintába kerülés valószínűségének kapcsolatszám arányosságát. Az így kapott minta effektív mintamérete nem tér el jelentősen a szokásos többlépcsős mintavételekétől,¹⁵ amely a mintaméret populációhoz viszonyított relatív nagysága¹⁶ miatt még alacsonyabb is lehet.

A kérdésre minden esetben online felület segítségével került sor. A kérdőív összeállításakor a szakirodalomban szokásosan a migrációt és az orvosok vándorlását speciálisan befolyásoló tényezőkre is részletesen kíváncsiak voltunk.¹⁷

¹⁵ A design hatás 2 körülinek tekinthető.

¹⁶ Becslésünk szerint 7 százalékra tehető ebben a szegmensben.

¹⁷ A kérdőív előkészítéskor migráns orvosokkal és toborzó szervezetekkel készített interjúkkal igyekeztünk a lehetséges tényezőkre kiterjeszteni a kérdézet.

Kérdőívünkben rákérdeztünk a válaszadó társadalmi-gazdasági hátterére (családi körülmények, rászoruló családtag, jövedelem), szakmai hátterére (végzés egyeteme, szakvizsga, tervezett szakvizsga), a munkavégzés körülményeire (milyen típusú a munkahely, a munkahely szakmai jellege 2000 és a kérdezés éve között). Rákérdeztünk továbbá a külföldi munkavállalással kapcsolatos egyes tényezőkre (információforrások, vélt eltérések a hazai és külföldi munka- és életkörülmények, megélhetési költségek és bérléhetőségek között), valamint a külföldi munkavállalással kapcsolatos szándéokra, illetve konkrét lépésekre. A külföldön munkát vállalók esetén tudakozódtunk a külföldi munkavállalás megkezdésének első, illetve több külföldi munkaperiódus esetén utolsó időpontjára, a külföldi munkavállalások számára. 2000 és a kérdezés időpontja között éves bontásban megkérdeztük a külföldi munkavállalás jellegét is. A mintában súlyozatlan elemszámok alapján 736 fő volt csak Magyarországon munkát vállaló orvos, jelenleg Magyarországon munkát vállaló, de korábban külföldön dolgozó orvos 154 fő, és jelenleg külföldön dolgozó orvos 196 fő.

Adatok, alapstatisztikák

A vizsgált időszak egészében bármikor, illetve a kérdezés pillanatában külföldön dolgozó orvosokat is kérdeztünk, a modellekben a migráns csoportok közötti eltérésekkel az időbeli változások összehasonlítása is lehetséges volt. Összesen 1116 fős volt az elért minta, 2/3-a nem rendelkezett soha külföldi munkatapasztalattal és 20 százalék dolgozott a megkérdezés pillanatában is külföldön. Az összes megkérdezett kis része dolgozott egyszerre otthon és külföldön is. A korábbiakban az emigráns orvosok számára tett 3000 fős becsléshez képest az elért külföldön tartózkodó orvosok 7 százalékos mintának tekinthetők. A megkérdezett migránsok és a kontrollminta szerkezetét a 7. táblázat mutatja.

7. táblázat

A válaszadók megoszlása a külföldi munkavállalás ténye szerint*

Hol dolgozik (a kérdezéskor)?	Valamikor dolgozott-e külföldön?				
	Fő	Százalék			
Magyarországon dolgozik	886	79,4	Nem dolgozott külföldön, most Magyarországon dolgozik (vagy nem dolgozik)	745	66,7
			Dolgozott külföldön, most Magyarországon dolgozik (vagy nem dolgozik)	148	13,2
			Együtt	893	
Külföldön dolgozik	198	17,7	Most külföldön dolgozik	223	20,0
Magyarországon és külföldön is dolgozik	23	2,1			
Nem dolgozik	9	0,8			
Együtt	230				
Összesen	1116	100,0	Összesen	1116	100,0

* Kerekített értékek.

8. táblázat

Hol dolgozott a válaszadó a kérdezéskor, korcsoportok szerint*

(N = 1102, százalékban)

	35 éves vagy fiatalabb	36–50 éves	50 év feletti	Összesen
Magyarországon	19,4	35,8	44,8	100
Külföldön	57,7	29,0	13,4	100
Magyarországon és külföldön	24,1	68,1	7,8	100

* Az eltérések chí-négyzet próbával tesztelve szignifikánsak (p < 0,001).

A mintában kicsit nagyobb volt azon férfiak aránya, akik dolgoztak külföldön (60 százalék), és a külföldön soha nem dolgozó nők aránya kicsit magasabb (56 százalék). Jelentős az eltérés korcsoportok szerint is. A kérdés pillanatában külföldön dolgozók több mint fele (58 százalék) fiatal (35 éves vagy fiatalabb), a középkorúak további 30 százalékot tesznek ki, és az idősebbek csak igen kevesen vannak. A kérdéskor különösen a középkorúak dolgoztak Magyarországon és külföldön is (68 százalék), és értelemszerűen az életkorral nőtt a Magyarországon dolgozók aránya (lásd a 8. táblázatot).

Ha csak azokat kérdezzük, akik jelenleg nem dolgoznak külföldön, akkor kicsi a különbség korcsoportok szerint a korábbi külföldi munkatapasztalattal rendelkezők, illetve azok között, akik soha nem dolgoztak külföldön (lásd a 9. táblázatot).

9. táblázat

Dolgozott-e a válaszadó korábban bármikor külföldön*

($N = 890$, százalékban)

	35 éves vagy fiatalabb	36–50 éves	50 év feletti	Összesen
Igen	16,2	41,4	42,4	100
Nem	20,5	34,3	45,2	100

* Az eltérések khi-négyzet próbával tesztelve nem szignifikánsak ($p = 0,226$).

A mintában a soha külföldön nem dolgozók 87 százaléka volt orvos és 13 százaléka fogorvos, ami megfelel a működési engedéllyel rendelkező orvosok arányának, a külföldi munkatapasztalattal rendelkezők között 94 százalék volt orvos és 6 százalék fogorvos, utóbbi elmarad a hatósági engedély szerinti aránytól, de azt nem tudjuk, hogy az engedélyeket az orvosok és a fogorvosok ugyanolyan eséllyel fordítják-e tényleges külföldi munkavállalásra.

A mintában a mindig Magyarországon dolgozó orvosokhoz képest a külföldi munkatapasztalattal rendelkezők és különösen a jelenleg külföldön dolgozók között alacsonyabb a szakvizsgával rendelkezők aránya (86 százalék, 65 százalék és 56 százalék a megfelelő arány). Az adatokban nyilván az életkor is szerepet játszik, az arányok mégis fontosak, jelzik, hogy sokan rezidensként mennek külföldre és szakvizsgájukat nem is szerzik meg itthon.

Az orvosok elvándorlásának dinamikája

A vizsgálat során az orvosoktól a korábbi és a jelenlegi külföldi munkatapasztalatot is részletesen megkérdeztük a 2000 óta eltelt időszakra évente. Ezen kívül az első munkatapasztalatról is kérdeztünk, ez azonban korábbi időpontra is eshetett. Így a migráció dinamikája rekonstruálható volt az egyének migrációs története alapján.

Az orvosok első külföldi munkavállalásának átlagos időpontja szerint jelentős eltérések látszanak a korcsoportok között. Az egyes időpontok a szabad mozgás és utazás, illetve a szabad munkavállalás fontos időpontjaihoz, valamint a magyarországi gazdasági-társadalmi változások más vizsgálatokban is megerősített migrációt ösztönző időszakához kapcsolódnak. Az 50 év feletti átlagosan a rendszerváltást követően, 1996 körül, a 36–50 évesek az uniós csatlakozás után, 2006 körül, míg a 36 év alattiak a válság és az azt követő változások hatására nehezedő gazdasági és szociális környezet, az egészségügyben halmozódó problémák időszakában, 2011 körül vállalnak munkát először. Ezzel vélhetően összefügg az első külföldi munkavállaláskor átlagos életkor is. Az első külföldi munkavállaláskor jellemző életkor a fiatalabbak között jelentősen lecsökkent, a 36 év alattiak átlagosan 27 évesek az első külföldi munkavállaláskor, míg az idősebbek átlagosan 33–40 évesek. (Lásd a 10. táblázatot.)

10. táblázat

**Az első külföldi munkavállaláskor átlagos életkor és a munkavállalás
átlagos éve**

Kor	Átlagosan az első külföldi munkavállalás éve		Átlagos életkor az első külföldi munkavállaláskor		Elemszám
	Átlagos év	Standard hiba	Átlagos életkor	Standard hiba	
35 éves vagy fiatalabb	2011	0,2	27,3	0,2	199
36–50 év között	2006	0,5	33,3	0,4	114
50 év feletti	1996	1,4	39,9	1,1	55

Ez azonban nem szükségképpen jelenti azt, hogy orvosként dolgoztak először külföldön a mintába kerülők. Közelítő információnk van azonban a minta alapján arra is, hogy az orvosok szakmájukban dolgoztak-e. 2000-től kezdve éves részle-

tességgel kérdeztük a válaszadókat szakmai karrierjükéről. A migráns tapasztalattal rendelkező orvosok közel háromnegyedéről (akinek első külföldi munkája 2000 után volt) tudjuk, hogy milyen munkát végeztek, szakmájukban foglalkoztatták-e, amikor először külföldön dolgoztak. A fiatal, 39 év alatti korcsoport jelentős arányban dolgozott szakvizsga nélkül, az idősebbek nagy része szakorvosként saját szakterületén. Szakmán kívül dolgozók a mintában kevesen voltak. (Lásd a *11. táblázatot*.)

11. táblázat

Az első külföldi munkavállaláskor végzett munka korcsoportonként*

	Szakorvos saját szakterületen	Szakorvos más szakterületen	Szakvizsga nélküli orvos	Egészségügyben nem orvosként	Más területen	Nem dolgozott, tanult	Elem-szám
	Százalék						Fő
35 éves vagy fiatalabb	7,9	0,9	85,2	0,3	2,2	3,5	112
36–50 éves	60,6	3,3	26,8	8,2	1,2	0,0	107
50 év feletti	81,5	0,0	12,4	0,0	0,0	6,1	45

*Általánosított Fisher-egzakt teszttel az eltérések összességében szignifikánsak ($p < 0,001$).

A külföldi munkatapasztalattal rendelkező orvosok esetében az éves részletes szakmai életpálya-leírás alapján azt is meg tudtuk vizsgálni, hogy 2000 és 2014 között a külföldi munkavállalás mennyire jelent egyszeri döntést, milyen arányban változott a hazai és a külföldi munkahely az életpálya során. A teljes időszakot egy korai, egy válságidőszakot átívelő és egy közelmúltbeli periódusra bontottuk. Az adott évben külföldön dolgozók előző évi munkahelyét vizsgálva a munkavégzés helye szerint ez a 2001–2008 közötti, a 2009–2012 közötti és a 2013–2014 közötti időszakot jelentette. A következő évi munkahelyet vizsgálva a munkavégzés helye szerint az időszakok – értelemszerűen – egy évvel korábbiak, 2000–2007-re, 2008–2011-re és 2012–2013-ra vizsgáljuk, hogy a külföldön dolgozók a következő évben hol dolgoznak.

Az időszak egészében jellemző volt, hogy aki egyszer külföldön dolgozott, az nagy valószínűséggel állandóan külföldön végzett munkát. A vizsgált 2001–2014 közötti időszakban egy adott évben külföldön dolgozók 90 százaléka az előző évben

is csak külföldön végzett munkát, ez az arány az időben növekedett. A 2001–2008-as időszakban 86 százalék, 2009–2012 között 91 százalék és az érték kicsit még emelkedett is, 2013–2014-ben 92 százalékra. A külföldön dolgozás lazább, ingázó, rövidebb, illetve kétlaki formái a 2001–2008 közötti időszakban gyakoribbak voltak, később ez a mintánkban nagyon szerény arányra csökkent. Kevesen dolgoztak úgy külföldön, hogy az előző évben csak Magyarországon dolgoztak volna, vélhetően a külföldi munkavállalást rövidebb tapasztalatszerzés előzi meg.

12. táblázat

Az adott évben külföldön dolgozó orvosok előző, illetve következő évi munkahelye a munkavégzés helye szerint 2000–2014 között ($N_{\max} = 133$)

Előző évi státusz	Nem dolgozott	Csak Magyarországon dolgozott	Néhány napot vagy hétvégenként külföldön	Egy vagy néhány hónapot külföldön	Főként külföldön, de alkalmanként Magyarországon	Csak külföldön
Az előző évi munkahely a munkavégzés helye szerint (százalékban)						
2001–2008	2,4	1,0	0,0	7,0	3,4	86,2
2009–2012	0,0	3,7	0,5	2,2	2,7	90,9
2013–2014	0,9	1,9	0,0	2,6	2,4	92,2
2001–2014	0,8	2,5	0,2	3,4	2,8	90,2
A következő évi munkahely a munkavégzés helye szerint (százalékban)						
2000–2007	3,3	15,9	0,5	3,6	2,0	74,6
2008–2011	0,9	0,6	0,0	0,4	0,0	98,1
2012–2013	1,4	0,7	0,0	0,1	0,0	97,8
2000–2013	1,3	6,9	0,4	2,0	1,0	88,5

A hazatérők aránya is alacsony. Aki külföldön dolgozott 2000–2013 között valamikor, az a következő évben is nagy valószínűséggel külföldön végzett munkát, ez az arány 88,5 százalék. A változások az időben nagyon jelentősek. A 2000–2007 közötti időszakban még sokan változtatták munkájuk helyszínét. A külföldön dolgozók 75 százaléka végzett munkát a következő időszakban is kizárólag külföldön, kisebb részük később rövidebb időszakokra vállalt külföldön munkát, és 16 százalékban

hazatértek vagy tanulni kezdtek. 2008 után nagyon megváltozott ez a tendencia, a külföldön dolgozók 98 százaléka a következő évben is külföldön vállalt munkát.

Az orvosmigráció dinamikáját vizsgálva egyértelműnek tűnik a trend, a 2007 előtti időszakhoz képest a külföldi munkavállalás az esetek döntő többségében tartósnak bizonyul, és az orvosmigrációban a fiatal pályájuk elején álló orvosok aránya növekszik. A változásokat a 12. táblázat mutatja.

Összegzés

Kutatási hipotézisünk arra a fontos módszertani problémára épült, hogy az orvosmigrációt a potenciális elvándorlásra alapozott leírások túlértékelik és a migrációs minták megértését torzítják. Annak ellenére, hogy az orvosi tevékenység gyakorlása szigorú engedélyezéshez kötődik, az elvándorlás abszolút száma és a hazai orvosszámhoz viszonyított aránya is bizonytalan. A teljes orvoslétszámról nincs biztos adat. Ismerjük az állami intézményben, fogorvosként és háziorként dolgozók számát együttesen (2013: 28 796), illetve a működési engedéllyel rendelkezők számát (2013: 37 346). Az előbbi nem tartalmazza a magánorvosok adatait, az utóbbi pedig olyan orvosokat is tartalmaz, akik már nem orvosként dolgoznak. Így a két adat közé becsülhető az orvosok tényleges száma, amely szakértői becsléssel 30 000 körülire tehető.

Az évente potenciálisan kivándorló orvosok számára jó közelítéssel adhatunk becslést a külföldi munkavállaláshoz szükséges hatósági bizonyítványok tisztított számával. A külföldi munkavállaláshoz szükséges hatósági igazolások alapján az éves orvoselvándorlás (flow) maximuma becsülhető, ez mintegy fele a sokáig közölt tisztítatlan értéknek (amely a többszöri igényléseket és a Magyarországon végzett külföldi orvosok által igényelt bizonyítványokat is tartalmazták). A tisztított első hatóságibizonyítvány-kérések száma a 2009–2012 közötti csúcsot követően 2013–2014-re lecsökkent a korábbi évi 700 kérelemről 500 alá, ez a becsült orvoslétszám 2,7–1,9 százaléka. A hatósági bizonyítványt igénylők között a 25–29 év közötti pályakezdők aránya gyorsan nő, az engedélyek 20 százalékát ez a csoport teszi ki, 40 százalékát a 35 év alattiak igénylik. Ezzel összecseng a kutatásunk adatfelvételében mutatkozó arány, miszerint a külföldön dolgozó 36 évnél fiatalabbak átlagos életkora nagyon alacsony, 27 év. Összevetve a végzős évfolyamok létszámával, 17–19 százalék körülire becsülhető az egy végzős évfolyamból külföldön munkát vállalók aránya.

A külföldön élő orvosok száma a tükörstatisztikák alapján 3200 főre becsülhető. E szerint a magyarországi orvoselvándorlás a kelet-európai országok többségéhez hasonló, közel 9–11 százalék (stock) 2012-re.

A 2000–2015-ös időszak egészére – melyre adatfelvételünk vonatkozott – jellemző volt, hogy aki egyszer külföldön dolgozott, az nagy valószínűséggel állandóan külföldön végzett munkát. Idővel azonban tovább csökkent a hazatérők aránya. 2007 előtt még magasabb volt azoknak az aránya, akik egyrészt átmeneti külföldi munkát vállaltak, másrészt hazatértek. 2008-at követően ez jelentősen csökkent.

Cikkünk következő részében megvizsgáljuk, hogy milyen tényezők befolyásolták az orvosok külföldi munkavállalását és várakozásait. Modellszámításaink alapján következtetéseket fogalmazunk meg arról, hogy az élet- és munkakörülmények különböző szempontjai hogyan befolyásolják a külföldi munkavállalás esélyét és mintázatát. Emellett megmutatjuk, hogy a migráció jövőbeli valószínűségét milyen tényezők alakítják.

Hivatkozások

- Ábrám Zoltán [2011]: Az erdélyi magyar orvsmigráció újabb hullámai. *Korunk*, 4. sz., 95–101. o. Central and Eastern European Online Library. Letölthető: www.ceeol.com
- Bach, S. [2003]: International migration of health workers: Labour and social issues ILO sectoral activities programme. Working Paper, 209., Geneva.
- Bach, S. [2004]: Migration pattern of physicians and nurses: still the same story. *Public Health Classics, Bulletin of the World Health Organization*. Vol. 82., No. 8., 624–625. o.
- Balázs Péter [2009]: Nemzetközi migrációs hatások és belső tényezők Magyarország orvosi munkaerő-gazdálkodásban. *Egészségügyi Gazdasági Szemle*, Vol. 47., No. 4., 12–20. o.
- Balázs Péter [2012]: Orvosi létszámok és a nemzetközi orvsmigráció aktuális hatása Magyarországon. *Orvosi Hetilap*, 153. évf., 7. sz., 250–256. o.
- Beine, M. – Docquier, F. – Rapoport, H. [2008]: Brain Drain and Human Capital Formation in Developing Countries: Winners and Losers. *The Economic Journal*, Vol. 118., Issue 528., 631–652. o.
- Bhagwati, J. – Wilson, J. D. [1989]: *Income Taxation and International Mobility*. Cambridge, MA., MIT Press.
- Buchan, J. – Wismar, M. – Glinos, I. A. – Bremner, J. (eds.) [2014]: Health professional mobility in a changing Europe. New dynamics, mobile individuals and diverse responses. Vol. II. The European Observatory on Health Systems and Policies, Observatory Studies Series, 32. WHO, Copenhagen.
- Buchan, J. [2007]: Health worker migration in Europe: assessing the policy options. *Eurohealth*, Vol. 13., No. 1., 6–8. o.
- Clark, Paul F. – Stewart, James B. – Clark, Darlene A. [2006]: The globalization of the labour market for health-care professionals. *International Labour Review*, Vol. 145., Issue 1–2., 37–64. o.
- Csernus Réka – Eke Edit – Girasek Edmond – Ragány Károly [2013]: Migráció az egészségügyben. *Magyar Tudomány*, 3. sz., 292–298. o.

- Danó Anna [2015]: Fogalmunk sincs, hány orvos van Magyarországon *Népszabadság*, 08. 22. Letölthető: <http://nol.hu/belfold/fogalmunk-sincs-hany-orvos-van-magyarorszagon-1558529>
- Dumont, J-Ch. – Zurn, P [2007]: Immigrant Health Workers in OECD Countries in the Broader Context of Highly Skilled Migration. *International Migration Outlook*, Sopemi, 2007, OECD, Paris, 161–207. o.
- Eke Edit – Girasek Edmond – Szócska Miklós [2009]: A migráció a magyar orvosok körében. *Statistikai Szemle*, 87. évf., 7–8. sz., 795–827. o.
- Eke, Edit – Girasek, Edmond – Szócska, Miklós [2011]: From melting pot to laboratory of change in central Europe: Hungary and health workforce migration. In: *Wismar, M. – Maier, C. B. – Glinos, I. A. – Dussault, G. – Figueras J.* (eds.): *Health professional mobility and health systems: Evidence from 17 European countries. Observatory studies series, 23.* Geneva, World Health Organization.
- ENKK [2015]: Beszámoló az egészségügyi ágazat humán erőforrás 2014. évi helyzetéről az egészségügyi ágazati humán erőforrás-monitoring rendszer alapján. ENKK, Budapest.
- Gile, K. J. – Handcock, M. S. [2009]: Respondent-Driven Sampling: An Assessment of Current Methodology. *Sociological Methodology*, Vol. 40., No. 1., 285–327. o.
- Gjoka, M. – Kurant, M. – Butts, C. T. – Markopoulou, A. [2010]: Walking in Facebook: A case study of unbiased sampling of OSNs. In *INFOCOM, 2010 Proceedings IEEE, IEEE*, 1–9. o.
- Glinos, I. A. – Buchan, J. – Wismar, M. [2014]: Health professional mobility in a changing Europe: lessons and findings. In: *Buchan et al.*, [2014], 17–32. o.
- Gyemsi [2014]: Évközi minta az egészségügyi bér- és létszámstatisztikából, 2013. IV. negyedév. Letölthető: <http://www.eski.hu/new3/adatok/berstatisztika/negyedevcs-2013Q4.pdf>
- Kaczmarczyk, P. – Kolodziejska, A. – Makulec, A. – Szulecka, M. [2012]: Mobility of Health Professionals. MoHProf WP, Centre of Migration Research Warsaw University, Varsó.
- Kaczmarczyk, P. [2006]: Highly Skilled Migration from Poland and Other OECD Countries – Myths and Reality. Reports and Analyses, 17/06. Center for International Relations.
- Katona Eszter [2015]: Migráció az egészségügyben. Az orvosmigráció alakulása 2009 és 2013 között – az egészségügyi Engedélyezési és Közigazgatási Hivatal adatainak elemzése alapján. OTDK-dolgozat.
- Little, R. J. A. [1986]: Survey Nonresponse Adjustments for Estimates of Means. *International Statistical Review*, Vol. 54., 139–157. o.
- Maier, C. B. – Buchan, J. – Wismar, M. – Ognyanova, D. – Girasek, E. – Kovacs, E. – Busse, R. [2014]: Monitoring health professional mobility in Europe. In: *Buchan et al.* (eds.) [2014], 5–127. o
- Massey, Douglas S. [1988]: Economic Development and International Migration in Comparative Perspective. *Population and Development Review*, Vol. 14., No. 3., 383–413. o.
- Massey, D. S. – Arango, J. – Hugo, G. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, J. E. [1998]: *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium.* Oxford, Clarendon Press.
- Mejia, A. [1978]: Migration of physicians and nurses: a world-wide picture. *International Journal of Epidemiology*, No. 7., 207–215. o.
- Mejia, A. – Pizurki, H. – Royston, E. [1979]: Physician and nurse migration. Analysis and policy implications. WHO, Geneva.
- Merçay, C. – Dumont, J-Ch. – Lafortune, G. [2015]: Changing patterns in the international migration of doctors and nurses to OECD countries. *International Migration Outlook*, 2015, OECD, Paris, 3. fejezet, 105–176. o.
- OECD [2015]: *International Migration Outlook*, 2015. OECD Publishing, Paris.
- Salganik, M. J. – Heckathorn, D. D. [2004]: Sampling and Estimation in Hidden Populations Using Respondent-Driven Sampling. *Sociological Methodology*, Vol. 34., Issue 1., 193–239. o.

- Salganik, M. J.* [2006]: Variance Estimation, Design Effects, and Sample Size Calculations for Respondent-Driven Sampling. *Journal of Urban Health, Bulletin of the New York Academy of Medicine*, Vol. 83., No. 7., 98–112. o.
- Simon D.* [2012]: Válaszadó-vezérelt mintavétel: ritka és rejtett csoportok kvantitatív vizsgálata. *Statisztikai Szemle*, 90. évf., 4. sz., 249–275. o.
- Stark, O.* [1991]: *The Migration of Labor*. Basil Blackwell, Cambridge, MA.
- Stark, O.* [2005]: The New Economics of the Brain Drain. *World Economics*, Vol. 6., No 2., 137–140. o.
- Tjadens, F. – Weilandt, C. – Eckert, J.* (eds.) [2013]: *Mobility of Health Professionals. Health Systems, Work Conditions, Patterns of Health Workers' Mobility and Implications for Policy Makers*. Springer-Verlag, Berlin Heidelberg.
- Varga Júlia* [2015]: Hova lettek az orvosok? Az orvosok külföldre vándorlása és pályaelhagyása Magyarországon 2003–2011. BWP, 2015/6.
- Vörk, A. – Priinits, M. – Kallaste, E.* [2004]: Migration of Healthcare Workers from Estonia. PRAXIS Centre for Policy Studies. Letölthető: http://pdc.ceu.hu/archive/00003402/01/migration_intentions_of_health_care.pdf
- Wiskow, C.* [2006]: Health Worker Migration Flows in Europe: Overview and Case Studies in Selected CEE Countries (Romania, the Czech Republic, Serbia and Croatia). ILO, Working Paper, No. 45.
- Young, R. – Weir, H. – Buchan, J.* [2010]: Health Professional Mobility in Europe and the UK: A Scoping Study of Issues and Evidence. Research Report for the National Institute for Health Research Service Delivery and Organisation programme, January 2010. Letölthető: http://www.netsec.ac.uk/hsdr/files/project/SDO_FR_08-1619-134_V01.pdf

Quo vadis Japán? Megtörheti-e a Great Stagnation korszakát az abenomics?

MURAKÖZY LÁSZLÓ

A modern kori japán történelem legfényesebb évtizedeit jelentette a második világháború utáni fellendülés. A növekedés jelentős életszínvonal-emelkedést, társadalmi békét és elégedettséget hozott. A nyolcvanas évekre Japán a világ egyik legfejlettebb országává vált. A kilencvenes években azonban fokozatosan romlott a relatív pozíciója. Japán a hetvenes évek válságos időszakát a felszínen sok más fejlett országnál jobban kezelte. Ekkor is a felzárkózásban hajdan oly sikeres eszközöket alkalmazták, amelyek ugyan átmenetileg még sikeresen tompították a negatív külső hatásokat, de egyben megátolták, hogy elinduljon az új helyzethez való mélyreható és átfogó igazodás. Az élenjáró országok két évtized után, fájdalmas intézkedések és folyamatok segítségével jutottak túl ezen az átalakuláson, és ez alapozta meg, tette lehetővé a kilencvenes/kétezres évek fényes fellendülését, a Great Moderation korszakát. Nem így történt ez Japánban. A sokáig sikerországként számon tartott Japánra nehéz időszak köszöntött be, ami korántsem múlt epizódot jelent az ország történetében. E mögött ugyanis a korábbi évtizedekre visszanyúló nagyon mély és sajátos strukturális okok húzódnak meg. Immár negyedszázados vergődését joggal nevezhetjük a Great Stagnation korszakának. Az abenomics¹ az ebből való kitörést célozta meg. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy mennyiben hozott új elemeket Abe Sinzó kormányzása a válságkezelésben, milyen eredményeket láthatunk eddig, és mik a jövő kilátásai a világ harmadik legnagyobb gazdaságának (Wakatabe, 2015; Muraközy, 2016).

Journal of Economic Literature (JEL) kód: E6, P1, O23.

Muraközy László, egyetemi tanár, Szent István Egyetem.
E-mail cím: laszlozurakozy@gmail.com

¹ Az ambiciózus japán miniszterelnök, *Abe Sinzó* 2012-ben hirdette meg átfogó gazdasági programját, amely abenomics néven vált ismertté.

A japán fejlesztő állam modelljének kifulladásása

A második világháború utáni évtizedekben Japán egyedülálló fejlődésével sikeresen felzárkózott a legfejlettebb országok csoportjához. Első nem európai gyökerű országgént ez történelmi jelentőséggel bírt, és sok szempontból utat és példát mutatott Ázsia más, később nekiinduló gazdaságainak is. A japán modellben sajátos és egyedi kombinációja alakult ki formális és informális intézményeknek. A kínai gyökerű japán kultúra jó alapot szolgált egy kivételesen erős és hatékony állam vezérelte fejlődésnek, ami áthatotta a társadalom és a gazdaság szereplőinek legmélyebb viselkedési mintáit is. Ez egyik oldalról megalapozta a gyors növekedést, de másik oldalról elmaradt a fejlett gazdaságok két legfontosabb intézményének – a piacnak és a politikai demokráciának – a tényleges megerősödése. Az utóbbi területen lényegében mindmáig fennmaradt az ötvenes évek közepén kialakult helyzet. Formális demokratikus keretek között egyfajta sajátos egypártrendszer működik, ami rendkívül rugalmatlan és az erős államapparátussal is szorosan összefonódott.² A hatékony demokrácia, amint a történelmi tapasztalatok világosan bizonyítják, nemcsak önmagában vett érték, hanem fontos feltétele annak, hogy az adott társadalom versenyeztesse, kitermelje a lehetséges stratégiákat, és lehetővé tegye az azok megvalósítására legalkalmasabb elit irányító pozícióba kerülését. Ez különösen olyan válságos és kritikus helyzetben válhat világossá, mint amilyenbe Japán az elmúlt évtizedekben került.

A piaci folyamatok hatását alapjaiban gyengítette a japán modellben, hogy a gazdaságot a hatalmas keiracuk uralták, amelyek a második világháború után lényegében a korábbi zaibacuk helyére léptek. Ezek jellegzetessége első sorban az volt, hogy egy igen nagy tőkeerejű bank állt a vállalatbirodalom középpontjában. A középpontban álló nagy bankok meghatározó szerepe, a kereszttulajdonlás és a személyi összefonódások, a kölcsönös függőség az egyes vállalatok felelősségét és kockázatát is erősen csökkentette. Az egyes részvállalatoknál a profitorientáltság viszonylag gyenge volt. A keiracukon belül a gyengébben teljesítő, veszteséges vállalatokat kisegítette a középpontban álló bank. Mindez a *Kornai János* által sok oldalról tárgyalt puha költségvetési korlátnak a japán versenyszférában való sajátos megjelenését eredményezte, annak minden negatív hatásával. Ez – a keiracuk sajátos jellege mellett – az erős állami iparirányítási és pénzügyi politikával is össz-

² Jól érzékelteti a japán demokrácia tartalmi állapotát, hogy a képviselői helyek még napjainkban is – sokszor nyilvánosan és ünnepélyes keretek között – apáról fiúra öröklődnek, amely sajátos feudális jelleget kölcsönöz a rendszernek.

szefüggött. A japán bürokrácia hagyományosan eszköznek tekintette a bankrendszerrel a különböző gazdaságpolitikai célok eléréséhez. Ez sokféle, gyakran korántsem megtérülő hitelnyújtáshoz vezetett. Mindezek következtében az évtizedek alatt hatalmas tömegű rossz hitelállomány halmozódott fel a bankrendszeren belül, ami a nyolcvanas évekre alapjaiban meggyengítette a japán pénzügyi rendszert. Ez jelentősen hozzájárult a kilencvenes években kibontakozó válsághoz, de ezen túlmenően is máig ható következményei vannak.

A nagy vállalatbirodalmak igazgatótanácsában sok visszavonult állami bürokrata is fontos szerepet kapott, erősítve az államhoz fűződő intenzív kapcsolatokat. Az állam formális és informális módon beavatkozott a gazdasági és pénzügyi folyamatokba. Az államigazgatás és az üzleti szféra között egészen sajátos személyi összekapcsolódást, szerves hálózat fontos elemét jelentette az Japánban, hogy a bürokraták jelentős része – miután magas pozícióba került – a hivatali szolgálatot otthagyva vállalatok, bankok és szövetségek vezető pozícióba helyezkedett el. Ez az úgynevezett amakudari, az „égből való leszállás”. Mivel az amakudari szervesen beépült a rendszerbe, ez melegágyává vált a korrupciónak, a részrehajlásnak. Évtizedek alatt egy nagyon sűrű, szinte szétzilálhatatlan kapcsolati hálórendszer alakult ki az államigazgatás és az üzleti, pénzügyi szféra között (*Muraközy, 2016, Abe, 1995*).

Az a paradox helyzet állt elő a 20. század utolsó évtizedeire, hogy a japán modell ugyanazon kulcselemei, amelyek a csodás gazdasági sikerekhez vezettek, nemcsak kevésnek bizonyultak az élenjáráshoz, de éppen a továbblépés gátjává váltak. Ez különösen súlyos helyzethez vezetett a globalizáció kiterjedésével. A kilencvenes évekre a japán gazdaság növekedése lelassult, a formális és informális intézmények összefonódó rendszere immár visszahúzó erővé vált, és az igen mély strukturális problémák és feszültségek egyre érzékelhetőbbé váltak. Mindez nemcsak Japán relatív világgazdasági pozíciójának a romlásához vezetett, hanem mély válsághoz és azt követő immár negyedszázados vergődéshez.

A külső és belső kihívások szorításában

A lappangó gondok a kilencvenes évek elején egy pénzügyi válságban törtek látványosan felszínre. A nyolcvanas években az ingatlanok és a részvények ára ug-rásszerűen emelkedett, a helyzet egyre veszélyesebbé vált. A növekvő buborék a tetőpontját 1989 második felében érte el, és a befektetők többsége még mindig nem érzékelte a részvények és az ingatlanok túlértékelttségét. Amikor 1990-ben a túlára-

zott ingatlan- és részvénypiac összeomlott, a korábbi irigylésre méltó dinamizmust évtizedes stagnálás váltotta fel Japánban. Az ilyen típusú buborékok kialakulásában hagyományosan szerepet játszik a laza monetáris politika, a torzító adórendszer és a pénzügyi liberalizáció. Így volt ez Japán esetében is, de itt valójában még súlyosabb probléma tetőzött, a korábban oly sikeres japán modell zsákutcába jutása. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a kialakult buborék hatalmas méretű volt, és összeomlásának hatása kivételes erejű és hosszúságú.

1. táblázat

Az infláció/defláció éves változása, 1982–2001

(Százalék)

	1982– 1991	1992– 2001	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Egyesült Államok	3,7	2,0	2,4	2,4	2,1	2,2	1,9	1,9	1,2	1,4	2,1	2,4
Egyesült Királyság	5,9	2,7	4,0	2,7	1,4	2,6	3,3	2,9	2,9	2,5	2,2	2,0
Franciaor- szág	5,3	1,3	2,0	2,3	1,8	1,7	1,4	1,3	0,9	0,5	0,5	1,4
<i>Japán</i>	1,8	-0,1	1,7	0,6	0,2	-0,5	-0,8	0,3	-0,1	-1,4	-2,0	-1,2
Kanada	4,2	1,5	1,3	1,5	1,1	2,3	1,6	1,2	-0,4	1,7	3,9	1,0
Németor- szág	2,8	1,9	5,0	3,7	2,5	2,0	1,0	0,7	1,1	0,5	-0,3	1,4
Olaszország	9,5	3,2	4,5	3,9	3,5	5,0	5,3	2,4	2,7	1,7	2,1	2,6
Fejlett országok	4,9	2,0	3,2	2,7	2,2	2,3	1,9	1,7	1,3	0,9	1,3	1,8

Forrás: IMF [2000], 209. o., IMF [2002], 187. o.

Valójában a leglényegesebb kérdés éppen ez utóbbiban rejlik. Miért nem jutott túl Japán néhány év alatt a pénzügyi válságon, mint ahogy a legtöbb hasonló esetben ez más országokban és régiókban bekövetkezett? Mi vezetett több évtizedes, máig tartó vergődéshez, a lassú növekedés és a defláció vissza-visszatérő rossz köreihez? Kevés olyan esettel találkozhatunk, amelyben a pénzügyi válság egy ország gazdaságát hosszú évtizedekre megbénítja, és a megújuló kísérletek ellenére immár negyedszázad elteltével sem tud kilábalni a kialakult defláció és recesszió szorításából.

Ez jól jelzi, hogy sokkal többről van itt szó, mint „egyszerű” pénzügyi válságról. Japánnak a külső és főleg a belső kihívás szorításában egyre több és egyre mélyülő problémával kellett szembenéznie. A bevezetőben jelzett alapvető strukturális problémák, intézményi gyengeségek, a felszín alatt már régebben hullámozó feszültségek kitörése a pénzügyi buborék kipukkanásában jelent meg. Ez csak egy nagyon látványos és fájdalmas mozzanata volt egy igen összetett sajátos folyamatnak, amely jelzi a japán fejlesztő állam modelljének a kifulladását (*Fukao*, 2003, 366. o., *Gibney*, 1998, *Garside*, 2012, 70. o., *Barsky*, 2011, 17. o.).

Az 1. táblázatban láthatjuk a pénzügyi buborék kipukkanása utáni helyzet sajátos és veszélyes voltát. Az igen alacsony növekedési ütem deflációval párosult. Már a nyolcvanas években is kevesebb mint évi két százalék volt a japán infláció üteme, miközben a fejlett országokban ennek átlagos értéke még öt százalék körül volt. De az 1992 és 2001 közötti periódusban már éves átlagban enyhén csökkenő árszínvonal, vagyis defláció jellemezte Japánt. Ez a modern világ gazdaságtörténetében is sajátos momentum volt, és korábban nem látott feladat elé állította a japán monetáris és fiskális politikát.

Reformkísérletek az abenomics előtti két évtizedben

A gyökeresen megváltozott külső és belső feltételek között a rövid távra koncentráció és változatlanul az állami bürokrácia által vezérelt gazdaságfejlesztés a hetvenes és nyolcvanas évekre a fundamentális alapok meggyengüléséhez vezetett Japánban. Ez lassú süllyedési folyamat volt, amelynek súlyossága sokáig rejtve maradt a szereplők előtt. A kilencvenes évek elejének válsága, s az utána következő elhúzódó depressziós időszak már érzékeltethette volna a gondok valós dimenzióit, de a felismerés csak lassan tört utat. A korábban sikeres fejlesztő modell, a változatlan gazdaságpolitikai gyakorlat, a korábbi intézmények és struktúrák fennmaradása az új körülmények között a növekedés gátjává vált. A fenyegetően romló helyzet ellenére is igen nehéznek bizonyult a mélyen beágyazódott gondolkodásmódon, szokásrendszeren túllépni, amely sok évtizeden, generációkon át beleivódott a japán gazdasági és társadalmi élet szereplőinek tudatába.

A gazdasági és politikai rendszer tehetetlensége, a korábbi eszközök hatástalansága elzárkózást és lemaradást hozott Japánban, miközben a fejlett országok többsége, ha igen fájdalmas és konfliktusos folyamatokon keresztül is, de a kilencvenes évekre már jobban alkalmazkodott a kibontakozó globalizációhoz, és élvezhette a Great Moderation fellendülését. A japán helyzet további mély ellentmondása abban

rejtett, hogy magának a bürokráciának a feladata lett volna ön maga formális és informális hatalmának visszazorítása, ami érthetően hatalmas nehézségekkel járt. A bürokraták egyrészt államigazgatási pozícióikat is védték, de még károsabb gazdasági következményekkel járt az, hogy a vállalati szférát átfonó hálózati befolyása is csak igen lassan csökkent. Bár történtek kísérletek a nyolcvanas és a kilencvenes években a strukturális változtatásokra, de ezek igen töredezettek, és eredményüket tekintve kis hatásúak voltak (*Callen–Ostry, 2003, Alexander, 2003, Bailey–Coffey–Tomlinson, 2007, Beason–Patterson, 2004*).

A kilencvenes évek válsága és az azt követő stagnálás és deflációs periódus kényszerítette ki az első, legalábbis szándékaiban nagyobb szabásúnak ígérkező reformterveket és intézkedéseket. Mindez *Hasimoto Rjútaró* nevéhez és 1996 és 1998 közötti rövid kormányzásához fűződik. Céljai között szerepelt az üzleti és az állami szféra közötti összefonódás csökkentése, a pénzügyi válságban megrendült bankrendszer megerősítése, átláthatóbb szabályok és kimutatások bevezetése, valamint a rendkívül zárt japán gazdaság nyitottabbá tétele. A korábbi kényszerű világgazdasági nyitási folyamatokhoz valójában csak igen kevéssé igazodtak az üzleti szereplők. *Hasimoto Rjútaró* a vállalati szférát illetően fontosnak tartotta a nemzetközi normák szerinti számvitelhez való közelítést is. Felismerte, hogy a kormányzat, a vállalati menedzsment és a pénzügyi rendszer összefonódása háttérbe szorította a versenyt, a profitmotívumot, gyengítette a piac működését, ami a japán versenyképesség romlásához vezetett. *Hasimoto Rjútaró* programjában kulcsfontosságú volt az adminisztratív reform, a kormányzat karcsúsításának a szándéka, a bürokrácia kiterjedésének és hatalmának csökkentése.

A pénzügyi válság, a buborék kipukkanása rávilágított a kulcsfontosságú bankrendszer alapvető gyengeségeire. Ez jóval korábban alakult ki, de a sikerek árnyékában sokáig rejtve maradhatott. Azonban *Hasimoto Rjútaró* kormányzása alatt csak igen szerény eredményt hozott a pénzügyi rendszer nagyon is szükségesnek tűnő reformjának a kísérlete. A bankrendszeren belül az előző évtizedekben felhalmozódott rossz hitelek aránya annyira magas volt, hogy végül a kormány maga is visszakozott eredeti elképzeléseihez képest, és nem vállalta fel a bankrendszer összeomlásának a veszélyét. Ezért maga puhította fel a tervezett intézkedéseket. Az áttörés elmaradt, de ha felemás módon is, mégiscsak elindult a pénzügyi rendszer átalakítása és stabilizálása (*Rosenbluth–Thies, 2010, 95–154. o., Ithori–Nakazato–Kawade, 2003, Ito–Patrick–Weinstein, 2005, 107–147. o.*).

Hasimoto Rjútaró kormányzását követően *Obucsi Keizó*, majd *Mori Josiró* miniszterelnökök következtek, akik egyes területeken, ha erőtlenül is, de próbálták

folytatni az elődjük által felvázolt irányt. Ennek ellenére valójában lényeges elképzelések és határozott cselekvés nélküli kormányzás jellemezte ezeket az éveket. 2001-ben *Koizumi Dzsúnicsiró* kapott lehetőséget a kormányzásra a 2006-ig tartó időszakban. Helyzete nem volt könnyű. A kisebb-nagyobb reform-nekilendülések ellenére az állami bürokrácia, a politikusok, valamint a vállalati és pénzügyi menedzserek összefonódása, kölcsönös függősége, gyakran korrupciót közelítő kapcsolatrendszerre továbbra is erős volt. A piaci erők hatását ez ugyancsak meggyengítette. Mindez jelentős mértékben akadályozta a kilábalást. *Koizumi Dzsúnicsiró* – megtestesítve a lakosság többségének várakozását – jelentős változásokat ígért. A fő jelszó a strukturális reformok határozott végrehajtása volt. Ez fontos mozzanat volt, mert annak felismerését és hangsúlyozását jelentette, hogy nem egyszerűen átmeneti megingásról, pusztán a pénzügyi rendszer gondjairól vagy rossz gazdaságpolitikáról volt szó, hanem alapvető szerkezeti és intézményi okok hatásáról.

Gazdaságilag nézve a strukturális reformok általában a piac szerepének a növekedését és egy kisebb, hatékonyabb, kevésbé intervencionalista állam kialakítását hozhatják. Ugyancsak ide sorolható célkitűzés a dereguláció, a kereskedelmi liberalizáció, a verseny szerepének a növelése, a pénzügyi szektor megerősítése. Az államot érintő elem a privatizáció, a fiskális és adóreform, valamint a jóléti és a nyugdíjrendszer racionalizálása. A *Koizumi Dzsúnicsiró* által meghirdetett strukturális átalakítások – legalábbis a miniszterelnök meghirdetett szándékai szerint – erre a széles spektrumra terjedtek ki. Kormányzása indította meg az erőteljesebb és átfogóbb reformtörekvéseket, amelyek az elmúlt másfél évtizedben meg-megújuló erővel és intenzitással, de igyekeztek Japánt kirántani a lejtmenetből. Ezek az ismétlődő törekvések a deflációs-recessziós spirálból próbálták kivezetni az országot. *Koizumi Dzsúnicsiró* átfogó törekvései a hagyományos japán gazdasági, társadalmi és politikai rendszer egészének megreformálására irányultak, mivel felismerte a három terület szoros összefonódását és kölcsönhatását. A csak formálisan működő többpártrendszer, a bebetonozódott összefonódások hatékonyan tudták blokkolni a mélyebb változtatásokat. A gazdaságot érintő reformok hatékony végrehajtásához a kormányzati struktúrán belül *Koizumi Dzsúnicsiró* igyekezett megerősíteni a miniszterelnök irányító szerepét is. (*Vietor, 2007, 221–244. o., Mulgan, 2013*).

Koizumi Dzsúnicsiró a piac erősítésében központi szerepet szánt a bankrendszer konszolidálásának és átalakításának. A miniszterelnök számára a bankrendszer megerősítésére irányuló tervei megvalósítását valamennyire megkönnyítette, hogy a pénzügyi szféra szabályozási és ellenőrzési intézményrendszerében már a megelőző néhány évben lényeges átalakulás következett be. A legfontosabb ezek közül, hogy

1998-ban a központi bankra vonatkozó törvény megteremtette az intézmény függetlenségét.³ A másik fontos mozzanat a pénzügyi rendszer felügyeletének a megerősítése volt (*Cargill–Hutchison–Ito*, 2000, 83–112. o., *Hutchison–Westerman*, 2006, 12–14. o., 33–156. o.).

A kétezres évek elején az immár – legalábbis törvényileg – független központi bank előtt igen bonyolult feladatok álltak. Japánban a monetáris politika számára nem az infláció, hanem a defláció jelentette a legnagyobb kihívást. Ilyenkor a nemzeti bankok hagyományos eszköztára igen kis hatásfokkal vagy egyáltalán nem használható. Az 1991 márciusában még 8,2 százalékos kamatláb nyolc év alatt, 1999 márciusára lényegében nullára mérséklődött, minimálisra csökkentve annak gazdaságot befolyásoló szerepét. Ilyen helyzetben a döntéshozóknak újszerű monetáris eszközöket kellett keresniük. Azonban a központi bank lassan reagált, késve mérte fel a defláció valóságos veszélyeit, és nehezen talált rá a helyzethez illő eszközökre. A Japán Központi Bank mentségére szolgáljon, hogy kényszerű módon többé-kevésbé úttörő volt e területen, legalábbis ami a második világháború utáni modern pénzügyek korszakát illeti.⁴ Csak sok év után, 2001 márciusától nyúlt a mennyiségi könnyítés (quantitative easing) eszközhöz. A Japán Nemzeti Bank ezen keresztül számottevően emelte a pénzkínálatot. A központi bank ugyan deklarálta elszántságát annak folytatására mindaddig, amíg az árak emelkedni kezdenek, de a folytatódó mennyiségi könnyítés sem tudta kiközösíteni Japánt stagnáló helyzetéből (*Hutchison–Westerman*, 2006, 10–11. o.).

Koizumi Dzsúnicshiró fontos törekvése volt a politikai korrupció és befolyásolás melegágyát jelentő állami szubvenciók, támogatások felszámolása vagy legalábbis visszaszorítása.⁵ A fenyegetően növekvő államadósság is egyre sürgetőbbé tette a közzsféra megreformálását, valamint annak megszüntetését, hogy a Liberális Párt

³ Sokat elmond a japán történelem folyamatosságáról, hogy az 1998-ban életbe lépett Nemzeti Bankról szóló törvény az 1942-es jogszabályt váltotta fel. A Japán Nemzeti Bank a második világháború utáni több mint fél évszázadban is a centralizált hadigazdaság körülményeihez igazított törvény alapján működött (*Cargill–Hutchison–Ito*, 2000, 83–112. o.).

⁴ Pár év múlva azonban az addig egyedi japán monetáris politika eszközrendszere és gyakorlata alaposan felértékelődött és nemzetközi figyelmet kapott. A 2007/2009-es válság után más országok már támaszkodhattak a japán tapasztalatokra, természetesen saját helyzetükhöz igazítva az általuk követendő monetáris politikát (*Botman*, 2015; *Hoshi–Kashyap*, 2015).

⁵ Még 2006-ban, a *Koizumi*-korszak végén is – a racionalizálás ellenére – 455 milliárd jen, mintegy 4,5 milliárd dollár költségvetési támogatást kaptak az állami pénzügyintézetek. De ennél sokkal több volt a valóságos támogatás, mivel az állami pénzügyintézeteknek nem kellett társasági adót fizetni, a költségvetésből kamatmentes kölcsönt kaptak. Egyes becslések szerint, ha ezeket is beszámítanánk, akkor az államnak az ezredforduló körül évente közel 1 milliárd jenbe kerültek az állami pénzügyintézetek. Mindez része a korábban jelzett puha költségvetési korlát tünetegyüttesének, amely sajátosan jelenik meg a japán vegyes gazdaságban (*Park*, 2011, 236–237. o.).

támazását jelentő vidéki körzeteket kiterjedt mértékben szubvencionáljanak állami forrásokból. Ezek a törekvések ugyan népszerűek voltak a lakosság többségének a körében, de erős ellenállást váltanak ki a párt reprezentánsaiban (*Park*, 2011, 236–237. o.; *Shinoda*, 2013, 76–117. o.).

A *Koizumi Dzsúnicsiró* kormányzása kezdetén meghirdetett nagyvonalú és átfogó reformtörekvések csak részben valósultak meg. Nehezítette tervei végrehajtását, hogy a korábbi kormányok jelentős fiskális élénkítő csomagokat vezettek be, ami tovább rontotta Japán költségvetési helyzetét és növelte az állam eladósodottságát. A szükséges költségvetési szigorítások azonban érthető módon csökkentették a kormány népszerűségét. Egyrészt a *Koizumi Dzsúnicsiró* által végigvitt reformok eredményeként, másrészt a világgazdasági, azon belül is az ázsiai konjunktúra következtében a kétezres évek közepére valamelyest javult Japán makroökonómiai helyzete. Jobbak lettek a növekedési kilátások, a tőzsdeindexek és javult a bankrendszer helyzete is. Külföldön nagyra értékelték *Koizumi Dzsúnicsiró* tevékenységét, de belföldön növekedtek az ellenérzések, és a reform is egyre inkább kifulladt. *Koizumi Dzsúnicsiró* 2006-ban bejelentette visszavonulását. *Abe Sinzó*, aki addig a Miniszterelnöki Hivatal vezetőjeként közeli munkatársa volt, követte őt a pártelnöki és miniszterelnöki székben. Igaz, ekkor még csak viszonylag rövid ideig, mindössze egy évig.

Abe Sinzó első kormányzásának kezdetén, 2006-ban viszonylag jó helyzetben vehette át a kormányzást. Bár ő is a háború utáni japán rendszer gyökeres átalakítását hirdette meg – ami elődje politikájának egyfajta folytatását sugallta –, de ekkor ebből még nem sok valósult meg. A 2007-es felsőházi választásokon a Liberális Demokrata Párt történelmi vereséget szenvedett. Ezt elsősorban saját hibáinak és kiterjedt korrupciós botrányainak köszönhetette. *Abe Sinzó* rövid ideig még ez után is hivatalában maradhatott, de valós reformok helyett már csak a politikai túlélésért küzdhetett. Egy év kormányzás után végül lemondott. Az *Abe Sinzó* után két, rövid ideig kormányzó miniszterelnök, *Fukuda Jaszuó* és *Aszó Taró* már nem tudta megállítani a Liberális Demokrata Párt népszerűségének hanyatlását, és a 2009-es alsóházi választásokon a – több kisebb ellenzéki párt egyesülésével egy évvel korábban létrejött – Japán Demokrata Párt *Hatojama Jukio* vezetésével földcsuszamlásszerű győzelmet aratott. Ebben az is közrejátszott, hogy a kétezres évek közepén – részben a *Koizumi Dzsúnicsiró* által végrehajtott reformintézkedések következtében – végre meginduló növekedést a 2007–2009-es világgazdasági válság derékba törte. Hosszú évtizedek után véget érni látszott a Liberális Demokrata Párt egyeduralkodása (*Kiglics*, 2011, 115–136. o.).

A Japán Demokrata Párt vezette kormány nagy lendülettel kezdett neki a költségvetési kiadások átvizsgálásának, keresve a racionalizálási, megtakarítási lehetőségeket. Hamar kiderült azonban, hogy a több évtized alatt kialakult, sokszor igen kusza költségvetéshez elég nehéz hozzányúlni. Így viszont nem szabadultak fel források a választási ígéretek teljesítésére. *Hatojama Jukio*, bár egy új párt nevében kormányozhatott, sok szempontból folytatta a Liberális Demokrata Párt kormányai által megkezdett irányt. Reformista elődeihez hasonlóan igyekezett csökkenteni a bürokrácia hatalmát és javítani az állami irányítás hatékonyságát. A választási ígéretek a Japán Demokrata Párt csak igen kis részben tudta teljesíteni, maga *Hatojama Jukio* is pénzügyi visszaélések gyanújába került, és 2010-ben kényszerűen át kellett adnia a kormányzást *Kan Naotónak*. Az előrehozott felsőházi választás azonban a kormánypárt vereségét hozta, nem kis részben azért, mert saját eredeti programjuktól és ígérteiktől eltérően a fogyasztási adó 10 százalékra emelését tervezték. Ez annak ellenére hozzájárult a párt vereségéhez, hogy az adóemelés kétségtelenül szükségesnek tűnt (*Koellner, 2011*).

Az abenomics

A 2012-es választásokon – rövid kitérő után – a japán politikai rend visszatért az ötvenes évek közepétől megszokott kerékvágásba, a valóságosan versenyző erők nélküli, egypárti jogállami keretek közé. *Abe Sinzó*⁶ vezetésével ismét a Liberális Demokrata Párt került hatalomra. A kabinetnek többek között a defláció, a mérsékelt ütemű potenciális növekedés, a jelentős deficit, az emelkedő államadósság, az előregedő népesség, a csökkenő számú munkaerő, valamint az éleződő szociális problémák összefonódó kihívásával kellett szembenéznie. Jól érzékelteti a problémák súlyát már az is, hogy a japán nominális GDP az 1997 és 2013 közötti 16 év alatt több mint 7 százalékkal csökkent és az államadósság 2015-ben már a GDP 230 százaléka körül mozgott (OECD, 2015a, 10–18. o., *Schiff, 2015*).

Abe Sinzó új kormányának gazdaságpolitikája, az abenomics újdonságnak hatott és széles nemzetközi figyelmet kapott, pedig ha összetevőit számba vesszük, valójában ez is az előző évtizedek japán receptjeit elevenítette fel, amelyek korábban képtelenek voltak az annyira szükséges mélyebb strukturális átalakításokra. Ezért

⁶ *Abe Sinzó* az egyik legjelentősebb japán politikusi családból, dinasztiaiából származik. Édesapja miniszteri posztokat töltött be, anyai nagyapja – a japán fejlesztő állam kialakításában kulcsszerepet játszó –, *Kisi Nobuszuke* 1957 és 1960 között miniszterelnök volt. Szintén *Abe Sinzó* rokona *Szató Eiszaku*, aki Japán történelmében a második leghosszabb ideig, 1964 és 1972 között volt miniszterelnök.

is nagyon fontos, hogy Japán legújabb kori negyedszázados történelmének deflációval és a stagnálással küzdő folyamatában elhelyezve elemezzük az abenomics időszakát és jövőbeli kilátásait is, és világos legyen, hogy a korábbi fél évszázad alatt felhalmozódott problémákat kellene végre megoldania. *Abe Sinzó* elképzeléseinek, elszántságának és programjának megértésében alapvető mozzanat, hogy ő a megelőző két évtized legkarizmatikusabb reformpárti miniszterelnökének, *Koizumi Dzsúnicsirónak* volt az egyik legközelebbi munkatársa, majd utódja. Ha végigtekintünk az abenomics programján, akkor jól érzékelhető, hogy az sok szempontból *Koizumi Dzsúnicsiró* hajdani elképzeléseinek szerves folytatása, továbbfejlesztése úgy, hogy az akkori kudarcok tanulságait igyekezett beépíteni és a gyengeségeket kijavítani.

Mindezt számba véve az abenomics radikálisabb, átfogóbb, összehangoltabb volt, mint a korábbi programok. Az áttöréshez, a valóságos eredményekhez szükséges kritikus tömegeket alaposabban határozta meg, és jobban felmérte a fő területeket, valamint kölcsönhatásaikat. *Abe Sinzó* *Koizumi Dzsúnicsiró* kormányzási tapasztalataiból szintén megtanulta, hogy nagyon erős politikai többséget kell maga mögé állítani. Azt is felismerte, hogy nemcsak a parlamenti hatalom a lényeges a siker esélyéhez, hanem a hitelesség, valamint a meggyőző kommunikáció, amellyel megszerezhető az üzleti világ és a lakosság erőteljesebb támogatottsága. Ez utóbbi, a kiváló politikai marketing sajátos erőssége kormányzásának. Kemény elszántsággal felvértezve és markáns nemzeti retorikával kezdett a kormányzáshoz.

Az abenomics iránti fokozott nemzetközi érdeklődést nem pusztán Japán több évtizedes vergődése, a miniszterelnök karizmatikus egyénisége vagy markáns megnyilvánulásai keltették fel. A 2007–2009-es válság immár világszinten szembesítette a fejlett országok kormányait azzal a problémával, hogy – a magas államadósság, a lassú növekedés és az alacsony infláció vagy éppen deflációs veszély közepette, amikor a hagyományos eszközök kicsorbulnak – milyen gazdaságpolitikai eszközökkel lehet kitörni a stagnálásból. Az elmúlt évek útkeresése, kísérletezései közepette nagyon is megoszlott mind a szakemberek, mind a politikusok véleménye a sikerre vezető út mikéntjéről. A válság és a lassú növekedés érthető módon a gazdaság élénkítését segítő költségvetési és monetáris gazdaságpolitikát igényelne.

A hagyományos fiskális élénkítések azonban növekvő deficithez vezetnek, beleütköznek a költségvetési korlátokba, s további eladósodást hozhatnak. Amennyiben az egyensúlyi szempontok komoly veszélybe kerülnek, csökkenteni kell az állam kiadásait vagy/és növelni az adókat, ami az amúgy is törekeny növekedést derékba törheti. A magas államadósság komoly törlesztési terheket is okoz, ami tovább nehezíti a fiskális politika helyzetét. A válság és az azt követő időszak sok helyen

igen alacsony inflációhoz, olykor defláció közeli helyzethez vezetett. Ilyen környezetben, nulla közeli kamatlábnál a monetáris politika már nem tud a hagyományos eszközökre, csatornákra támaszkodni. Újszerű, innovatív, nem ortodox lépésekre van szükség, ahogy – többek között – ezt az amerikai Fed is figyelemre méltó módon tette az elmúlt években.

A mennyiségbővítés egyik oldalról ugyan segítheti a hitelezés beindulását, az üzleti tevékenységek fellendülését. Ehhez azonban más tényezők is szükségesek, egyre erősebb pozitív várakozások, növekvő kereslet, profitot ígérő befektetési lehetőségek és így tovább. A nemzeti pénzügyi piacokon, a világgazdaságban a monetáris politikák következtében azonban hatalmas likviditási bőség alakult ki, igen veszélyes jövőbeni kockázatok, buborékok, pénzügyi válságok esélyét jelentősen növelve. Kifeszített a helyzet Európában, az Európai Unióban és különösen az euróövezetben is. A fentiek is érzékeltetik, hogy az évtizedes japán problémák, legalábbis a felszínen, immár világszerte megjelentek a fejlett gazdaságokban. A korábban teljesen egyedinek tűnő japán deflációs gond, a monetáris és fiskális élénkítés lehetőségeinek és korlátainak megtalálása egy depressziós, infláció nélküli gazdaságban, immár a világgazdaság más részeiben is megoldandó feladatként jelenik meg. Ezért felértékelődtek a japán gazdaságpolitikai tapasztalatok a 2007–2009-es válság után ugyancsak elbizonytalanodott nemzetközi közgazdasági és gazdaságpolitikai gondolkodásban. Természetesen mindig is nagyon óvatosnak kell lennünk a felszínen mutatkozó párhuzamokkal és a könnyedén odavetett példákkal, tanácsokkal kapcsolatban. Ez különösen így van a sajátos helyzetű japán gazdaság esetében. Az okok és a társadalmi, politikai és gazdasági háttér nagyon is eltérnek Japán, illetve Európa és az Egyesült Államok között, így ugyancsak óvatosan kell eljárunk az összehasonlításoknál (Botman, 2015, Hutchison–Westerman, 2006).

A tünetek hasonlósága – az egyes gazdaságpolitikai módszerek átvétele, alkalmazása esetén – nem feltétlenül jelenthet ugyanolyan kimenetet, gyógymódot a különböző helyzetben levő országokban. Vigyáznunk kell a gyógymódok nem kívánt mellékhatásaival is, amelyek gyakran összefüggnek a befogadó közegek különbségeivel. A tünetek a felszínen sokszor ugyanolyanok, de a mögötte meghúzódó betegség természete ugyancsak eltérő lehet. Más egy pénzügyi válság utáni kilábalás kihívása egy évszázadok óta működő demokratikus piacgazdaságban, például az Egyesült Államokban, és ettől nagyon is eltérő Japánban a sok évtizedes struktúrából következő stagnálása és deflációs problémahalmaza. Nem véletlen, hogy az elmúlt évekre visszatekintve a fiskális élénkítés és a monetáris mennyiségi bővítés sokkal eredményesebbnek tűnt az Egyesült Államokban, mint ahogy azok az elmúlt

két évtized többszörös nekifutásai során Japánban hatottak. Mindez szükségszerűen óvatosságra inthet bennünket a következtetések levonásánál és az értékelésnél. Ugyanakkor a különböző helyzetű, tradíciójú országok, régiók összehasonlítása gazdagítja ismereteinket a fiskális és monetáris politika lehetőségeiről, működéséről, ami lehetővé teheti a jövőben való jobb alkalmazásukat (*Korniyenko–Loukoinova*, 2015, *Ueda*, 2012).

Az Abe Sinzó-kormányzat előtt tornyosuló kihívások

Abe Sinzó második kormányzásakor Japán egyáltalán nem volt jobb helyzetben, mint amikor pár évvel korábban a karizmatikus reformer *Koizumi Dzsúnicsiró*tól vehette át az irányítást. Ekkorra már nem csak elveszett évtizedről, hanem közel negyedszázadról beszélhettünk, amely alatt nem sikerült kitörni a defláció, a lassú növekedés, a relatív világgazdasági lemaradás körforgásából. Ezt jól érzékelhetjük a 2. és 3. táblázatból is.

2012–2013-ban már messze volt a kétezres évek közepén bekövetkezett átmeneti javulás Japán növekedési teljesítményében, ami hajdan visszaigazolta *Koizumi Dzsúnicsiró* reform-erőfeszítéseit, és jelezte, hogy jó irányba indult el az ország. Ezt követően azonban a 2007–2009-es világgazdasági válság és *Koizumi Dzsúnicsiró* kényszerű távozása derékba törte a pozitív tendenciákat. Az elmúlt években igen gyenge növekedési teljesítményt láthattunk, sőt 2011-ben és 2014-ben enyhe visszaesést is. 2015 reál GDP-emelkedése mindössze fél százalék körüli lehetett, és nem sokkal biztatóbbak 2016 és 2017 kilátásai sem. A lassú növekedés együtt járt azzal, hogy Japán világgazdasági pozíciója az elmúlt negyedszázad során fokozatosan romlott. A gazdasági csoda évtizedeinek viharos felzárkózása után most lassú, de egyértelmű relatív lemaradás jellemzi az országot. *Abe Sinzó* kormánya a lassú növekedés mellett továbbra is defláció közeli állapottal szembesült, amelyben 2008-ban és 2014-ben valójában csak a forgalmi adó emelése hoztak átmeneti áremelkedést, de utána visszaállt az alacsony infláció. Ez ugyan nem enyhíti a jelenlegi japán kormány gondjait, de – ahogy a 3. táblázat is mutatja – szemben az ezredforduló előtti és utáni évekkel, ez az alacsony japán infláció napjainkban már sokkal kevésbé tekinthető egyedinek a fejlett világban, hiszen immár Európa számos országa és maga az euróövezet is defláció közeli állapotba került.

A reál GDP éves növekedési üteme 1991 és 2017 között

	1991–2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Egyesült Államok	3,5	1,8	2,8	3,8	3,3	2,7	1,8	–0,3
Egyesült Királyság	2,8	2,5	3,3	2,5	3,0	2,7	2,6	–0,5
Finnország	3,2	1,7	2,0	3,9	2,8	4,1	5,2	0,7
Franciaország	2,2	1,1	0,8	2,6	1,6	2,6	2,3	0,1
Írország	7,8	5,9	3,9	4,4	6,4	6,3	5,5	–2,2
Japán	0,8	0,3	1,7	2,4	1,3	1,7	2,2	–1,0
Korea	6,4	7,4	2,9	4,9	3,9	5,2	5,5	2,8
Németország	1,6	0,0	–0,7	0,7	0,9	3,9	3,4	0,8
Olaszország	1,6	0,3	0,2	1,4	1,1	2,1	1,4	–1,1
Svájc	1,4	0,1	0,0	2,8	3,0	4,0	4,1	2,3
Svédország	2,4	2,1	2,5	3,8	2,8	4,9	3,5	–0,7
OECD-átlag	2,8	1,7	2,1	3,2	2,8	3,2	2,7	0,2

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Egyesült Államok	–2,8	2,5	1,6	2,2	1,5	2,4	2,4	2,5	2,4
Egyesült Királyság	–4,2	1,5	2,0	1,2	2,2	2,9	2,4	2,4	2,3
Finnország	–8,3	3,0	2,6	–1,4	–1,1	–0,4	–0,1	1,1	1,6
Franciaország	–2,9	1,9	2,1	0,2	0,7	0,2	1,1	1,3	1,6
Írország	–5,7	0,4	2,6	0,1	1,4	5,2	5,6	4,1	3,5
Japán	–5,5	4,7	–0,5	1,7	1,6	–0,1	0,6	1,0	0,5
Korea	0,7	6,5	3,7	2,3	2,9	3,3	2,7	3,1	3,6
Németország	–5,6	3,9	3,7	0,6	0,4	1,6	1,5	1,8	2,0
Olaszország	–5,5	1,7	0,7	–2,9	–1,8	–0,4	0,8	1,4	1,4
Svájc	–2,1	3,0	1,8	1,1	1,8	1,9	0,7	1,1	1,6
Svédország	–5,1	5,7	2,7	0,0	1,2	2,4	2,9	3,1	3,0
OECD-átlag	–3,4	3,0	1,9	1,3	1,2	1,9	2,0	2,2	2,3

Forrás: OECD [2015d], 245. o. (2015–2017 előrejelzés).

A fogyasztóiár-index éves növekedési üteme 1991 és 2017 között

	1992–2002	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Egyesült Államok	2,7	1,6	2,3	2,7	3,4	3,2	2,9	3,8
Egyesült Királyság	2,1	1,3	1,4	1,3	2,0	2,3	2,3	3,6
Finnország	1,9	2,0	1,3	0,1	0,8	1,3	1,6	3,9
Franciaország	1,6	1,9	2,2	2,3	1,9	1,9	1,6	3,2
Írország		4,7	4,0	2,3	2,2	2,7	2,9	3,1
Japán	0,4	-0,9	-0,3	0,0	-0,6	0,2	0,1	1,4
Korea	4,6	2,8	3,5	3,6	2,8	2,2	2,5	4,7
Németország		1,4	1,0	1,8	1,9	1,8	2,3	2,8
Olaszország	3,3	2,6	2,8	2,3	2,2	2,2	2,0	3,5
Svájc	1,5	0,6	0,6	0,8	1,2	1,1	0,7	2,4
Svédország	1,6	2,2	1,9	0,4	0,5	1,4	2,2	3,4
Euróövezet		2,3	2,1	2,2	2,2	2,2	2,1	3,3

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Egyesült Államok	-0,3	1,6	3,1	2,1	1,5	1,6	0,0	1,0	1,8
Egyesült Királyság	2,2	3,3	4,5	2,8	2,6	1,5	0,1	1,5	2,0
Finnország	1,6	1,7	3,3	3,2	2,2	1,2	-0,2	0,4	0,8
Franciaország	0,1	1,7	2,3	2,2	1,0	0,6	0,1	1,0	1,2
Írország	-1,7	-1,6	1,2	1,9	0,5	0,3	0,1	1,6	2,0
Japán	-1,4	-0,7	-0,3	0,0	0,4	2,7	0,8	0,7	2,3
Korea	2,8	2,9	4,0	2,2	1,3	1,3	0,7	1,6	2,0
Németország	0,2	1,2	2,5	2,1	1,6	0,8	0,1	1,0	1,6
Olaszország	0,8	1,6	2,9	3,3	1,3	0,2	0,2	0,8	1,1
Svájc	-0,5	0,7	0,2	-0,7	-0,2	0,0	-1,2	-0,5	0,1
Svédország	-0,5	1,2	3,0	0,9	0,0	-0,2	0,1	1,4	2,2
Euróövezet	0,3	1,6	2,7	2,5	1,3	0,4	0,1	0,9	1,3

Forrás: OECD [2015d], 262. o. (2015–2017 előrejelzés).

A tünetek rövid számbavétele is jól jelzi, hogy két évtizeddel a japán pénzügyi buborék kipukkanása után, a számos reformkísérlet ellenére is a japán gazdaság nem tudott kitörni válságos helyzetéből, nem tudta megoldani alapvető strukturális

problémáit. Mindez párosul a jelen gondjaival, a magas államháztartási hiánnyal, a hatalmas államadóssággal, valamint ezeken túlmenően is összetett demográfiai és szociális problémákkal, méghozzá egy olyan globális környezetben, amelyben egyre nehezebb helytállni az éleződő versenyben. Még szembetűnőbbé tette az ötödévszázados küszködés okozta lemaradást, hogy eközben az ázsiai kontinens Japánhoz is közeli része a világ egyik legdinamikusabb régiójává vált. A korábbi követők immár a legveszélyesebb és legközelebbi versenytársakká váltak az egyre globalizálódó világ gazdasági versenyben.

Az abenomics három nyíl programja

A nehéz gazdasági-demográfiai helyzetben – a korábbi kudarcokból is sokat tanulva – *Abe Sinzó* hatalmas elszántsággal indította meg az ország felemelkedését szolgáló „három nyíl” programját. Ennek fő irányait az agresszív monetáris bővítés, a rugalmas/expanzív fiskális politika, valamint a strukturális reformok adják. Mindez már jól jelzi a folyamatosságot a korábbi reformtörekvésekkel. Elég, ha csak *Hasimoto Rjútaro* és főleg *Koizumi Dzsúnicsiró* terveire és tevékenységére utalunk. A mostani és korábbi reformtörekvések célja és értelme egyaránt az volt, hogy Japánt kirántsa a deflációs spirálból, és a tartós növekedés pályájára állítsa. A legnehezebb kérdéskört és a kulcsmozzanatot a „három nyíl” programon belül nyilvánvalóan a strukturális reformok jelentették és jelentik, amelyek az örökölt történelmi problémák feloldását, megoldását célozzák. A korábbi japán és a szélesebb körű nemzetközi tapasztalatok alapján is egyértelmű, hogy csakis ezek az alapvető strukturális és intézményi átalakítások alapozhatják meg a magasabb és fenntartható növekedési ütemet. Ez pedig minden ország gazdaságpolitikájának a központi kérdése. E nélkül a fiskális expanzió és a monetáris bővítés, amelyek bár fontosak, de mégiscsak a felszínen mozognak, sem érhetik el a szándékolt hatást. Az ezredforduló utáni évtizedben mindössze évi 0,8 százalékos átlagos növekedést regisztrálhattunk, ami a legtöbb fejlett országénál alacsonyabb volt.

Abe Sinzó kormányának helyzetét nehezítette és nehezíti, hogy a jelzett mélyebb okok miatt nem egyszerű ciklikus visszaeséről beszélhetünk, hanem igen alacsony magának a potenciális növekedésnek az üteme is. A kilencvenes években a buborék kipukkanása után a beruházások visszaesése és a teljes tényezőtermelékenység csökkenése jelentősen visszavetette a potenciális kibocsátás szintjét is. Az ezredfordulótól kezdve a teljes tényezőtermelékenység már növekedésnek indult, de a beruházások továbbra is alacsony szinten maradtak. A hosszabb távú növekedésnél nagy

gondot jelent, hogy a demográfiai problémákkal összefüggésben a veszélyesen idő-sződő japán társadalomban csökkent a rendelkezésre álló munkaerő. A tartós defláció is nehezítette a gazdasági növekedést és korlátozta a monetáris politika hatókörét.

Abe Sinzó számára – az előző évtizedek tapasztalatai, sikertelen nekirugaszkodásai nyomán – világossá vált, hogy tartós eredményre csak igen átfogó, kiterjedt, összehangolt és egyidejű reformfolyamatnak lehet esélye. Csak ez alapozhat meg tartós, dinamikus növekedést, ami nélkül – amint ezt a kiterjedt nemzetközi tapasztalatok is mutatják – az annyira szükséges fiskális konszolidáció sem igen valósulhat meg. A „három nyíl” program elemeinek, párhuzamos végrehajtásának egymást erősítő kölcsönhatásának számbavételén alapul a 2013-tól megindult cselekvési program. A tervek szerint a monetáris bővítés és az expanzív fiskális politika kitörést jelenthet a deflációs spirálból, ami alacsony reálkamatokkal párosulva megnövelheti a beruházási kedvet, a fogyasztást, és a jen leértékelődésével az exportot is. Ezek adhatják a rövid távú indító lökést. Ha ezzel párhuzamosan hitelt érdemlően beindulnak az összefüggő strukturális reformok, akkor ez megnöveli a bizalmat és javítja a jövőre vonatkozó várakozásokat. Mindez hosszabb távon is gyorsabb növekedést indukálhat, ami elősegítheti a fiskális konszolidációt, csökkentheti az államháztartás deficitjét és mérsékelheti az adósságállomány bővülési dinamizmusát. Az elképzelés szerint a beinduló növekedés révén majd visszapótolható és kezelhető lesz az agresszív monetáris és fiskális expanzió nem kis költsége és egyensúlyi kockázata (*Botman–Danninger–Schiff*, 2015, *Hamada–Kashyap–Weinstein*, 2011).

Monetáris politika

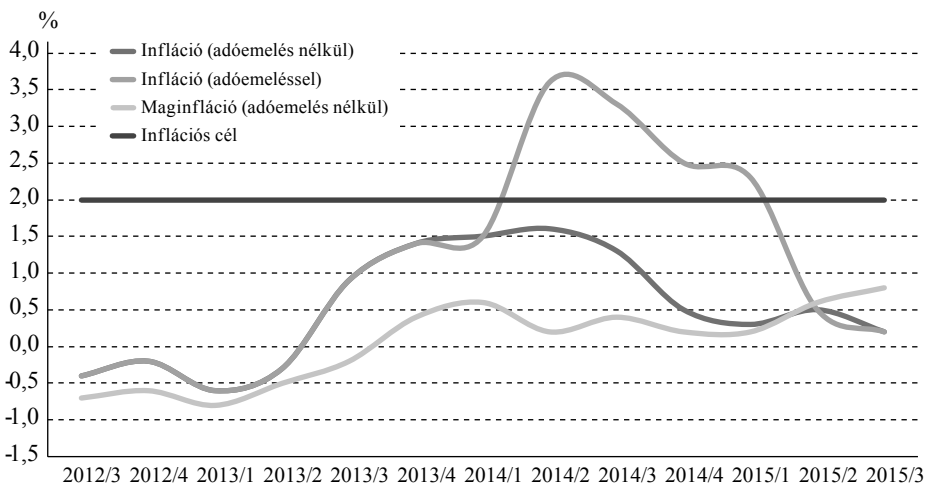
2013 márciusában Abe Sinzó miniszterelnök – a Japán Nemzeti Bank függetlenségének még látszatára sem túlzottan ügyelve – igen erőszakosan saját bizalmi emberét, *Kuroda Haruhikót*, az Ázsiai Fejlesztési Bank korábbi elnökét helyezte a Japán Nemzeti Bank élére. A kétéves távra kitűzött cél az infláció szintjének stabil 2 százalékra való emelése volt 2015-re.⁷ Ehhez a Japán Nemzeti Bank különböző eszközöket használt fel annak tudatában és egyidejű hangsúlyozásával, hogy mindez

⁷ A defláció valóban igen sajátos problémája a japán gazdaságnak. A GDP-deflátor 2001 és 2013 között mintegy 13 százalékkal csökkent, és a havi fogyasztói árindex is mindössze 12 hónapban növekedett ebben a periódusban. Ha legalább egyszázalékos infláció lett volna 2001 óta, akkor a nominális GDP-növekedés 1,75 százalékponttal magasabb lett volna és az államadósság a GDP közel 230 százaléka helyett csak 160 százalék lenne napjainkban. A Japán Nemzeti Bank már korábban, 2001 és 2006 között is próbálkozott igen expanzív monetáris politikával a defláció megszüntetése érdekében, de ez nem járt sikerrel (*Koo*, 2015, 153–198. o.).

önmagában elégtelen lesz, ha párhuzamosan nem hat ilyen irányba a fiskális politika és nem valósulnak meg a strukturális reformok. A felhasznált eszközök között kiemelt helyen szerepelt az amerikai Fed által a 2007–2009-es válság után alkalmazott és világszerte nagy figyelmet kapott mennyiségi lazítás (quantitative easing). Az abenomics első nyilaként végrehajtott mennyiségi bővítés a monetáris bázis megkét-szereződését tűzte ki célul a 2013 és 2015 közötti időszakra. 2013 tavaszán a Japán Nemzeti Bank mérlegfőösszege a GDP 34 százaléka körül volt, ami már ekkor is magasabb volt, mint az Egyesült Államok 19 százalékos, az Egyesült Királyság 27 százalékos vagy az Európai Központi Bank 28 százalékos értéke.

1. ábra

A fogyasztói árak alakulása 2012 és 2015 harmadik negyedéve között

Forrás: OECD [2015b], 167. o.

Két év elteltével, 2015 tavaszán, az agresszív monetáris bővítés eredményeként Japánban a Nemzeti Bank mérlegfőösszege már a GDP 65 százalékára ugrott. Ugyanez 2015 elején az Egyesült Államokban a GDP 25 százaléka, az euróövezetben pedig 21 százaléka volt. A folyamatos pénz bővítés azonban komoly jövőbeni kockázatokat is hordoz. Ha a gazdasági élénkülés valóban megindul, ez a kamatláb jövőbeni megemelkedéséhez vezethet. De az abenomics kudarca, a befektetői bizalom megingása vagy külső pénzügyi tényezők is hasonló hatással lehetnek. Ekkor a hatalmas államadósság terhei ugrásszerűen nőhetnek, ami megrengetheti az egész

japán pénzügyi rendszert (OECD, 2015a, 33. o., *Hausman–Wieland*, 2014, 23–25. o., *Rickards*, 2014, *Arslanalp–Lam*, 2013).

A Japán Nemzeti Banknak minden erőfeszítése ellenére egyáltalán nem sikerült 2015-re elérni a kitűzött 2 százalékos inflációs célt. Amint az *1. ábrán* jól látható, csak a 2014. áprilisi fogyasztói adóemelés hozott átmeneti áremelkedést, de ennek hatása hamar elhalt, miközben jelentősen visszavetette a belföldi keresletet. 2015 végére az infláció ismét mindössze fél százalékra mérséklődött. Ami igen sokatmondó, a maginfláció is ezen a szinten mozog. Ugyanakkor a hatalmas mennyiségi bővítési program, miközben egyelőre korlátozott és rövid távú a hatása, jelentős jövőbeni kockázatokat rejt magában. A japán monetáris lazítás tehát mértékében is kirívó nagyságú volt a hasonló eszközöket alkalmazó Fedhez, az Egyesült Királysághoz vagy az utóbbi években részben erre az útra lépő euróövezetkez képest is. Ugyanakkor a befogadó közeg az elhúzódó mély válsággal szembenező Japánban nagyon eltért mind az Egyesült Államoktól, mind Európától, és ezért a kiugró mértékű pénzbőség ugyancsak szerény eredményeket hozott (*Hausman–Wieland*, 2014, *Fujiwara–Nakazono–Ueda*, 2015).

Fiskális politika

Az abenomics tapasztalatai jól mutatják, hogy önmagában véve még a legerőteljesebb monetáris politika is csak korlátozott eredménnyel járhat. Az ezzel összehangolt költségvetési politika és főleg az átfogó strukturális reformok hozhatnak a gazdaságban és a társadalomban lényegesebb változást, élénkíthetik az üzleti hitel felvételeket, beruházásokat. Mivel a hatalmas államadósság meghatározó jelentőségű a japán pénzügyi piacok életében, a fiskális politika sok tekintetben jobban hatott és hat erre a szférára is, mint amire maga a monetáris politika képes lehet. Ez ismét egy figyelembe veendő fontos japán sajátosság. Ezzel is összefügg más tényezők mellett, hogy itt a monetáris politika szerepe – agresszív jellege és kiterjedt mértéke ellenére – továbbra is igen korlátozott. Ezért is – és a korábbi sikertelen kísérletek tanulságait levonva – hangsúlyozza a Japán Nemzeti Bank is a monetáris és fiskális politika, valamint a strukturális reformok egyidejű és összehangolt akcióinak szükségességét (IMF, 2015a).

A „három nyíl” programnak a monetáris bővítés melletti másik fontos elemét az expanzív fiskális politika jelentette. Ezt már korábban is gyakran alkalmazták, de a hatalmas államadósság és nagy deficit miatt általában erősebbnek bizonyult a fiskális konszolidáció szempontja. A két eltérő szempont ütközése bizonyos ciklikusságot

is okozott a japán állami pénzügyekben. Az abenomics részeként 2013–2014-ben a GDP 1,5 százalékát kitevő élénkítő csomagot valósítottak meg. Az állami beruházások ennek eredményeként 2013-ban 8 százalékkal növekedtek, szemben az előző évi 2,7 százalékos emelkedéssel, és különösen a 2011-ben megfigyelhető több mint 8 százalékos visszaeséssel. De 2014-ben az állami beruházások már csak 3,8 százalékkal növekedtek, míg 2015–2016-ban jelentős visszaesés várható.

Ez világos jele annak, hogy ilyen magas deficit és államadósság mellett a költségvetési élénkítés és a fiskális konszolidáció már rövid távon is kemény konfliktusba kerül. A konszolidáció első lépéseként – az eredeti terveknek megfelelően – 2014 áprilisában 5 százalékról 8 százalékra növelték a fogyasztási adót. Ez azonban visszafogta az amúgy is nagyon törekeny növekedést. A 2013-ban elhatározott második lépés szerint 2015 októberében immár tíz százalékra kellett volna a fogyasztási adót emelni. Ezt azonban 18 hónappal, 2017 áprilisára halasztották. Így azonban tovább romlik a költségvetés egyensúlyi helyzete, így egyre fájdalmasabb folyamat lesz az államháztartás konszolidálása, egyre nagyobb növekedési áldozatokkal. Már 2015-re világossá vált, hogy a fiskális egyensúlytalanságok megoldására 2012-ben túlzottan is optimista forgatókönyvet vázolt fel *Abe Sinzó* kormánya (*Lechevalier*, 2014, 51–54. o., IMF, 2015b, 32. o.).

A jelenlegi kudarcok ellenére a fiskális konszolidáció fontosságát nehéz túlhangsúlyozni a hatalmas és növekvő államadósság árnyékában. 1990-ben Japán bruttó államadóssága még csak a GDP 65,3 százalékát tette ki, 2000-ben már a GDP 136,1 százalékát, napjainkban pedig a bruttó államadósság a legmagasabb értékű a fejlett országok között, a GDP 230 százaléka körüli értékkel. Bár ennek finanszírozása eddig nem okozott gondot, mivel a japán befektetők és ezen belül is főleg a háztartások előszeretettel fektettek állampapírokba. A hazai finanszírozás a japán deflációs környezetben – az alacsony kamatok miatt – a hatalmas államadóssággal összevetve is most még viszonylag kis terhet ró az államháztartásra. A kormányzat nettó kamatfizetése igen alacsony nemzetközi összehasonlításban. Ugyanakkor, ha Japán nem tud alapvető fordulatot elérni, nem hajtja sikeresen végre a „három nyíl” programját, akkor a növekvő államadósságnál az ország külső finanszírozásra szorulhat rá, ami jelentős teheremelkedést és kockázatnövekedést hozhat. A helyzet komolyságát jelzi, hogy az OECD számításai szerint a korábbi pálya változatlan folytatása esetén a bruttó japán államadósság 2040-re meghaladhatná a GDP 410 százalékát (OECD, 2015a, 15. o., 32. o., 109–115. o., *Arslanalp–Lam*, 2013, *Shigeki*, 2005).

Az államháztartás egyenlege a GDP százalékában, 1998–2017

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Egyesült Államok	-0,4	0,0	0,8	-1,4	-4,8	-6,0	-5,5	-4,2	-3,1	-3,7
Egyesült Királyság	-0,2	0,7	1,1	0,4	-2,1	-3,4	-3,6	-3,5	-2,9	-3,0
Finnország	1,6	1,7	6,9	5,0	4,1	2,4	2,2	2,6	3,9	5,1
Franciaország	-2,4	-1,6	-1,3	-1,4	-3,1	-3,9	-3,5	-3,2	-2,3	-2,5
Írország	2,0	2,4	4,9	1,0	-0,3	0,7	1,4	1,3	2,8	0,3
Japán	-10,3	-7,1	-7,5	-6,0	-7,7	-7,7	-5,9	-4,8	-1,3	-2,1
Korea	0,6	1,6	4,4	3,0	3,5	-2,0	0,2	1,6	2,3	4,2
Németország	-2,5	-1,7	0,9	-3,1	-3,9	-4,2	-3,8	-3,4	-1,7	0,2
Olaszország	-3,0	-1,8	-1,3	-3,4	-3,1	-3,4	-3,6	-4,2	-3,6	-1,5
Svájc	-1,9	-0,9	-0,4	-0,8	-2,7	-2,4	-2,2	-1,2	0,3	0,9
Svédország	0,9	0,8	3,2	1,4	-1,5	-1,3	0,3	1,8	2,2	3,3
OECD-átlag	-2,3	-1,2	-0,4	-1,8	-3,6	-4,3	-3,6	-2,8	-1,6	-1,5

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Egyesült Államok	-7,2	-12,8	-12,2	-10,8	-9,0	-5,5	-5,1	-4,5	-4,2	-3,7
Egyesült Királyság	-5,1	-10,8	-9,7	-7,7	-8,3	-5,7	-5,7	-3,9	-2,6	-1,5
Finnország	4,2	-2,5	-2,6	-1,0	-2,1	-2,5	-3,3	-3,3	-2,7	-1,6
Franciaország	-3,2	-7,2	-6,8	-5,1	-4,8	-4,1	-3,9	-3,8	-3,4	-2,8
Írország	-7,0	-13,8	-32,3	-12,5	-8,0	-5,7	-3,9	-2,1	-1,1	-0,3
Japán	-1,9	-8,8	-8,3	-8,8	-8,7	-8,5	-7,7	-6,7	-5,7	-5,0
Korea	2,3	-1,3	1,0	1,0	1,0	1,3	0,9	0,0	0,5	0,8
Németország	-0,2	-3,2	-4,2	-1,0	-0,1	-0,1	0,3	0,9	0,6	0,9
Olaszország	-2,7	-5,3	-4,2	-3,5	-3,0	-2,9	-3,0	-2,6	-2,2	-1,6
Svájc	2,0	0,8	0,3	0,8	0,2	-0,3	-0,2	-0,2	-0,3	-0,2
Svédország	2,0	-0,7	0,0	-0,1	-0,9	-1,4	-1,7	-1,1	-0,6	-0,3
OECD-átlag	-3,6	-8,4	-7,9	-6,6	-5,8	-4,1	-3,8	-3,3	-2,8	-2,3

Forrás: OECD [2015d], 271. o. (2015–2017 előrejelzés).

A magas államadósság az évtizedek során újra és újra megindított, és eddig eredménytelen fiskális élénkítések okozta deficittek, valamint a defláció miatt nominálisan gyakran csökkenő GDP együttesének az eredménye. A 4. táblázatból látható, hogy az ezredforduló körüli években – szemben a többi ott szereplő fejlett ország viszonylag kiegyensúlyozott államháztartási gazdálkodásával – Japánban igen magas, a GDP 8–10 százalékát is elérő hiány volt megfigyelhető. 2006–2008-ra sikerült mérsékelni a deficit nagyságát, de ekkor a meginduló pozitív tenden-

ciákat kettétörte a kibontakozó világgazdasági pénzügyi válság. Ezt követően ismét megugró, a GDP 7–9 százalékát is elérő deficittel szembesülünk Japánban. Mindez arra is figyelmeztet, hogy igen szűk ösvényen haladhat csak a japán gazdaságpolitika, hiszen ha az egyik fő célt, az áremelkedés növelését eléri a kormány, akkor megnő a kamatláb, ami megnehezíti a hatalmas államadósság finanszírozását, sőt egy ponton túl a magánberuházások megélénkülését is visszavetheti (OECD, 2015*d*, 271. o.).

A helyzet összetettségét jól érzékelteti az OECD 2015-ben készített becslése, amely a 2014 és 2040 közötti negyedszázadra modellezi a Japán előtt álló pályákat (OECD, 2015*a*). Ebben három lehetséges változatot vizsgáltak meg, amelyekre vonatkozó számításokban a növekedésre és az inflációra vonatkozó sarokszámokban voltak – első ránézésre igen mérsékelt – eltérések. Azonban a vizsgált időszak hossza miatt ezek a kis különbségek is nagyon eltérő lehetséges pályákat vázolnak fel, és negyedszázad elteltével Japán helyzetére nézve drasztikus eltérést eredményezhetnek. A modellszámítások két kulcsváltozója a reál GDP növekedési üteme és az infláció mértéke. Ez a kettő már meghatározza a harmadik változót, a nominális GDP alakulását. Ez a három inputérték tér el a számítások során, és a négy outputváltozót a hosszú távú kamatláb, a folyó, illetve az elsődleges államháztartási egyenleg, valamint a bruttó államadósság jelenti.

Az első a bázisvariáció, amely a növekedést tekintve az eddig követett pálya kivetítése, fölöttébb negatív képet rajzol ki. Itt az egyszázalékos reálnövekedés ennél magasabb, 1,75 százalékos inflációval párosul. Ez a kombináció egyre növekvő folyó deficitet eredményezne, amely 2040-re már megközelítené a GDP egynegyedét, miközben a bruttó államadósság a GDP 413 százalékára emelkedne. Ez az alapváltozat jól mutatja a korábban jelzett veszélyt, hogy a magasabb infláció – miközben a növekedés mérsékelt marad – a megugró kamatok következtében elviselhetetlenül nagy adósságszolgálati terhet eredményezhet a költségvetés számára. Negyedszázadra természetesen nem lehet pontosan jósolni. Itt sem erre törekedtek. De az alapváltozat ijesztő módon rámutat annak a következményeire, hogy mi történhet, ha a jelenlegi negatív növekedési tendenciákat nem sikerül megtörni, hiszen így, inkább előbb, mint utóbb, kezelhetetlen gazdasági helyzetbe kerülne Japán.

Az alappálya mellett két további változatot vizsgáltak meg az OECD szakértői. Az első esetben a reálnövekedés ugyanúgy egy százalék, mint az alappálya esetében, de itt az infláció mindössze 0,5 százalékos, ami valójában defláció közeli állapot. Ez közel áll a valóságos helyzethez, hiszen a mostani időszakra is hasonló értékek a

jellemzőek. Ebben az esetben a viszonylag alacsony kamatok kis folyó deficitet, és 2025 után már kétszázalékos elsődleges többletet eredményeznének. A bruttó államadósság lassan csökkenő pályára állhatna, és 2040-re a GDP 211,5 százaléka lehetne. Ez már egy biztatóbb változat, de az elsődleges egyenleg feltételezett többletének kialakítása óhatatlanul adóemelési igényelne, és a kiadások egy részének jelentős mérséklését. Ez viszont azért is igen nehéz feladat, mert az idősödő társadalom és a szélesedő és mélyülő szociális problémák kikényszeríthetik az ilyen irányú költségvetési kiadások növelését.⁸

A legbiztatóbb a második változat, amelynek paraméterei azonban igen messze állnak a jelenlegi japán realitástól. Kétszázalékos reálnövekedés itt hasonló mértékű áremelkedéssel párosulna, és így a nominális GDP évi négy százalékkal bővülne. E szerint az optimista forgatókönyv szerint egyre javulna a költségvetés pozíciója, s mind a folyó, mind az elsődleges egyenleg számottevő többletbe fordulna. A 2026 és 2040 közötti 15 évben a folyó egyenleg átlagosan a GDP 4,5 százalékát, az elsődleges egyenleg pedig a GDP 6,8 százalékát kitevő többletet mutathatna. Ha mindez teljesülne, akkor folyamatosan csökkenhetne az államadósság, és 2040-re már alig haladná meg a GDP értékét. Ez a forgatókönyv jelenleg nem tűnik túl reális változatnak, de rámutat a tartós gazdasági növekedés alapvető jelentőségére, amire igazán csak az abenomics harmadik nyilaként megjelenő strukturális reformok átfogó, összehangolt és komplex végrehajtásával tud hatással lenni a gazdaságpolitika (OECD, 2015a, 112–115. o., *Miyazawa-Yamada*, 2015).

A strukturális reformok kritikus tömege

Kétségtelenül a strukturális reformok jelentik a három nyíl közül a kulcseletemet, hiszen csakis ezek alapozhatják meg a hosszú távú gazdasági növekedés ütemének tartós emelését. Mint korábban már többször hangsúlyoztuk, az elhúzó

⁸ Az öregedő népesség szükségletei fokozódó nyomást gyakorolnak a kiadások emelkedésére. Ezeken belül a nyugdíj, a szociális gondoskodás és az idősödéssel hatványozottan növekvő egészségügyi kiadások részaránya a döntő. Emellett – annak ellenére, hogy a japán háztartások átlagjövedelme valóban magas – a jelentős jövedelmi különbségek miatt a legalacsonyabb keresetű családok komoly egzisztenciális gondokkal küzdenek. A relatív szegénységi szint alatt 1985-ben a japán népesség 12 százaléka élt, míg 2009-ben már 16 százaléka. Ez már az ezredforduló után is az egyik legmagasabb volt az OECD-országok között. A fejlett gazdaságok közül – az Egyesült Államokat leszámítva – Japánban a legmagasabb az eltérés a lakosság legjobb és legrosszabb jövedelmi helyzetben levő tíz százaléka között. Az új évszázad első évtizedének végén ötszörös volt Japánban ez az érték, míg a legtöbb európai országban ez csak három-négyszeres különbséget mutatott (OECD, 2015a, 125–126. o., OECD 2015e, 159. o.).

japán stagnálás mögött a korábbi évtizedekben kialakult alapvető strukturális és intézményi problémák húzódnak meg. Az abenomics harmadik nyila valójában ezek megváltoztatását célozza. Ennek során rendkívüli akadályokkal és nehézségekkel kerül szembe a gazdaságpolitika. Sikeres előrehaladás esetén azonban egyre inkább a piac, a nemzetközileg versenyképes magánszektor, s nem a rövid távú állami expanzió és beavatkozás veheti át a meghatározó szerepet. A strukturális reformoknak alapvető célja a hosszú távú növekedési potenciál megemelése. Ez önmagában is kulcsfontosságú, de Japán esetében a hihetetlenül magas államadósság csökkentése sem képzelhető el e nélkül (IMF, 2012).

5. táblázat

A potenciális kibocsátás éves növekedési üteme 1991 és 2017 között

	1991–2000	2001–2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Egyesült Királyság	2,6	2,0	1,1	1,3	1,4	1,8	2,0	2,0	1,8
Finnország	2,8	2,2	0,5	0,5	0,5	0,5	0,6	0,7	0,7
Franciaország	2,1	1,6	0,9	0,9	0,9	1,0	1,0	1,2	1,2
Írország	7,2	4,6	1,5	1,7	1,4	1,7	2,1	2,4	2,6
Japán	1,9	0,6	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
Németország	2,1	1,2	1,3	1,2	1,1	1,1	1,3	1,3	1,3
Olaszország	1,6	0,7	-0,1	-0,3	-0,4	-0,3	-0,1	0,1	0,2
Svájc	1,5	2,0	1,9	1,8	1,7	1,6	1,5	1,5	1,4
Svédország	2,3	2,4	1,9	1,8	1,7	1,7	1,7	1,8	1,8
Egyesült Államok	3,1	2,3	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6	1,6	1,7
Euróövezet	2,2	1,6	0,8	0,7	0,6	0,7	0,9	1,0	1,0
OECD-átlag	2,8	2,1	1,5	1,6	1,5	1,5	1,6	1,6	1,6

Forrás: OECD [2015d], 265. o. (2015–2017 előrejelzés).

A japán gazdasági növekedés jelenlegi helyzete és tendenciái azonban korántsem biztatók. Amint az 5. táblázatból láthatjuk, a gazdasági csoda száguldása után a kilencvenes évekre csak 1,9 százalékos, az ezredforduló utáni évtizedben már csak 0,6 százalékos volt a potenciális növekedés üteme. Mostani évtizedünkben ez még tovább csökkent. Jelenleg mindössze 0,4 százalékra becsülik a japán gazdaság potenciális növekedési ütemét, ami az egyik legalacsonyabb a fejlett világban. Ez azt jelenti, hogy a reálnövekedés nem ciklikus okok miatt ilyen alacsony, hanem alapve-

tő intézményi és strukturális tényezők miatt. A japán gazdaság jelenlegi helyzetében valójában nem képes tartósan magasabb növekedési ütemre (OECD, 2015d, 265. o., Hausman–Wieland, 2014, 9–13. o.).

A tapasztalatok és a kudarcok eddigi tanulságait is felhasználva, az abenomics harmadik nyílának, a strukturális reformok legszükségesebb területeit, lépéseit, valamint az eddig elért legfontosabb eredményeket tíz fő pont köré csoportosíthatjuk. Ezek áttekintése egyben érzékelteti is azokat a gondokat, amelyek a negyedszázados stagnálás mögött meghúzódnak (OECD, 2015a, 19–20. o., OECD, 2015c, 231–234. o., IMF, 2015a, IMF 2015b, 9–11. o., 38. o.).

1. *A vállalati menedzsmentkultúra és -tudás fejlesztése, és ennek segítése a pénzügyi rendszeren keresztül.* Ennek érdekében 2014. január 6-án bevezették a JPX–Nikkei 400 indexet, amely szigorúbb szabályokat, nagyobb átláthatóságot és ellenőrizhetőséget írt elő a nagy cégek számára.

2. *Az állami és a kvázi állami alapok menedzselésének a reformja.* 14-től kezdve ezek portfólióján belül ösztönözték az értékpapírok részarányának növelését és az irányítási rendszer átalakítását.

3. *A vállalkozási szemlélet és az ezt segítő üzleti környezet fejlesztése.* Az üzleti angyalok számára 2014-től kedvezőbb adózási és szabályozási környezetet vezettek be. 2014-ben hat Nemzeti speciális övezet létrehozását jelentették be az átlagosnál rugalmasabb szabályozást biztosítva. Ezzel a külföldi tőke importjának 2020-ig tervezett megkétszerezését is elő kívánják mozdítani.

4. *A vállalati adózás kedvezőbbé tétele.* A 2015-ben elindított adóváltoztatási tervek szerint a 2016-os pénzügyi évtől kezdődően a társasági adó kulcsát 34,6 százalékról 31,3 százalékra mérséklik. A későbbiekben ennek – ami még így is az OECD egyik legmagasabb társasági adója marad – 30 százalék alá csökkentését tervezik.

5. *Az innovációk tudományos és technikai feltételeinek javítása, Japánt a robotforradalom élenjáró országává tenni.* A korábbi szétszórt tudományos és technológiai kormányzati forrásokat centralizálták a Tudományos és Technológiai Tanács kezébe.

6. *A foglalkoztatási gondok enyhítését is célozva segíteni a nők munkába állását és munkahelyi előmenetelét.* 400 ezer óvodai és 300 ezer iskolai napközihellyel növelték az eddigieket, hogy csökkentsék a várólistákat. Ennek tulajdonítja a kormányzat, hogy 2012 végétől 3,9 százalékkal emelkedett a női foglalkoztatottság.

7. *Lehetővé tenni a rugalmas munkavégzést és a tehetségek előrehaladását.* A munkahelymegőrzési kormányzati támogatások preferálják a rugalmas munkaerő-

mobilitást. Ellenőrizni és korlátozni kívánják a túlmunkát. A teljesítményt és nem a munkaidőt figyelembe vevő rendszer kidolgozását és elterjesztését tervezik.

8. *Külföldi tehetségek Japánba vonzása, és számukra mozgástér biztosítása.* Külföldi tanácsadók és oktatók, akik hároméves munkavállalási engedélyt kaptak, további két évre Japánban tevékenykedhetnek.

9. *Erőteljes mezőgazdasági politika.* Hosszabb távon megdupláznák a mezőgazdaságban a jövedelmet, abban bízva, hogy ez is segítené a gazdasági növekedést. A 2013-as pénzügyi évtől kezdődő ötéves periódusra megszüntették a korábbi kvóta-rendszert a rizstermelésnél.

10. *Az egészségügyi szektor minőségének javítása.* Az állami egészségbiztosításban részesülők számára meggyorsítják a már befogadott legújabb gyógymódokhoz való hozzáférést. Új intézményt hoztak létre az egészségügyi kutatás és fejlesztés menedzselésére.

A felsorolásból is látszik, hogy ezek nagyon általános célok és igen széles spektrumot kívánnak átfogni. Mindegyik a növekedés elősegítését célozza, feloldva a korábbi szűk keresztmetszeteket és visszahúzó mozzanatokot, részben a piaci verseny és átláthatóság növelésével, részben a munkaerőgondok enyhítésével. A technikai, technológiai fejlődés ösztönzése is a reformok fontos eleme. A haladás azonban – *Abe Sinzō* kormányzásának eddigi három évét áttekintve – minden téren lassabb a vártnál és a tervezettnél. Az egyik alapvető mozzanat a munkaerőpiac megreformálása, a demográfia folyamatok eredményezte munkaerőállomány-csökkenést ellensúlyozó lépések végigvitele lehet. 2014-ben a japán cégek több mint 80 százaléka jelezte, hogy gondjai vannak a megüresedő állások betöltésével. 2006-ban ez az érték még csak 60 százalékos volt. 2010-ben még 66,3 milliós munkaerő-állományra számíthatott Japán, s ez 56,8 millió főre mérséklődhet 2030-ra. A munkaképes korú 15 és 64 év közötti lakosság száma évi egymillió fővel csökken, és az előrejelzések szerint 2050-re csaknem 40 százalékos visszaesés várható. A munkaképes korúak és az idősek aránya a 2013-as 2,5-ről 2050-re 1,3-ra esik vissza, ez az arány, amely az OECD-országok között a legaggasztóbb helyzetet jelzi (IMF, 2015c; OECD, 2015a, 21–23. o.).

Japánban a nők foglalkoztatása igen alacsony, a gyerekszülés után a nőknek mindössze 38 százaléka marad a munkaerőpiacon. A férfiak munkapiaci részvételi rátája 85 százalék, de a nőké ennél közel húsz százalékponttal kisebb. Ez utóbbi növelése mérsékelheti, de nem állíthatja meg a munkaképes korú népesség csökkenését. A helyzet súlyosságát az is jelzi – és egyben még hosszabb távú demográfiai problémákra utal –, hogy a szülési ráta mindössze 1,4 százalék a mai Japánban, s

ez további népességsökkenést vetít előre. A kormány a bölcsődei, óvodai és iskolai napközis férőhelyek növelésével, a várólisták rövidítésével, megszüntetésével emelni kívánja mind a női foglalkoztatást, mind a születések számát. Ezen túlmenően csökkenteni kellene a női bérek jelentős elmaradását a férfiakéhoz képest, és javítani számukra a munkahelyi előmenetel lehetőségét. Azonban e jelenség mögött igen nehezen megváltoztatható társadalmi viszonyok húzódnak meg, a nőknek hagyományosan sajátos és az európai gyökerű országokénál sokkal alárendeltebb a szerepe Japánban. Így korántsem tűnik könnyűnek a munka világába való nagyobb mértékű bekapcsolásuk.

További – bár sokkal kisebb mértékű – belső forrás lehetne az idősebbek továbbfoglalkoztatása. Igaz, a többi fejlett gazdasághoz viszonyítva az idősek munkaerőpiaci részvétele viszonylag magasnak tekinthető ma is. A 65–69 évesek foglalkoztatási rátája jelenleg 39 százalék. Ha azonban ezt a rendkívül magas várható élettartammal és az idősek jó egészségi állapotával vetjük össze, még minden bizonnyal növelhető lenne aktivitásuk megfelelő ösztönző és érdekeltségi rendszer kialakításával. Tovább árnyalja a helyzetet, hogy akárcsak más országokban, Japánban is az átlagok mögött igen jelentős regionális különbségek húzódnak meg, és igen nagy az eltérés a nagyvárosok és a vidéki mezőgazdasági népesség demográfiai jellemzői között.

Ilyen munkaerőpiaci és demográfiai helyzetben természetesen felmerül a külföldről való bevándorlás növelése. Nemzetközi összehasonlításban nézve, számos történelmi és nemzeti sajátosság miatt ez jelenleg is rendkívül alacsony, arányuk kevesebb mint 2 százalék az összes foglalkoztatottakon belül. Nagyon nehéz lényeges változást elérni e téren is, amire az is utal, hogy 2009 és 2013 között éppen ellentétes tendenciát figyelhettünk meg. A nettó külföldi munkaerő-beáramlás ez időszakban 76 ezer főre kevesebb mint a felére, 35 ezer főre csökkent. Ez a 35 ezer fő a japán népességnek mindössze 0,03 százalékát jelenti. Igaz, ezek zöme magasan kvalifikált szakember és tanácsadó. Az elmúlt évtizedekben a korábbiaknál sokkal nagyobb számban telepedtek le külföldi vállalkozók, gyakran japánnyelv-tudással és kiváló helyismerettel. A jövőre nézve a képzett külföldi munkaerő bevándorlásának megkönnyítését tervezik a Nemzeti speciális övezetekbe. Egyelőre azonban csak annyi eredményt könyvelhetünk el, hogy a külföldi bevándorlók eddig tabuként kezelt kérdése legalább már vita tárgya is lehet (IMF, 2015c, OECD, 2015a, 21–23. o.).

Hangsúlyosan megjelent a reformterületek számbavételénél is, hogy a gazdasági növekedés fontos háttérét jelentheti az élenjáró technika és technológia minél szélesebb alkalmazása, az innovációs képesség fejlesztése, a vállalati menedzsment

minőségének javítása, a nemzetközi versenyképesség erősítése. Számos lépés történt az elmúlt évtizedekben ebbe az irányba, de a magatartási minták átalakítása, a szükséges tudás ösztönössé válása hosszú időt vesz igénybe. Az abenomics strukturális reformjai között ennek felgyorsítása, erősítése a nagyon fontos prioritások között szerepel, megértve az üzleti szektor dinamizmusának és innovatív jellegének fontosságát. Ennek érdekében ösztönzik a profibb vállalatmenedzselés meghonosodását, a külföldi tapasztalatok átvételét. Ezt segítette a külföldi szakemberek maradásának megkönnyítése. Emellett 2014 januárjától lehetővé tették a vállalkozások számára, hogy beruházásaik fejében társasági adóleírást kapjanak, amitől az üzleti befektetések emelkedését várják. Az említett speciális gazdasági zónák szintén ezeket a célokat szolgálják, amelyek a jobb és rugalmasabb szabályozás, az erősebb dereguláció optimális formáit igyekeznek kikísérletezni, ami később általánossá válhatna a gazdaság egészében is. A vállalati szféra megerősítéséhez elengedhetetlen a pénzügyi szektor további stabilizálása. Itt is nagyon lényeges átalakításra, átalakulásra van szükség, hogy a növekedés motorjává válhasson. Jelenleg még mindig meghatározó az állampapírokkal való kereskedés, de a gyorsabb növekedéshez a vállalati hitelezésnek kellene előretörnie.

Ezeknél kisebb jelentőségű, de azért dinamizáló lehetőségeket kínál az állam által jelenleg még jelentősen támogatott japán mezőgazdaság reformja. A mezőgazdaság mellett és részben ahhoz hasonlóan igen alacsony a duális japán gazdaság hazai szükségleteket kielégítő szektorainak versenyképessége. Mindez jelenleg jelentősen megterheli az egész gazdaságot, erőforrásokat von el a kulcsfontosságú exportágazatoktól. Az *Abe*-kormány tervei szerint deregulálná a mezőgazdasági, az energia, a környezetvédelmi és az egészségügyi szektort, megnyitná ezeket a piacokat is a magánbefektetők széles köre előtt.

A japán gazdaság sajátos fejlődése során mindvégig elzárkózott a világgazdasági hatások beengedésétől. Miközben az államilag minden eszközzel támogatott exportorientált fejlődés kulcsszerepet játszott a kiugró dinamikában, eközben ugyan csak központilag számtalan akadályt állítottak az áruknak és a tőkének az országba áramlása elé. A hetvenes és nyolcvanas évek kényszerű világgazdasági nyitása rámutatott a belső strukturális és intézményi gyengeségekre, de nem tudott lényeges változást kikényszeríteni, így hozzájárult a Great Stagnation kialakulásához. Elsősorban azért, mivel elmaradt a valóságos belső alkalmazkodás. A tényeket nézve ma is világos, hogy ma is igen elzárkózó, elkülönült a japán gazdaság. Ezért nagyon is kétélű Japán számára a Csendes-óceáni Kereskedelmi és Beruházási Partnerséghez (TPP) való csatlakozás hatása és kimenete. A fokozódó verseny, a külföldi befek-

tetők nagyobb számban való megjelenése egyik oldalról hozzájárulhat az annyira szükséges strukturális és intézményi változások kikényszerítéséhez, másik oldalról viszont, ha a reformok nem haladnak kellően előre, tovább súlyosbíthatják a már amúgy is nehéz helyzetet. Kimaradni katasztrofális lehet, ezért Japán az Egyesült Államokkal és 10 további térségbeli országgal⁹ együtt 2016 februárjában aláírta az egyezményt, de azt a törvényhozásoknak még jóvá kell hagynia. A Japán számára kétélű helyzetet az is jelzi, hogy az aláírók közül legutoljára csatlakozott a tárgyalási folyamathoz. A kimaradás fokozná Japán elszigetelődését, hatása viszont jelenleg még kiszámíthatatlan (OECD, 2015a, 23–24. o., IMF, 2015c, 78–80. o.).

Quo vadis Japán?

Abe Sinzó kormányának szerteágazó, sokirányú lépései még jelenleg sem formálódtak jól megragadható és markáns reformprogrammá. Az abenomics-lépések igen látványosak, nagyon erőteljes a politikai kommunikációja, de egyáltalán nem biztos, hogy elérik a célokat: a deflációs spirálból való kitörést és a tartós növekedés beindítását. Nagyon fontos jelzés a jövőre nézve is, hogy a most felhasznált eszköztár nem előzmények nélküli, és korábbi alkalmazásuk sem vezetett tartós eredményre. Áttörésre feltehetően csak a program minden elemének teljes körű végrehajtása esetén lehet remény. Ha csak részlegesen tudják megvalósítani a célokat – és különösen a strukturális és intézményi reformok kritikusak ebből a szempontból –, akkor az évtized második felére a tervezett növekedés helyett stagnálás vagy akár a reál GDP csökkenése következhet be (*Hausman–Wieland*, 2014).

A japán kormány előtt álló feladat a válságos negyed évszázad után rendkívül bonyolult és – más országokkal vagy régiókkal való felszíni hasonlóságok ellenére – sok szempontból igen egyedi. Itt nem egyszerű pénzügyi vagy ciklikus válságkezelésről van szó. Ez utóbbi esetben általában a recesszió, visszaesés okozta gondok menedzselése, a kilábalás és a korábbi gyengeségek, hibák kijavítása, meghaladása a feladat, amelynek révén az adott gazdaság visszatérhet a korábbi dinamikus növekedési pályára. Japánban azonban a kitűzött strukturális reformok jelentős része hosszú évtizedek alatt kialakult területeket, formális és informális intézményeket

⁹ Ausztrália, Brunei, Chile, Kanada, Malajzia, Mexikó, Peru, Új-Zéland, Szingapúr, Vietnam.

kíván átalakítani, aminek sikere legalábbis kétséges. Itt valójában egy sok évtizedig működő sajátos tőkés tervgazdaság rendszerválságának vagyunk a szemtanúi.¹⁰

Az expanzív monetáris és fiskális politika – még jó esetben is – csak átmenetileg tudja gyorsítani a növekedést. Az árak hosszabb távú alakulása, az infláció/defláció mértéke alapvetően a gazdaság mélyebb folyamatainak az eredménye. Ugyanakkor mind a két gazdaságpolitikai akcióorozat jelentősen növelte a jövőbeni kockázatokot. A Japán Központi Bank által végrehajtott mennyiségi bővítés, a nullához közeli kamatláb, a monetáris bázis ugrásszerű megnövelése – amellet, hogy a hatalmas likviditás pénzügyi buborékok kialakulásához vezethet – a későbbiekben jelentős terhet róhat a központi bank mérlegére, ami végső soron majd az államháztartás mérlegét rontja majd. A növekedést ösztönző kormányzati politika tovább emelte az államadósságot, egyre nehezebb feltételeket teremtve a fiskális konszolidáció végrehajtásához (*Aoyagi–Ganelli–Murayama*, 2015).

A Japánban alkalmazott eszközök a felszínen nézve számos szempontból összevethetőek az Egyesült Államokban 2007–2009 után folytatott válságkezeléssel. Az eredmény azonban gyökeresen eltérő a két gazdaságban. Az Egyesült Államok biztató, felfelé tartó pályára állt, Japán viszont folytatja a vesszőfutását. Ez újabb meggyőző példa arra, hogy a gazdaságpolitikák sikeressége/sikertelensége alapvetően a reálgazdasággal való kölcsönhatásban dől el, és nagyban függ a nemzetgazdaság szereplőinek viselkedési mintáitól, az informális intézmények milyenségétől. Nagyon is sokféle szempontot, érdeket, sajátosságot figyelembe véve alakulnak ki az egyes országokban, régiókban a monetáris politika fő céljai és az ezt szolgáló eszközrendszerek. Mindez messze túlmutat egyes pénzügyi technikákban megjelenő hasonló vonások alapján való egyszerűsített párhuzamokon. 2007–2009 után az Egyesült Államokban a fő szempont a megingott bankrendszer életben tartása és megerősítése volt, Japánban viszont a több évtizede tartó deflációból való kitorrés. A defláció és a stagnálás valójában a japán fejlesztő állam modellje válságának a felszíni tünetei. Ugyanakkor az Egyesült Államokban a legutóbbi pénzügyi válság egyike a szokásos recesszióknak, amely után megújulva folytatódhat a növekedés. Japán a mély strukturális okok sűrűjében, a fejlődést akadályozó, formális és informális intézmények kölcsönhatásainak hálójában vergődik immár negyedszázad óta, és még igen bizonytalan, hogy merre vezethet innen a kiút. Az a modell, amely korábban jól

¹⁰ Ennyiben, az alapvető különbségek ellenére, bizonyos értelemben Európa helyzetével állíthatjuk párhuzamba a Japán előtt álló feladat súlyosságát. Kontinensünkön a sok évtized alatt kifomálódott jóléti állam, az „európai modell” áll sokszoros kihívás előtt. A szükséges gyökeres átalakítás előtt számtalan akadály tornyosul itt is, ott is, de a problémahalmaz más és más, így a helyes utat is külön-külön kell kialakítaniuk (*Muraközy*, 2012).

szolgált a felzárkózást, a 21. század globális átalakulásában már a további fejlődés gátjává vált. Az útfüggőség Japán esetében rendkívül erős (Muraközy, 2016).

Az Európai Központi Bank az elmúlt években a mennyiségi bővítésben maga is követte az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Japán gyakorlatát, de az eredmény lényegesen eltér az említett országokétól. Az euróövezet alapvetően más helyzetben van, mint Japán vagy az Egyesült Államok. Független, fejlettségben és gazdasági-politikai állapotukban nagyon is eltérő országokra eleve másként hat az Európai Központi Bank egységes politikája. Ez a példa is rávilágít arra, hogy nem szabad megállnunk az alkalmazott eszközöknél, a kormányzatok és a nemzeti bankok lépéseiben, a monetáris és fiskális politikában megmutatkozó felszíni hasonlóságok számbavételénél. A végső kimenetek meghatározó elemei sokszor nagyon is rejtve maradhatnak. Valójában a gazdaság és a társadalom jellege, az országok és régiók mélyen fekvő jellemzői, tradíciói a meghatározó jelentőségűek az alkalmazott lépések sikerében vagy kudarcában. A gazdaságpolitika önmagában viszonylag csak kis hatással van ezekre. A politikusok sokszor fel sem mérik, vagy nem törődnek azzal, hogy mennyire veszélyes eszközrendszer van a kezükben, amivel hosszú távon igen keveset tudnak javítani, de nagyon is sokat rontani. Az is igaz, hogy az eszközrendszer a megfelelő illeszkedés, ütemezés, szinergia és összhang esetén segíthet a növekedési lehetőségek dinamizálásában, a megfelelő fejlődési pálya megtalálásában. Azonban nagyon könnyű hibázni is a bonyolult gazdasági, politikai, társadalmi viszonyok hálójában, a hosszú távú következmények és hatások helyes felmérésében (Korniyenko–Loukoinova, 2015).

Japánban szinte folyamatos válságkezelés folyt már a kilencvenes évek elejétől kezdve, miközben a fejlett világ a Great Moderation virágzó időszakát élvezhette. Ennyiben Japán deflációs, stagnáló gazdasági helyzetével, az alkalmazott válságkezelő eszközeivel megelőzte a korát, a 2007–2009 utáni recessziós éveket. Japán ezredforduló előtti és utáni kísérletei tanulságosak voltak az Egyesült Államok és Európa gazdaságpolitikusi számára is. De természetesen részben az ekkor felhalmozódott tapasztalatokra épített *Abe Sinzó* markáns három nyíl politikája is. Ugyanakkor Japán ma már nem szenved egyedül a világgazdaságban, a fejlett világ és a feltörekvő nagy gazdaságok is tartós válságjelenségeket mutattak és mutatnak Európától kezdve az Egyesült Államokon át egészen Kínáig vagy Brazíliáig. Ez azonban nem könnyíti meg Japán helyzetét, még ha egyre több megosztható nemzetközi tapasztalat halmozódhat is így fel. Japán a maga útját járta és járja (*Hoshi–Kashyap*, 2015).

A kilencvenes évek pénzügyi válságát, az ingatlanbuborék kipukkanását követően számtalan kísérlet történt Japánban a defláció-stagnálás rossz köréből való kitörésre. Az ezredforduló után egymást követő reformintézkedések igen kevés sikerrel jártak. Évtizedünk közepén, *Abe Sinzó* második kormányzása idején a kitörési kísérlet a korábbiaknál markánsabb elképzelések mentén történt, történik. A három nyíl politikája – az expanzív monetáris politika, a fiskális élénkítés és a strukturális reformok együttese – egyelőre nem igazolta a várakozásokat. A monetáris és fiskális politika önmagában nagyon is kevés egy adott gazdaság és társadalom mélyebb folyamatainak a megváltoztatásához. Japánban ez utóbbiakban kell keresnünk ugyanis a problémák gyökerét. Az átfogó strukturális reformok, az abenomics harmadik nyilvánosságja talán egy lépéssel már közelebb vihet a lényegi megoldáshoz.

A formális intézmények megfelelő átalakítása, a strukturális reformok persze szükségesek és segíthetik a piaci működést, hiszen a régi feltételek és részelemek fennmaradása mindezt gátolná. De mindez csak a peremfeltételeket adhatja. A korábbinál sokkal intenzívebben működő piaci mechanizmusok jelenthetnek kiutat, amihez viszont ehhez illő mentalitással, értékekkel és képességekkel rendelkező piaci szereplők is szükségesek. Méghozzá minden szinten, a munkavállalók, a vállalkozók, a menedzserek, a pénzügyi és biztosítási szakemberek és a fogyasztók esetében egyaránt. Az igazán meghatározó ugyanis a gazdaság és szereplőinek reagáló képessége, rugalmassága a gazdaságpolitikai intézkedésekre és a piaci változásokra. Azt is szem előtt kell tartani, hogy nagyon is más egy pénzügyi válság, mint egy elhúzódó rendszerválság.

De a legjobb esetet és kimenetet is feltételezve, és ha a formális intézményi rendszer megfelelő és összehangolt reformja végbe tudna is menni, még mindig nem lehetünk biztosak a sikerben. Ugyanis – és ezt a hosszabb távú japán fejlődés is sok oldalról bizonyítja – mindez kevés a korábbi korszakokban kialakult szokások, hagyományok, magatartási formák, tradíciók, vagyis az informális intézmények megváltoztatására és átalakítására. Még ha ez megindulhat is a formális intézmények reformfolyamatát követően és azok előrevivő keretei között, akkor is évtizedek szükségesek a lényegi változtatásokhoz. Vagy – ami legalább ennyire lehetséges – a formális intézmények működését módosítják nem szándékolt irányba és módon az informális intézmények. Jelenleg még nem tudhatjuk, hogy Japán továbbra is a tartós stagnálás, a relatív lemaradás zsákutcájában fog-e vergődni a 21. század első felében, vagy amiben csak bízhatunk, sikerül gyökeresen megújulnia.

Irodalomjegyzék

- Abe, Etsuo – Fitzgerald, Robert* [1995]: *The Origins of Japanese Industrial Power*. Abingdon – New York, Routledge.
- Alexander, Arthur J.* [2003]: *In the Shadow of the Miracle: The Japanese Economy Since the End of High-Speed Growth*. Lexington Books, Oxford – Lanham, MD.
- Arslanalp, Serkan – Lam, Raphael, W.* [2013]: *Outlook for Interest Rates and Japanese Banks' Risk Exposures under Abenomic*. IMF Working Papers, 2013/211. International Monetary Fund, Washington D.C.
- Aoyagi, Chie – Ganelli, Giovanni – Murayama, Kentaro* [2015]: *How Inclusive Is Abenomics?* IMF Working Paper 2015/54. International Monetary Fund, Washington D.C.
- Bailey, David – Coffey, Dan – Tomlinson, Phil* (szerk.) [2007]: *Crisis or Recovery in Japan*. State and Industrial Economy. Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham–Northampton, MA.
- Barsky, Robert* [2011]: *The Japanese Asset Price Bubble: A Heterogeneous Approach*. In: *Hamada, Koichi – Kashyap, Anil K. – Weinstein, David E.* (szerk.): *Japan's Bubble, Deflation, and Long-Term Stagnation*. MIT Press, 17–50. o., Boston, MA.
- Beason, Dick – Patterson, Dennis* [2004]: *The Japan That Never Was. Explaining the Rise and Decline of a Misunderstood Country*. State University of New York Press, Albany, NY.
- Botman, Dennis* [2015]: *Abenomics: Lessons Learned from Two Decades of Conventional and Unconventional Monetary Policies*. In: *Botman, Dennis – Danninger, Stephan – Schiff, Jerald* (szerk.): *Can Abenomics Succeed? Overcoming the Legacy of Japan's Lost Decades*. International Monetary Fund, 11–28. o., Washington, D.C.
- Botman, Dennis – Danninger, Stephan – Schiff, Jerald* (szerk.) [2015]: *Can Abenomics Succeed? Overcoming the Legacy of Japan's Lost Decades*. International Monetary Fund, Washington, D.C.
- Callen, Tim – Ostry, Jonathan David* [2003]: *Japan's Lost Decade: Policies for Economic Revival*. International Monetary Fund, Washington D.C.
- Cargill, Thomas F. – Hutchison, Michael M. – Ito, Takatoshi* [2000]: *Financial Policy and Central Banking in Japan*. MIT Press, Boston, MA.
- Fujiwara, Ippei – Nakazono, Yoshiyuki – Ueda, Kozo* [2015]: *Policy Regime Change against Chronic Deflation? Policy Option under a Long-term Liquidity Trap*. *Journal of the Japanese and International Economies*, Vol. 37., September, 59–81. o.
- Fukao, Mitsuhiro* [2003]: *Japan's Lost Decade and its Financial System*. *The World Economy*, Vol. 30., No. 3., 365–384. o.
- Garside, William Redvers* [2012]: *Japan's Great Stagnation: Forging Ahead, Falling Behind*. Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham – Northampton, MA.
- Gibney, Frank* (szerk.) [1998]: *Unlocking the Bureaucrat's Kingdom: Deregulation and the Japanese Economy*. The Brookings Institution, Washington D.C.
- Hamada, Koichi – Kashyap, Anil K. – Weinstein, David E.* (szerk.) [2011]: *Japan's Bubble, Deflation, and Long-Term Stagnation*. MIT Press, Boston, MA.
- Hausman, Joshua, K. – Wieland, Johannes, F.* [2014]: *Abenomics: Preliminary Analysis and Outlook*. Brookings Papers on Economic Activity. Brookings Institution, Washington, D.C.
- Hutchison, Michael M. – Westerman, Frank* (szerk.) [2006]: *Japan's Great Stagnation: Financial and Monetary Policy Lessons for Advanced Economies*. MIT Press, Boston, MA.
- Hoshi, Takeo – Kashyap, Anil K.* [2015]: *Will the US and Europe Avoid a Lost Decade? Lessons from Japan's Postcrisis*. *IMF Economic Review*, Vol. 63., No. 1., 110–163. o.
- Ihori, Toshihiro – Nakazato, Toru – Kawade, Masumi* [2003]: *Japan's Fiscal Policies in the 1990s*. *The World Economy*, Vol. 26., No. 3., 325–338. o.
- IMF [2000]: *World Economic Outlook, 2000*. International Monetary Fund, Washington D.C.
- IMF [2002]: *World Economic Outlook, 2000*. International Monetary Fund, Washington D.C.

- IMF [2012]: Japan: Selected Issues. IMF Country Reports 12/209. International Monetary Fund, Washington D.C.
- IMF [2015a]: How Inclusive Is Abenomics? International Monetary Fund, Washington D.C.
- IMF [2015b]: Japan. IMF Country Report, No. 15/197. International Monetary Fund, Washington D.C.
- IMF [2015c]: Foreign Help Wanted: Easing Japan's Labor Shortages. IMF Working Paper. WP/15/181. International Monetary Fund, Washington D.C.
- Ito, Takatoshi – Patrick, Hugh – Weinstein, David E., szerk.* [2005]: Reviving Japan's Economy: Problems and Prescriptions. MIT Press, Boston, MA.
- Koo, Richard C.* [2015]: The Escape from Balance Sheet Recession and the QE Trap: A Hazardous Road for the World Economy. John Wiley & Sons Ltd., Singapore.
- Korniyenko, Yevgeniya – Loukoinova, Elena* [2015]: The Impact of Unconventional Monetary Policy Measures by the Systematic Four on Global Liquidity and Monetary Conditions. IMF Working paper, 2015/287. International Monetary Fund, Washington D.C.
- Kiglics István* [2011]: Napkeltétől napnyugtáig. Kísérletek a japán sikergazdasági modell megújítására. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Koellner, Patrick* [2011]: The Democratic Party of Japan: Development, Organization and Programme Profile. In.: *Gounder, Alisa* (szerk.): The Routledge Handbook of Japanese Politics. Routledge, 24–35. o., Abingdon – New York.
- Lechevalier, Sébastien* (szerk.) [2014]: The Great Transformation of Japanese Capitalism. Routledge, Abingdon – New York.
- Miyazawa, Kensuke – Yamada, Junji* [2015]: The Growth Strategy of Abenomics and Fiscal Consolidation. *Journal of the Japanese and International Economies*, Vol. 37., September, 82–99. o.
- Mulgan, George Aurelia* [2013]: Japan's Failed Revolution: Koizumi and the Politics of Economic Reform. Australian National University Press, Canberra.
- Muraközy László* [2012]: Államok kora. Az európai modell. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Muraközy László* [2016]: A japán rejtély. Útteremtő csodák és végzetes zsákutcák. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OECD [2015a]: OECD Economic Surveys: Japan 2015. OECD, Paris.
- OECD [2015b]: OECD Economic Outlook. Issue 1., June. OECD, Paris.
- OECD [2015c]: Economy Policy Reforms: Going for Growth. OECD, Paris.
- OECD [2015d]: OECD Economic Outlook. Issue 2., Preliminary Version. November. OECD, Paris.
- OECD [2015e]: OECD. Government at Glance, 2015. OECD, Paris.
- Park, Gene* [2011]: Spending Without Taxation: FILP and the Politics of Public Finance in Japan. Stanford University Press, Stanford, CA.
- Rickards, James* [2014]: The Death of Money. The Coming Collapse of the International Monetary System. Portfolio/Penguin, New York.
- Rosenbluth, Frances McCall – Thies, Michael F.* [2010]: Japan Transformed: Political Change and Economic Restructuring. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Schiff, Jerold* [2015]: Abenomics: From the Lost Decade to the three Arrows. In: *Botman, Dennis – Danninger, Stephan – Schiff, Jerold.* (szerk.): Can Abenomics Succeed? Overcoming the Legacy of Japan's Lost Decades. International Monetary Fund, 1–10. o., Washington, D.C.
- Shigeki, Morinobu* [2005]: The Importance of Fiscal Consolidation for Sustained Economic Recovery in Japan. *Asian Economic Papers*, Vol. 4., No. 2., 114–127. o.
- Shinoda, Tomohito* [2013]: Contemporary Japanese Politics: Institutional Changes and Power Shifts. Columbia University Press, New York.
- Ueda, Kazuo* [2012]: The Effectiveness of Non-Traditional Monetary Policy Measures: The Case of the Bank of Japan. *The Japanese Economic Review*, Vol. 63., No. 1., 1–22. o.
- Vietor, Richard H. K.* [2007]: How Countries Compete: Strategy, Structure, and Government in the Global Economy. Harvard Business School Press, Boston, MA.
- Wakatabe, Masamuzi* [2015]: Japan's Great Stagnation and Abenomics: Lessons for the World. Palgrave Macmillan, New York.

A nemzetközi monetáris rendszer koncentrációjának alakulása 2001 és 2013 között

DANI ÁKOS

A második világháborút követően a dollár folyamatosan vezető szerepet játszott a nemzetközi monetáris rendszerben. A kétezres évek világgazdasági folyamatai és a 2008-as pénzügyi és reálgazdasági válság következtében azonban több szakértő is a dolláralapú rendszer közelgő átalakulásáról, az amerikai valuta nemzetközi szerepének visszaszorulásáról értekezett. A cikk statisztikai módszerekkel vizsgálja a nemzetközi monetáris rendszerben 2001 és 2013 között végbement változásokat. A szerző a rendszer alkotóelemei közötti esetleges változások feltárása érdekében koncentrációs mutatószámok alkalmazásával elemzi a nemzetközi valuták közötti erőviszonyok alakulását. Következtetései szerint a vizsgált periódusban a főbb nemzetközi valuták egymáshoz viszonyított súlya nem változott jelentős mértékben, vagyis továbbra is az amerikai valuta a világgazdaság egyedüli csúcsválutája, míg az euró távoli másodiknak tekinthető, az egységes európai valuta nem volt képes kitörni a patrícius valuta szerepkörből.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: F31, F33.

Az euró bevezetése, a kétezres években kialakuló globális egyensúlytalanságok, az Egyesült Államok fokozatos eladósodása, valamint a fejlett országokat recesszióba taszító 2008-as világgazdasági válság felerősítette az amerikai dollár domináns nemzetközi szerepének fenntarthatóságát megkérdőjelező véleményeket. Az egységes európai valuta bevezetésével a második világháború után először jelent

* Javaslataikért és megjegyzéseikért köszönettel tartozom *Benczes Istvánnak* és az anonim lektoroknak.

Dani Ákos, a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskolájának doktorjelöltje. E-mail cím: dani.akos@t-online.hu

meg olyan valuta a nemzetközi monetáris rendszerben, amely a mögötte álló térség gazdasági súlya alapján a dollár potenciális kihívójának tekinthető. A globális egyensúlytalanságok és az amerikai gazdaság gyors ütemű eladósodása felvetette az amerikai dollár iránti bizalom hosszú távú fenntarthatóságának kérdését. Az amerikai pénzügyi szektorból kiinduló 2008-as krízis a dolláreszközök romló minőségére és az egy nemzeti valutára épülő monetáris rendszer hiányosságaira hívta fel a figyelmet (*Zhou, 2009*).

Jelen cikk célja a nemzetközi monetáris rendszerben szerepet játszó valuták egymáshoz viszonyított jelentőségének, vagyis a rendszer koncentrációjának a vizsgálata. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy az amerikai dollár továbbra is a világgazdaság egyetlen csúcsválutájának tekinthető-e, vagy történt-e érdemi elmozdulás 2001 óta több valutára épülő rendszer irányába. A bevezetés után a témához kapcsolódó legfontosabb fogalmakat ismertetjük, majd irodalmi áttekintés keretében a nemzetközi valuták világgazdasági szerepét taglaló legfontosabb szakirodalmi munkák megállapításait mutatjuk be. Ezt követően különböző koncentrációs mutatók segítségével adunk képet a nemzetközi monetáris rendszer koncentrációjának alakulásáról. Az utolsó részben a következtetések levonásával zárjuk az írást.

A nemzetközi monetáris rendszer és a valutáris piramis fogalma

A cikk által osztott megközelítés szerint a nemzetközi monetáris rendszer azon szabályokat, megállapodásokat, gazdaságpolitikai eszközöket, továbbá azon gazdasági, intézményi és politikai környezetet foglalja magába, amely két alapvető globális közjó szolgáltatását biztosítja: a világgazdaság nemzetközi valutáját (vagy nemzetközi valutáit), valamint a külső stabilitást (*Dorrucci–McKay, 2011, Szentés és szerzőtársai, 2009*). Az említett globális közjavak közül az első, vagyis a nemzetközi valuták biztosítása teszi lehetővé a különböző országból származó gazdasági szereplők számára, hogy reálgazdasági vagy pénzügyi tranzakciók végrehajtása céljából kapcsolatba lépjenek egymással. A nemzetközi valuta egy rövid, de lényegre törő meghatározás szerint olyan valuta, amelyet a gazdasági szereplők a kibocsátó állam határain kívül is használnak, méghozzá olyan tranzakciók esetében is, amelyeknél mindkét fél nem rezidensnek számít. Más szavakkal nemzetközi valutának az a valuta számít, amelyet külgazdasági ügyletek esetén az érintett felek nemzeti valutái helyett használnak, függetlenül attól, hogy áru, szolgáltatás vagy pénzügyi eszköz a tranzakció tárgya (*Kenen, 2009*). Egy másik megközelítés értelmében egy nem-

zetközi valuta az értékmegőrző, fizetési eszköz és elszámolási egység szerepeket, vagyis a klasszikus pénzfunkciókat nem csupán a kibocsátó állam határain belül, hanem azokon kívül is betölti (Zhang–Tao, 2014).

Cohen [2006] a valuták között fennálló hierarchia meghatározása során a valutáris piramis fogalmát használja, mivel az egyre kiterjedtebb nemzetközi szerepet játszó valuták száma egyre inkább csökken, míg a piramis alján helyet foglaló nagy számú valuta kapcsán egyáltalán nem beszélhetünk nemzetköziesedésről, sok esetben még a kibocsátó állam területén is csupán másodrangú pénznemnek tekinthetők. Az összesen hét kategóriát meghatározó klasszifikáció szerint a piramis tetején a *csúcsvaluta* áll, amely az egész világra kiterjedő nemzetközi szereppel rendelkezik. A történelem során csupán két valuta volt képes elérni a kizárólagos csúcsvaluta státust, a brit font az első világháború előtt, valamint az amerikai dollár a második világháború után. Elméletileg egyszerre több csúcsvaluta is létezhet a világgazdaságban, mint a brit font és az amerikai dollár a két világháború közötti időszakban. A Cohen-féle piramis szintjeit tekintve fentről a második szinten a *patricius valuták* helyezkednek el, amelyek nemzetközi használata kiterjedt, azonban messze nem domináns. Használatuk nem terjed ki a világ összes régiójára, valamint több valutáris szerepben is a csúcsvalutához képest alárendeltek. A jelenlegi monetáris rendszerben az euró tekinthető az egyetlen patricius valutának. A kibocsátó állam határain kívül csak alacsony szerepet játszó nemzetközi valutákat tömörítő *elit valuták* száma ennél némileg magasabb. Napjainkban többek között a brit font, a svájci frank és az ausztrál dollár sorolható ebbe a kategóriába. Az elit valutáknál is kisebb nemzetközi szerepet játszanak a *plebejus valuták*. Rendszerint a kereskedelmi elszámolásoknál töltenek be nem túl jelentős világgazdasági szerepet. A *fogyatékos valuták* még saját kibocsátó országuk határain belül sem játszanak kizárólagos szerepet, mivel az értékmegőrző pénzfunkció tekintetében külföldi valutákkal kénytelenek versengeni. Ezen valuták köre meglehetősen széles, számos latin-amerikai és a volt szocialista blokkba tartozó állam nemzeti pénze ebbe a kategóriába sorolható. A piramis alján található *kvázi valutákra* és *pszeudó valutákra* jellemző, hogy a fogyatékos valutákkal ellentétben nem csupán az értékmegőrző szerep kapcsán, hanem fizetési eszközként és elszámolási egységként sincsenek monopolhelyzetben a kibocsátó ország határain belül. Esetükben csupán nominális szuverenitásról beszélhetünk, a gyakorlatban külföldi valuták töltik be a pénzfunkciókat.

A következőkben röviden összefoglaljuk, hogy egy nemzetközi valuta milyen funkciókat tölthet be a világgazdaságban. A határokon átívelő ügyletekben a nemzetközi valuták töltik be a pénz hagyományos funkcióit, vagyis fizetési eszközként,

elszámolási egységként, valamint értékmegőrzőként működnek. A kormányzati használathoz kapcsolódó értékmegőrző szerep a nemzetközi tartalékokra vonatkozik, míg az elszámolási egység funkció egy nemzetközi valuta horgonyvaluta szerepére utal, vagyis egy külföldi kormány vagy nemzeti bank a stabilitás biztosítása érdekében az adott nemzetközi valutához rögzítheti a nemzeti pénz árfolyamát. A kormányzati használathoz köthető harmadik funkció, vagyis a fizetési eszköz a devizapiaci intervenciók végrehajtására, vagyis a valutatartalékok felhasználására vonatkozik. A magánszereplők által értékmegőrzőként használt szerep a külföldi valutában történő hitelfelvétel, illetve hitelnyújtás lehetőségét foglalja magába. Két alacsony likviditású valuta közötti átváltás biztosítása érdekében gyakran egy magas likviditású valuta közbeiktatására kerül sor, ami tovább növeli a kereskedelmi műveletek lebonyolításához használt nemzetközi valuták fizetésieszköz-szerepét a magánszféra számára. Végül az elszámolási egység funkció a kereskedelmi ügyletek elszámolásában ragadható meg. A kereskedelmi tranzakciók kapcsán elméleti szinten érdemes megkülönböztetni az elszámolási egység- és a fizetésieszköz-szerepet, mivel az árak meghatározása és a tényleges fizetés lebonyolítása eltérő valutákban történhet. Összesítésként a három oszlopot és négy sort tartalmazó *1. táblázatban* szemléltetjük a nemzetközi valuták világgazdaságban betöltött szerepét (Cohen–Benney, 2014).

1. táblázat

A nemzetközi valuták funkciói

Funkció	Kormányzati használat	Magánszereplők
Értékmegőrző	Nemzetközi tartalékok	Befektetési eszköz
Fizetési (forgalmi) eszköz	Eszköz devizapiaci intervencióhoz	Kereskedelmi műveletek kiegyenlítése, közvetítő valuta (devizapiaci forgalom)
Elszámolási egység	Eszköz a nemzeti valuta rögzítéséhez, horgonyvaluta	Kereskedelmi műveletek elszámolása

Forrás: Cohen–Benney [2014].

Irodalmi áttekintés

Az euró bevezetését követő időszakban, majd a 2008-as válságot követően a bizalmon alapuló dollárstandard (ENSZ, 2009) fenntarthatósága kapcsán több, a nemzetközi valuták közötti erőviszonyokkal, illetve azok jövőbeli alakulásával foglalkozó tanulmány született. A következő bekezdésekben néhány releváns mű összegzését foglaljuk össze.

Barry Eichengreen [2009] a dollár jövőjét elemző munkájában hangsúlyozza, hogy az amerikai dollár a közeli jövőben is a világ vezető tartalékvalutája marad, dominanciája azonban csökkenésre van ítélve, ami az Egyesült Államok hatalmi pozíciójának gyengülésével hozható összefüggésbe. *Eichengreen* [2009] szerint potenciális kihívóként egyrészt az európai egységes valuta, az euró említhető, míg a kínai renminbi hosszabb távon – különösen az ázsiai régióban – jöhet szóba.

Cohen [2011] tanulmánya szerint az amerikai dollár pozíciója a világban visszaszorulóban van, és a világgazdaság egy vezető valuta nélküli monetáris rendszer irányába halad. A folyamatok egy a jelenleginél fragmentáltabb rendszer kialakulását valószínűsítik, amelyben több vezető valuta verseng egymással a világ különböző részein. A vezető szerepért folytatott küzdelem különösen a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában lehet kiélezett. Az angol font a huszadik század első felében fokozatosan végbement visszaszorulásához hasonlóan a végső győztes, azaz egy új vezető valuta felemelkedéséig akár több évtized is eltelhet. Egy több lábbon álló nemzetközi monetáris rendszer kialakulását valószínűsíti a Világbank [2011] is. A legvalószínűbbnek tartott scenárió szerint 2025-re a dollár mellett az euró és a kínai jüan megközelítőleg azonos szerepet fog játszani a világgazdaságban, így a dollár jelenlegi domináns szerepe csökkenésre van ítélve.

Az előző bekezdésekben ismertetett munkákban foglaltaktól eltérő véleményt képvisel *Prasad* [2014]. Tézise értelmében a globális pénzügyi válság ahelyett, hogy gyengítette volna, erősítette a dollár nemzetközi szerepét. Míg a dollár elszámolási-egység- és fizetésieszköz-szerepe fokozatosan csökkenhet a következő években, az amerikai valuta értékmegőrzőként betöltött domináns helyzete stabilnak tekinthető. Kedvezőbb alternatíva hiányában a dollár hosszabb távon is vezető tartalékvaluta maradhat. Pénzügyi rendszerének fejlettségén túl az Egyesült Államok további előnyöket élvez versenytársaival szemben, ami alatt a politikai és jogi intézmények stabilitása értendő.

Már az euró bevezetését megelőzően sokan úgy érveltek, hogy az egységes európai valuta középtávon képes lehet elérni vagy akár meghaladni a dollár világgazda-

ságban betöltött szerepét (*Chinn–Frankel, 2008, Portes–Rey, 1998*). Az euró hívei álláspontjukat az eurózóna gazdasági és exportteljesítményére, valamint az EKB inflációellenes elkötelezettségére építették. Az eurózónát recesszióba taszító 2008-ban kirobbant pénzügyi és reálgazdasági válság és a perifériás adósságválság azonban felszínre hozta az euróövezet gazdasági kormányzásának hiányosságait (*Benches, 2011; Losoncz, 2010*). Az egységes európai valutába mint nemzetközi pénzbe vetett bizalom mindezek következtében komoly mértékben sérült.

Kína a kétezres években valutatartalékai gyors ütemű felhalmozásán és az amerikai folyó fizetésimérleg-deficit finanszírozásán keresztül volt a nemzetközi monetáris rendszer fontos szereplője (*Dani–Törös, 2010*). Mivel az eurózóna válsága következtében az euró növekvő nemzetköziesedésének valószínűsége jelentősen csökkent, számos szakértő egyre inkább a kínai valutában látja a dollár lehetséges jövőbeli kihívóját. *Vallée* [2012] érvelése szerint amennyiben Kína képes lesz építeni a jelenleg érvényben lévő tőkekorlátozásokat és egyúttal növelni pénzügyi piacai nyitottságát, továbbá az árfolyam-politikában a rugalmasság irányába mozdul el, 7–10 éven belül a japán jen, a brit font és a svájci frank nemzetköziesedésének szintjét is meghaladhatja a kínai valuta. A reformfolyamat fokozatos végrehajtása esetén 15–20 éven belül az eurónál is fontosabb nemzetközi szerepet érhet el, míg 20-30 év múlva a dollár helyébe léphet. Hasonló következtetésre jut *Subramanian* [2011] is. Szerinte amennyiben Kína képes lesz elérni pénzügyi piacai és tőkemérlege liberalizációját, a kínai jüan már a közeljövőben, talán 10–15 éven belül komoly nemzetközi valutává válhat. *Chen–Peng–Shu* [2009] empirikus modelljében kimutatta, hogy amennyiben a renminbi egyik napról a másikra konvertibilissé válna, a lineáris modell szerint a kínai valuta részaránya a világ hivatalos tartalékaiban körülbelül 10 százalékot tenne ki. A nem lineáris modellel számolva pedig mintegy 3 százalékra rúgna. Mindez azt jelenti, hogy a kínai jüan szerepe a japán jenhez és az angol fonthoz hasonló jelentőséget érne el.

A nemzetközi monetáris rendszer koncentrációjának változása

A következőkben a nemzetközi monetáris rendszer egészéről próbálunk meg képet alkotni, amennyiben a rendszer pólusait alkotó különböző valuták közötti egyenlőtlenséget a koncentráció fokával ragadjuk meg. A nemzetközi monetáris rendszerben minden korban létezett egyfajta hierarchia a különböző valuták között, amit *Cohen* a már ismertetett valutáris piramis fogalmával írt le (*Cohen, 2006*). Az egyes

valuták két fontos dimenzióban térhetnek el egymástól. Az egyik az alkalmazási terület (scope), ami a monetáris rendszerben betöltött funkciók számára utal, míg a másik a földrajzi kiterjedtség (domain), vagyis hogy mely földrajzi régióban vagy régiókban tölti be a nemzetközi szerepet vagy szerepeket az illető valuta. Mi az elsősre, vagyis a nemzetközi valuták funkcióira koncentrálunk.

A Világbank az egyes valuták nemzetközi monetáris rendszerben elfoglalt helyének mérése céljából egy több szempontot is magába foglaló indikátort fejlesztett ki (Világbank, 2011). A kompozitindex négy tényezőt vesz figyelembe. A világ globális valutatartalékaiban betöltött részarány, valamint a devizapiaci forgalomban és a nemzetközi hitelezésben játszott szerep mellett a nemzetközi kötvények állományát vizsgálja. A felsorolt mutatók a nemzetközivaluta-szerepek közül összesen hármat érintenek: a magánszereplők kapcsán az értékmegőrző és a forgalmieszköz-szerepek mellett a hivatalos szereplők monetáris tartalékainak felhalmozását, vagyis az értékmegőrző szerepet veszik figyelembe. A súlyok meghatározása érdekében a faktoranalízis módszertanát alkalmazták. A világbanki index szerint az euró 1999 és 2009 között mintegy 10 százalékpontot javított pozícióján, így megközelítette a negyven százalékot. Ezzel párhuzamosan a dollár 6 százalékponttal visszaesett, míg a japán jen 5 százalékpontos pozícióvesztést szenvedett el. Az angol font alacsony súlya ezzel szemben némileg emelkedett a vizsgált időszakban. A levonható következtetéseket gyengíti, hogy az idősor éppen az eurózóna válságának kezdetén ér véget, így az eredményeket valószínűleg nem lehetne kivetíteni 2013-ig. A kapott számok fényében kiemelhető, hogy egy valuta nemzetköziesedésének a tartalékvaluta-szerepen keresztül történő megközelítése túlzott leegyszerűsítésnek tekinthető. A Világbank kompozitindexét tekintve az euró és a dollár nemzetközi szerepe közötti különbség messze nem olyan nagy, mint ami a hivatalos tartalékok állományának világszintű összetételéből következik.

A koncentráció általános közgazdasági fogalma a gazdasági életben megfigyelhető tömörüléseket, összpontosulásokat jelenti (*Kérékgyártó–Mundruczó–Sugár*, 2007). Másként megfogalmazva: a sokasághoz tartozó értékösszeg jelentős részének vagy egészének kevés egységre történő összpontosulását nevezzük koncentrációnak (*Hunyadi–Vita*, 2002). A fogalom maga a koncentráció folyamatára és az annak eredményeként létrejövő állapot megjelölésére egyaránt használható. Az előbbi a dinamikus, míg a második a statikus koncentráció.

A közgazdaságtan tanulmányozása során számos jelenség esetén találkozhatunk a koncentráció fogalmával, mégis legtöbbször a piacszerkezetek elemzése során fordul elő. Adott piac szerkezetének, a verseny fokának ismerete fontos támpontot jelent

azon gazdaságpolitikai beavatkozások számára, amelyek a fogyasztói jólét növelése érdekében a monopóliumok letörésére és a verseny erősítésére fókuszálnak. Minél koncentráltabb a vizsgált piac, annál alacsonyabb a verseny intenzitása és annál indokoltabb lehet a további elemzés és az állami intervenció. A koncentráció fogalma egy ország kereskedelmi-termék-szerkezetének, hitelezői számának és az általuk birtokolt adósságnak a vizsgálatára is gyakran alkalmazott statisztikai módszer. *Cohen–Benney* [2014] érvelése szerint a nemzetközi monetáris rendszer struktúrájának leírására is használható a koncentráció fogalma, mivel a nemzetközi valuták is egy versengő piacon küzdenek az egyre magasabb piaci befolyásért.

A nemzetközi monetáris rendszer koncentrációjának fokát a CR koncentrációs arányszám és a Herfindahl–Hirschmann-index segítségével mérhetjük. Előbbi az abszolút és a relatív koncentráció jellemzésére egyaránt használható általános mutatónak tekinthető. Azt mutatja, hogy a sokaság néhány kiválasztott egysége mekkora mértékben részesedik a teljes értékösszezből. Ezzel szemben a Herfindahl–Hirschmann-indexet az egységeknek az értékösszezből való részesedése négyzetösszegeként (vagyis a relatív értékösszegek négyzetösszegeként) definiálhatjuk.

$$H = \sum_{i=1}^N s_i^2 \quad (1)$$

Az 1. képletben s_i a relatív értékösszeget jelenti, míg az N az egységek számára utal. A Herfindahl–Hirschmann-index maximális értéke 1, amely a tökéletes koncentráció esetét jelenti. Adott N esetén a minimum $1/N$, amit akkor ér el, ha minden egység részesedése azonos. A mérőszám egyik komoly előnye, hogy az egységek számát is figyelembe veszi. Tehát ha példának okáért az értékösszeg 100 egység között egyenlő arányban oszlik meg, alacsonyabb értéket ad, mintha csupán 10 egységről volna szó. A Herfindahl–Hirschmann-index tehát az értékösszezből való részesedések önmagukkal súlyozott számtani átlagát adja. Vagyis a kis egységek kisebb, míg a nagyobb egységek nagyobb súlyt kapnak, a mérőszám így a nagy egységekre fokozottan érzékeny. A Herfindahl–Hirschmann-indexnek létezik egy normalizált változata is. Ebben az esetben a felvehető értékek 0 és 1 között ingadoznak.

$$H^* = \frac{(H - 1/N)}{1 - 1/N} \quad (2)$$

A 2. képletben N az egységek számát jelöli, míg H az eredeti Herfindahl–Hirschmann-indexre utal.

A szükséges adatok összegyűjtésénél a nemzetközi valuták korábban tárgyalt hat funkciójából indulunk ki, annak érdekében, hogy minél átfogóbb képet kapjunk az egyes valuták nemzetközi monetáris rendszerben betöltött szerepéről. A gyakorlatban azonban nem lehetséges mind a hat nemzetközi szerep figyelembevétele (Cohen–Benney, 2014). Egyrészt a magánszereplők által lebonyolított kereskedelmi forgalomban használt valuták összetételéről nem áll rendelkezésre megbízható idősor. Másrészt a kormányok a devizapiaci intervenciók részleteit a legtöbb esetben bizalmasként kezelik, így azokat nem hozzák nyilvánosságra. Ebben az esetben azonban feltételezhetjük, hogy a devizapiaci intervenciókhoz használt valuták összetétele szorosan követi a valutatartalékok összetételét. Több információval rendelkezünk az egyes nemzetközi valuták horgonyvalutaként betöltött szerepéről. Azonban nehézséget okoz, hogy meglehetősen komplikált a de facto, vagyis informális árfolyamrögzítés azonosítása, míg a de jure, azaz formális rögzítés esetén hasonló probléma nem merül fel. A másik módszertani kihívást az egyes országokhoz tartozó súly kiválasztása okozza. Például nem lehet az eurót használó európai miniállamokat a dollárhoz rögzített árfolyamrendszert használó Szaúd-Arábiával összehasonlítani.

Az adatok kiválasztásánál nagyrészt Cohen–Benney [2014] munkájára támaszkodunk, de számos ponton eltérünk az általuk használt adatoktól, illetve kiegészítjük azokat. Az említett nehézségek miatt a nemzetközi valuták hat szerepéből négy funkció segítségével számszerűsítjük a nemzetközi monetáris rendszer koncentrációját, ezek a magánszféra esetén használt fizetési eszköz és értékmegőrző funkció, illetve a kormányzati használatnál az értékmegőrző és az elszámolási egység-szerep. Az első kettő esetében a Nemzetközi Fizetések Bankja (BIS) és az EKB adataira támaszkodunk. A hivatalos tartalékoknál a Nemzetközi Valutaalap COFER-adatbázisát használjuk, amely a legátfogóbb adatokat kínálja a világ monetáris tartalékainak devizális összetételéről. Az elszámolási egység-, vagyis a horgonyvaluta-szerep értékelése kapcsán az IMF osztályozására támaszkodva választjuk ki a rögzített árfolyamrendszert használó országokat. A súly meghatározásához a folyó árfolyamon dollárra átváltott bruttó hazai terméket választjuk.

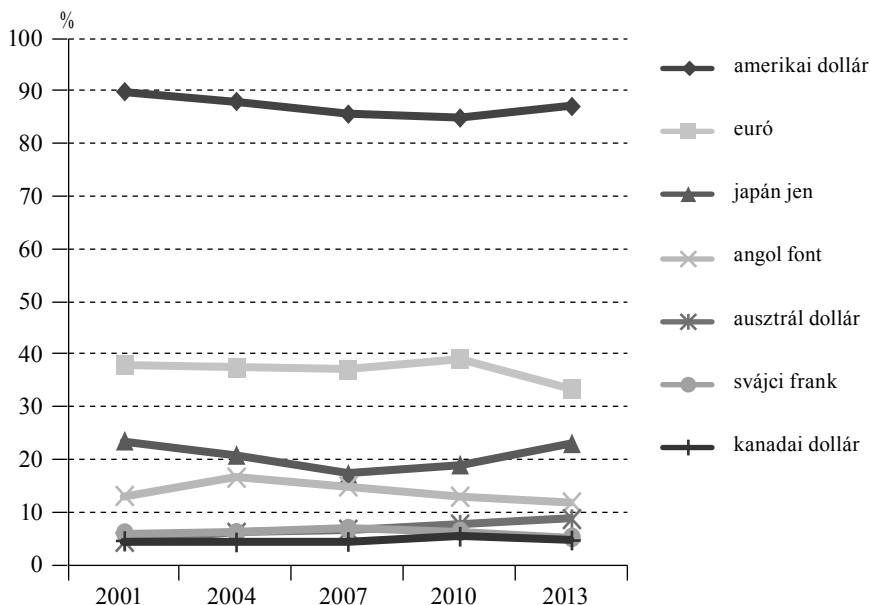
A magánszféra által használt fizetésieszköz-szerepet a devizapiaci forgalomban betöltött szereppel ragadjuk meg, amihez az adatokat a BIS háromévente végzett felmérése szolgáltatja. A 2001 és 2013 közötti időszakot vizsgáljuk, mivel 2001 az első év, ami az euróra vonatkozó adatokat is tartalmaz, míg a cikk írásának időpontjában rendelkezésre álló legfrissebb adat a 2013-as évre vonatkozik. A konzisztencia érdekében a koncentráció számításánál a többi vizsgált adatsornál is a 2001-es, 2004-es, 2007-es, 2010-es és a 2013-as évet vesszük figyelembe.

A következőkben a nemzetközi devizapiaci forgalomban legnagyobb szerepet játszó hét valuta 2001 és 2013 közötti relatív súlyában bekövetkező változást vizsgáljuk. A dollár dominanciája némileg csökkent 2001 és 2010 között, 2013-ban azonban ismét megközelítette a 2001-es szintet. A tíz százalék feletti súlyt képviselő valuták közül az euró, a japán jen és a brit font jóval lemaradva követi a dollárt (lásd az 1. ábrát).

1. ábra

A legnagyobb szerepet játszó hét valuta nemzetközi devizapiaci forgalomban betöltött részaránya

(A teljes forgalom százalékában)

Megjegyzés: az összesített devizapiaci forgalom 200 százalékot tesz ki, mivel minden tranzakcióban két pénznem szerepel.

Forrás: Saját szerkesztés a BIS adatai alapján.

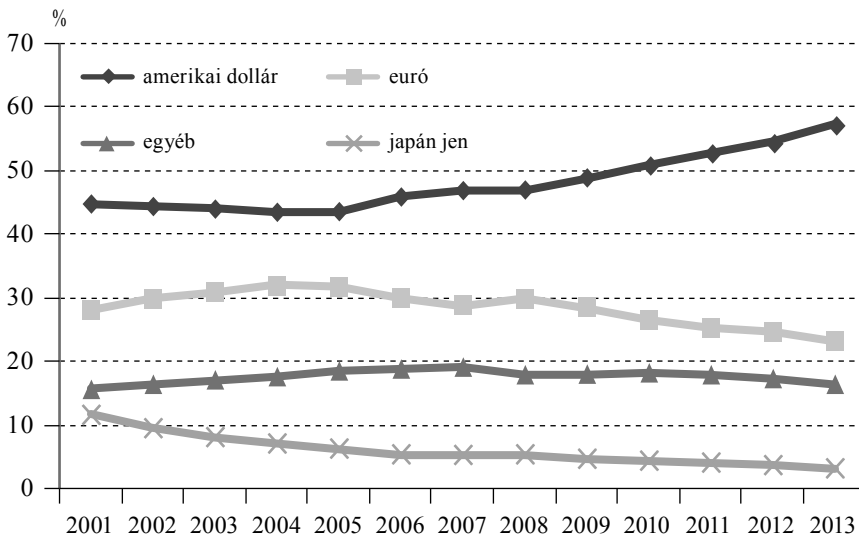
A magánszférához kapcsolódó értékmegőrző funkciót a nemzetközi adósságpiacon kibocsátott értékpapírok értékével ragadjuk meg, amihez a BIS és az EKB adatait használjuk. Megítélésünk szerint a BIS széles értelmezésben összeállított adatai túlságosan torzítanak az euró irányába, mivel az eurózónát nem egységes

egészen kezelik, továbbá figyelembe veszik a saját valutában történő külföldihitel-felvételt is. Ezért *Cohen–Benney* [2014] munkájától eltérően nem a BIS által publikált széles értelmezésből, hanem az EKB szűk értelmezéséből indulunk ki, vagyis csupán a hitelfelvevő saját valutájától eltérő pénznemben történő hitelfelvételét veszünk figyelembe (EKB, 2015). Az EKB azonban csak három valuta esetében (az amerikai dollár, az euró és a japán jen) publikálja az adatokat, így csupán e három pénznemet vizsgáljuk.

2. ábra

A nemzetközi hitelviszonyt megtestesítő értékpapírok állományának devizális összetétele

(A folyó árfolyamon számított dolláradatok alapján a teljes százalékában)

Forrás: Saját szerkesztés az EKB adatai alapján.

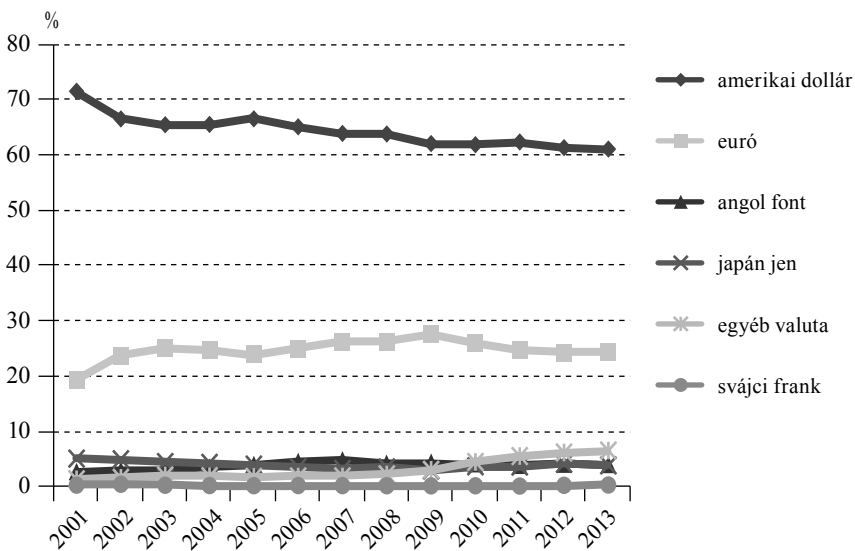
Az EKB adatai szerint az euró a nemzetközivaluta-funkciókat tekintve leginkább befektetési valutaként volt képest megközelíteni a dollárt a 2001 és 2008 közötti időszak átlagos értékeit tekintve, azonban 2009-től ismét tárgult az olló. A 2008 végén rekordalacsonyra süllyedő amerikai kamatláb az amerika valutában történő eladósodást ösztönözte, míg az eurózóna válsága fékezte az euróban történő nemzetközihitel-felvételt. 2013-ra így az euró és a dollár közötti különbség a tartalékvaluták

devizális összetételénél megfigyelt mértékre emelkedett. Kiemelendő továbbá, hogy a japán jen súlya a vizsgált időszakban kevesebb mint harmadára esett vissza (lásd a 2. ábrát).

A tartalékvaluták devizális összetételének vizsgálata során használt COFER-adatbázis messze nem teljes körű, mivel nem minden állam hozza nyilvánosságra devizatartalékai összetételét. Ráadásul az adatok minősége romló tendenciát mutat. Míg 2001-ben a tartalékok 76,6 százalékáról álltak rendelkezésre adatok a devizális megoszlás tekintetében, addig 2013-ra ez a mutató 53,3 százalékra csökkent. A COFER-adatbázis hiányosságai ellenére azonban jelenleg a legátfogóbb képet kínálja a tartalékeszközök világszintű devizális összetételéről.

3. ábra

A devizatartalékok globális állományának devizális összetétele
(A teljes állomány százalékában)

Forrás: Saját szerkesztés az IMF COFER-adatbázisa alapján.

2001 és 2013 között a dollár súlya némileg csökkent, de végig meghaladta a 60 százalékot. Az euró szerepe lassú emelkedés után 2009-ben érte el a csúcst, majd 2011 és 2013 között 24–25 százalék között stabilizálódott. Az egyéb valuták rész-

arányának mintegy ötszörösére történő növekedése arra utal, hogy némi diverzifikáció történt az elmúlt években, de a dollárban és az euróban denominált eszközök együttesen még mindig a tartalékok megközelítőleg 85 százalékát teszik ki (lásd a 3. ábrát).

A három általunk vizsgált szempontot először a CR koncentrációs arányszám segítségével összesítjük. Mind a három esetben a koncentráció fokának csökkenését figyelhetjük meg a 2001 és 2013 közötti időszakban, a mérséklődés azonban minimálisnak tekinthető. Még a legnagyobb visszaesést elkönyvelő devizatartalékok esetében is csupán 93,5 százalékra csökkent az öt legfontosabb nemzeti valuta 2001-ben még szinte kizárólagos, 98,7 százalékos részaránya (lásd a 2. táblázatot).

2. táblázat

A vizsgált három szempont összegzése a CR koncentrációs arányszám segítségével

	2001	2004	2007	2010	2013	Változás (2001–2013, százalékpont)
Nemzetközi devizapiaci forgalomban betöltött részarány ($N = 7$)	89,6	89,5	86,2	87,5	86,8	-2,7
Nemzetközi értékpapírok állományában betöltött részarány ($N = 3$)	84,4	82,4	80,9	81,8	83,6	-0,8
Devizatartalékok állományában játszott szerep ($N = 5$)	98,7	98,1	98,2	95,6	93,5	-5,2

Forrás: Saját számítások az EKB, IMF adatai alapján.

Következtetéseink akkor sem változnak érdemben, ha a Herfindahl–Hirschmann-index segítségével vizsgáljuk a koncentráció alakulását. A devizapiaci forgalom esetében lényegében nem változott a koncentráció, míg a nemzetközi értékpapírokat tekintve kis mértékű növekedés volt megfigyelhető a dollár súlyának erősödése következtében. Az amerikai valuta némi visszaszorulása és a kisebb valuták szerepének növekedése miatt a devizatartalékok esetében csökkent a koncentráció, de a visszaesés nem drasztikus (lásd a 3. táblázatot).

A vizsgált három szempont összegzése a Herfindahl–Hirschmann-index segítségével

	2001	2004	2007	2010	2013	Változás (2001–2013)
Nemzetközi devizapiaci forgalomban betöltött részarány ($N = 36$)	0,259	0,250	0,235	0,236	0,238	-0,021
Nemzetközi értékpapírok állományában betöltött részarány ($N = 4$)	0,317	0,326	0,341	0,364	0,409	0,092
Devizatartalékok állományában játszott szerep ($N = 6$)	0,552	0,493	0,480	0,455	0,439	-0,112

Megjegyzések: A devizapiaci forgalomban játszott szerepe esetén a BIS által publikált összesen 35 valutát és az egyéb kategóriát vettük figyelembe a számítás során, míg a másik két esetben az egyéb valuta kategóriája segítségével értük el, hogy a teljes állományt vizsgálja az index.

Forrás: Saját számítások az EKB, IMF adatai alapján.

A horgonyvaluta szerep értékeléséhez az IMF 2013-as árfolyamrendszereket értékelő kiadványát hívjuk segítségül (IMF, 2013). Árfolyamrögzítés alatt jelenleg tág fogalmat értünk, így a dollarizációt választó országok mellett a különböző csúszó árfolyamrendszereket is ideértjük. Az IMF osztályozása szerint 44 ország kötötte valutáját a dollárhoz, míg az euró esetében 27 állam. További 22 ország pedig más valutához vagy több valutából álló kosárhoz rögzítette valutáját. A dollár előnye azonban jelentősebb az országok száma által sugalltnál, ha figyelembe vesszük az egyes valutájukat rögzítő országok gazdasági súlyát. Az árfolyamot nominális horgonyként használó országok összesített GDP-jének 55,9 százalékát teszik ki a dollárt mint horgonyvalutát használó országok, míg az euró esetében ez a szám csupán 14,4 százalék.

Az elmúlt években egyre több szakértő a kínai renminbi fokozódó nemzetköziesedését vetítette előre (Csáki, 2012). Felmerülhet a kérdés, hogy a kínai valuta jelenleg mekkora szerepet játszik a világgazdaságban. Számításaink során a kínai renminbi végig az egyéb kategóriába tartozó valuták közé került, ami arra utal, hogy a jüan nemzetközi szerepe jelenleg csekély. 2013-ban súlya 2,2 százalékot ért el a teljes devizapiaci forgalomban, míg 2001-ben csupán 0,008 százalékot tett ki. A 2001 és 2013 közötti emelkedés messze a legmagasabb a BIS által nyilvántartott 35 valuta közül. Az IMF nem szerepelteti a renminbit a csupán hét konvertibilis tartalékvalutát magában foglaló COFER-adatbázisban, ezt a hiányosságot egy 2015-ös adatgyűj-

téssel pótolták. A 16 valutát magába foglaló felmérés szerint 38 jegybank külföldi eszközei között szerepeltek renminbiben denominált eszközök 2014-ben. A kínai valuta súlya 2013-ban 0,7 százalékot ért el, ami egy évvel később 1,1 százalékra emelkedett, ezzel a hetedik legfontosabb tartalékvalutának számít. Részaránya azonban még mindig csak megközelítőleg fele az ötödik és hatodik helyen álló ausztrál és kanadai dollárénak (IMF, 2015). Az IMF árfolyamrendszereket osztályozó 2014-es kiadványában nem szerepel a kínai jüant horgonyvalutaként használó ország (IMF, 2014).

A nemzetközi értékpapírok állományában a kínai jüan az elmúlt években komoly mértékben javította pozícióját. A BIS adatai szerint míg 2005-ig elhanyagolható volt a részaránya, 2015 elejére több mint háromszázszoros emelkedés után 117,2 milliárd dolláros értékkel már a nyolcadik helyet foglalta el a valuták rangsorában. A jelentős emelkedést azonban árnyalja, hogy a renminbiben denominált értékpapírok állománya még így is csupán 0,6 százalékát érte el a vezető szerepet játszó dollárban kibocsátott értékpapírokénak. Továbbá, ahogy az IMF is felhívja rá a figyelmet, Hongkong és Makaó külföldi entitásként történő kezelése torzítja a kínai értéket (IMF, 2015). Szintén gyors emelkedést regisztráltak a kínai külkereskedelem hazai valutában történő lebonyolítását illetően, 2010-ben még csak a kínai árukereskedelem mintegy 2 százaléka bonyolódott le renminbiben, 2014-re ez a mutató megközelítette a 20 százalékot. (IMF, 2015). Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a kínai renminbi jelenlegi nemzetköziesedését tekintve a Cohen-féle valutáris piramisból kiindulva legfeljebb elit valutának tekinthető, a nemzetközi kötvények állományában és a nemzetközi kereskedelem finanszírozása tekintetében rendkívül gyorsan növekvő részarányának köszönhetően egyre fontosabb szerepet játszik a világgazdaságban. A kínai bruttó hazai termék és a külkereskedelmi forgalom emelkedése, továbbá a kínai kormányzat reformintézkedései alapot teremthetnek a tendencia folytatódásához.

Összegzés

A vizsgált adatsorok és koncentrációs mutatószámok alapján a nemzetközi monetáris rendszer többpólusúvá válásáról értekező véleményeket elhamarkodottnak tartjuk. A 2001 és 2013 közötti időszakban a főbb nemzetközi valuták egymáshoz viszonyított súlya nem változott érdemben, vagyis továbbra is a dollár a világgazdaság egyedüli csúcsvalutája, míg az euró távoli másodiknak tekinthető, az egységes európai valuta bevezetése óta nem volt képes kitorni a patrícius valuta szerepkörből.

A bruttó hazai terméket és a nemzetközi kereskedelmet tekintve a feltörekvő országok előretörésének köszönhetően az ezredfordulóhoz képest napjainkban a világ kevésbé koncentrált képet mutat, azonban a nemzetközi monetáris rendszerben hasonló elmozdulás nem figyelhető meg.

Az euró valószínűleg a közeli jövőben sem lesz képest kitörni a második legfontosabb nemzetközi valuta szerepköréből. A jelenleg elit valutának tekinthető renminbi folytathatja az elmúlt években megindult nemzetköziesedési folyamatot, amit a kínai valuta SDR-kosárba történő felvétele is erősít. A kínai gazdaság lassulása és a pénzügyi rendszerben jelentkező feszültségek azonban könnyen megakaszthatják az eddig elért eredményeket. A dollár második világháború utáni vezető szerepe tehát a közeljövőben is fennmarad, ami a hetvenes évektől folyamatosan inkább az alternatíva hiányára, mintsem az Egyesült Államok fegyelmezett gazdaságpolitikájára vezethető vissza. A status quo fennmaradása egyúttal tükrözi a nemzetközi monetáris rendszer tehetetlenségét, vagyis azt a tényt, hogy amennyiben egy nemzeti valuta vezető nemzetközi szerepre tesz szert, jelentős változásokra van szükség a nemzetközi politikai, gazdasági életben ahhoz, hogy egy másik valuta vegye át a szerepét. A változások sok esetben sokk formájában jelentkeznek. Így az első és a második világháború nélkül nem magyarázható a dollár hegemoniájának kialakulása. A 2008-ban kitört, az Egyesült Államok pénzügyi szektorából kiinduló válság néhány szakértő várakozásával ellentétben napjainkig nem ásta alá a dollárba vetett bizalmat, így nem jelentett a világháborúkhöz vagy az 1929-es nagy gazdasági világválsághoz hasonló sokkot a nemzetközi monetáris rendszer számára.

Hivatkozások

- Benczes István* [2011]: Az európai gazdasági kormányzás előtt álló kihívások. A hármas tagadás lehetetlensége. *Közgazdasági Szemle*, LVIII. évf., 9. sz., 759–774. o.
- Cheng, H. – Peng, W. – Shu, C.* [2009]: The Potential of the Renminbi as an International Currency. BIS Asian Office Research Paper, Hong Kong, augusztus.
- Chinn, M. D. – Frankel, J.* [2008]: Why the Euro Will Rival the Dollar. *International Finance*, Vol. 11., Issue 1., 49–73. o.
- Cohen, B. J.* [2006]: *The Future of Money*. Princeton University Press, New Jersey.
- Cohen, B. J.* [2011]: Toward a Leaderless Currency System. In: *Cohen, B. J.*: *The Future of Global Currency. The euro versus the dollar*. Routledge, New York, 148–166. o.
- Cohen, B. J. – Benney, T. M.* [2014]: What does the international currency system really look like? *Review of International Political Economy*, Vol. 21., Issue 5., 1017–1041. o.
- Csáki György* [2012]: Árfolyamháború vagy/és kereskedelmi háború? Kínai-amerikai vita a renminbi árfolyamáról. *Külgazdaság*, LVI. évf., 7–8. sz., 4–36. o.

A nemzetközi monetáris rendszer koncentrációjának alakulása 2001 és 2013 között

- Dani Ákos – Törös Ágnes* [2011]: Kínai szuverén alapok: út a tartós fejlődéshez? *Pénzügyi Szemle*, LVI. évf., 2. sz., 241–256. o.
- Dorrucci, E. – McKay, J.* [2011]: The International Monetary System after the Financial Crisis. European Central Bank Occasional Paper Series, No. 123.
- Eichengreen, B.* [2009]: The dollar dilemma. *Foreign Affairs*, Vol. 88., No. 5., 53–68. o.
- EKB [2015]: The International Role of the Euro. European Central Bank, július. Letölthető: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/euro-international-role-201507.en.pdf>
- ENSZ [2009]: Report of the Commission of Experts of the President of the United States General Assembly on Reforms of the International Monetary and Financial System. United Nations, New York. Letölthető: http://www.un.org/ga/econcrisissummit/docs/FinalReport_CoE.pdf
- Hunyadi László – Vita László* [2002]: Statisztika közgazdászoknak. Akadémiai Nyomda, Martonvásár.
- IMF [2013]: Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions. International Monetary Fund, Washington, D.C., október.
- IMF [2014]: Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions. International Monetary Fund, Washington, D.C., október.
- IMF [2015]: Review of the Method of the Valuation of the SDR – Initial Considerations. IMF Policy Paper, Washington, D.C., augusztus.
- Kenen, B. P.* [2009]: Currency Internationalization: An Overview. Paper Presented at the BoK/BIS Seminar on Currency Internationalization: Lessons from the Global Financial Crisis and Prospects for the Future in Asia and the Pacific, Seoul, 19–20 March, Letölthető: <https://www.bis.org/repofficepubl/arpresearch200903.01.pdf>
- Kerékgyártó Györgyné – Mundruczó György – Sugár András* [2007]: Statisztikai módszerek és alkalmazásuk a gazdasági, üzleti elemzésekben. Aula Kiadó, Budapest.
- Losoncz Miklós* [2010]: A globális pénzügyi válság és az Európai Unió. *Pénzügyi Szemle*, LV. évf., 4. sz., 765–780. o.
- Portes, R. – Rey, H.* [1998]: The Emergence of the Euro as an International Currency. NBER Working Paper, No. 6424.
- Prasad, E. S.* [2014]: The Dollar Trap. Princeton University Press, New Jersey.
- Subramanian, A.* [2011]: Eclipse: Living in the Shadow of China's Economic Dominance. Peterson Institute for International Economics, Washington, D.C.
- Szentes Tamás – Benczes István – Csáki György* [2009]: Nemzetközi gazdaságtan. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Vallée, S.* [2012]: The Internationalisation Path of the Renminbi. Bruegel Working Paper, 2012/05. Letölthető: http://bruegel.org/wp-content/uploads/imported/publications/WP_2012_05_rmb.pdf
- Világbank [2011]: Multipolarity: The New Global Economy, World Bank, Washington D.C.
- Zhang, L. – Tao, K.* [2014]: The Benefits and Costs of Renminbi Internationalization. ADBI Working Paper Series, No. 481.
- Zhou, X.* [2009]: Reform the International Monetary System, Essay by the Governor of the People's Bank of China. BIS Review, 41/2009. Letölthető: <http://www.bis.org/review/r090402c.pdf>

A munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség kapcsolata

MARTUS BETTINA SZANDRA – URBÁNNÉ MEZŐ JÚLIA

Az Amerikai Egyesült Államok foglalkoztatottsági szintjének csökkenése a 2008-as gazdasági válságot követően a fiatalokat is érintette. A teljes foglalkoztatás visszaesése és az ifjúsági munkanélküliség növekedése egyaránt rendkívül széles méreteket ölt: egyre több ember veszti el az állását és egyre nehezebben talál magának újat. A gazdaságokban strukturális változások mennek végbe, amelyekkel sok esetben a fiataloknak fokozottan szembesülniük kell az álláskereső során. A cikk célja a 2008-as gazdasági válsághoz kapcsolódóan a munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség jelenségének szintetizálása, a kettő kapcsolatának bemutatása az Amerikai Egyesült Államok példáján. A két jelenség bemutatására a szerzők szakirodalmi és statisztikai adatokat használtak. Az eredmények szerint a munkahelyteremtés nélküli növekedés a fiatalokat is érinti, és a két jelenség okai között jelentős mértékű átfedés található. Ezért a szerzők úgy gondolják, hogy az egyik jelenség kezelése vélhetően a másikra is jó hatással lesz.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: J21, J64.

Az Amerikai Egyesült Államok nincs könnyű helyzetben. Mint a világ egyik legnagyobb gazdasági szereplője és mint a lehetőségek országa komoly problémával áll szemben. A 2007–2008-as gazdasági válság során ugyanis munkahelyek millióit veszítette el. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy a 2001-es válság után hasonló eset történt, azonban a foglalkoztatottság szintje azóta sem érte el az ezredforduló szintjét: 2000-ben 68,98 százalékos foglalkoztatási ráta volt az USA-ban (FRED, 2016), amely egyben az elmúlt 30 év legmagasabb foglalkoztatottsági szintje is.

Martus Bettina Szandra, a Szegei Tudományegyetem Gazdaságtudományi Karának tudományos segédmunkatársa. E-mail cím: bettina.martus@eco.u-szeged.hu

Urbánné Mező Júlia, a Szegei Tudományegyetem Közgazdaságtani Doktori Iskola PhD-hallgatója. E-mail cím: mezo.julia@gmail.com

Bár a GDP folyamatosan növekszik az országban, a foglalkoztatottsági szint nem éri el a teljes foglalkoztatottságra vonatkozó elképzeléseket. A sikertelenség számos okra vezethető vissza, és további problémát generál a munkaerőpiacon az ifjúság helyzete. A munkahelyteremtés nélküli növekedés nagymértékben érinti a fiatalokat is, így a két problémát érdemes együtt is megvizsgálni. *Kutatásunk célja a munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség együttes elemzése, statisztikai adatok és szakirodalom alapján.* A cikkben először a munkahelyteremtés nélküli gazdasági növekedéssel foglalkozunk. A definíciók ismertetése után a jelenséggel együtt járó folyamatokat és a probléma kialakulásának okait mutatjuk be. Ezt követően a munkahelyteremtés nélküli növekedést meghatározó okokat részletezzük. A második részben az ifjúsági munkanélküliséget és annak jellemzőit mutatjuk be, külön kiemelve az Amerikai Egyesült Államok jellemzőit. Szakirodalmi áttekintés alapján a két vizsgált jelenség (a munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség növekedése) közös okait igyekszünk feltárni, majd statisztikai adatok segítségével szemléltetni az OECD országaiban jellemző gazdasági adatokat.

A munkahelyteremtés nélküli növekedés

Az Amerikai Egyesült Államok a gazdasági növekedést tekintve jól teljesített a 2008-as gazdasági válságot követően. A növekedés folyamatos, azonban ez mégsem tekinthető egyértelműen pozitív folyamatnak, mert a foglalkoztatottság erős csökkenést mutatott a válság után. Ezt a jelenséget munkahelyteremtés nélküli növekedésnek hívjuk, és nem ez az első alkalom, hogy az USA-ban és a világ más részein szembesülünk a problémával. A következőkben a jelenség definíciója és jellemzői mellett kialakulásának okait is bemutatjuk.

A munkahelyteremtés nélküli növekedés definíciója

A gazdasági növekedés nagyon fontos cél minden gazdaság számára. Már *Adam Smith* is foglalkozott a növekedés kérdéskörével, amit utána számos közgazdász különböző tényezőkkel magyarázott. A neoklasszikus iskola képviselője, *Solow* a növekedést a fizikai tőkéből, a népességből és a technikai haladásból vezette le (*Solow*, 1956). *Mankiw*, *Romer* és *Weil* [1992] a Solow-modellt a humán tőkével egészítették ki, valamint *Becker* [1964] és *Lucas* [1988] is a humán tőke, illetve a learning by

doing¹ szerepét hangsúlyozta. A technológiai változás is egyre nagyobb szerepet kap a különböző növekedési modellekben.

A növekedésre való törekvés azonban nem feltétlenül pozitív, hiszen a növekedésnek egyrészt több hátulütője, másrészt határa is van. A *Meadows* házaspár már 1972-ben felhívta a figyelmet, hogy a gazdasági növekedés hajszolása akár a *túllövés* problémáját is okozhatja, azaz olyan hatások keletkeznek, amelyek visszafordíthatatlanná válnak (*Meadows et al.*, 1972). *Taleb* [2012] *fekete hattyúként* említi meg azokat a folyamatokat, amelyek váratlanul lépnek fel valamely folyamathoz kapcsolódóan és extrém hatásokat produkálnak. A 2008-as válságot követő gazdasági folyamatok is ilyen extrém hatásokhoz vezettek az USA-ban: például a *munkahelyteremtés nélküli növekedéshez*. A kifejezés azt a jelenséget takarja, amikor a gazdasági növekedés ugyan megindul, de ez nem eredményezi a foglalkoztatás növekedését (*Rajan*, 2010). Angol megfelelője a „jobless growth” (JG). A *munkahelyteremtés nélküli növekedés* mellett beszélhetünk az úgynevezett *munkahelyteremtés nélküli fellendülésről* (jobless recovery, JR) is. A *munkahelyteremtés nélküli fellendülés* *Jaimovich és Siu* [2012] szerint olyan periódusra utal, amikor az aggregált output gyorsan visszaugrik (a recessziót megelőző) magasabb szintre, míg a hozzá kapcsolódó aggregált foglalkoztatásnövekedés sokkal lassabb. Tehát a munkahelyteremtés nélküli növekedéssel ellentétben a munkahelyteremtés nélküli fellendülés esetén a foglalkoztatás növekedése már megindul, azonban ez nagyon lassú.

Napjainkban a munkahelyteremtés nélküli növekedésről a 2008-as válsághoz kapcsolódóan beszélünk, ám már korábban is volt rá példa: az 1929–1933-as válság és a világháborúk, majd az olajválságok után, valamint az 1999-es, 2001-es és a legutóbbi gazdasági válságok és sokkok során. Emellett a munkahelyteremtés nélküli növekedés előfordulása nem kizárólag az Amerikai Egyesült Államokban jelent gondot, hanem a fejlődő országokban is megfigyelhető. Indiában, a szubszaharai Afrika több országában (*Jha*, 2002) és Európában is tapasztalhattuk a munkahelyteremtés nélküli növekedést az 1980-as, 1990-es években (*Bettio–Rosenberg*, 1999).

Számos tényező alapján össze lehetne hasonlítani Európát és az USA-t, hogy melyek azok a különbségek, amelyek miatt egyik térséget érinti a munkahelyteremtés nélküli növekedés, a másikat pedig nem. Elég csak a növekedésbeli, vagy akár a munkaerőpiacot jellemző folyamatokra gondolni. A szektorok megoszlása eltérő a két térségben, csakúgy, mint a kutatás-fejlesztési tevékenység is, és míg az Amerikai Egyesült Államokat homogén térségként foghatjuk fel, addig Európát heterogén

¹ Termelékenység növelése a gyakorlás és önfejlesztés hatására.

jellemzőkkel írhatjuk le. Jelen cikkben a munkahelyteremtés nélküli növekedés bemutatása és elemzése során az Amerikai Egyesült Államokra koncentrálunk, hiszen a probléma ezt a gazdaságot érinti legerősebben, ráadásul egyre sűrűbben, ugyanakkor az Európai Uniót referenciaterészként használjuk elemzésünk során.

A munkahelyteremtés nélküli növekedés jellemzői

A munkahelyteremtés nélküli növekedésnek számos olyan jellemzője van, amelyek az idők folyamán egyre több káros hatást gyakorolnak. Bár eddig maga a probléma mindig megszűnt, hatását sok ideig érezzük és a kiigazítás egyre nagyobb költséggel jár. Ahogyan azt korábban is jeleztük, az Amerikai Egyesült Államok mellett több más országban (fejlettekben és fejlődőkben egyaránt) jellemző a visszaesések után a munkahelyteremtést nélkülöző gazdasági fellendülés (*Peralta-Alva*, 2011). Napjainkban a fő probléma az, ahogy azt *Bivens* [2011] is írta, hogy ezek a periódusok egyre mélyebben érintik a gazdaságot és a gazdasági szereplőket. A ciklusok egyre hosszabb ideig tartanak, miközben a gazdasági növekedést kevésbé érinti roszszul egy-egy válság és az azt követő időszak, mint a munkaerőpiacot (*Peralta-Alva*, 2011).

A ciklusok növekvő hosszát jól jelzi, hogy a munkahelyteremtés nélküli növekedésből való kilábalásra egyre több időre van szükségünk (*Botos*, 2013; *Rajan*, 2010). *Jaimovich és Siu* [2012] vizsgálatai szerint 1970-ben, 1975-ben és 1982-ben is a válság mélypontját követően 6 hónapon belül újra növekedni kezdett a foglalkoztatás² (vagyis sikerült elérni a fordulópontot: lásd az *1. táblázat* 1. sorát). Ezzel szemben 1991-ben, 2001-ben és 2009-ben az outputban bekövetkező fellendülések nem jártak a foglalkoztatás bővülésével. Az USA-ban az 1991-es recesszió mélypontja után a foglalkoztatás még 17 hónapig csökkent, mielőtt növekedni kezdett volna. Korábban a foglalkoztatás átlagosan 10 hónap alatt állt vissza a válságban tapasztalható szintre, míg 1991-ben már 31 hónap, 2001-ben pedig 55 hónap kellett ehhez (*1. táblázat* 2. sora). De már az 1990-es évek elején is legalább 38 hónapra volt szükség a mélypontot követően ahhoz, hogy az NBER (National Bureau of Economic Research) szerint definiált recesszió³ alatt elveszített munkahelyek felét újra megteremtsék („félidő”).

² A foglalkoztatás ebben az esetben a legalább 16 éves foglalkoztatottak aránya (szezonálisan kiigazítva) a teljes népességen belül (*Jaimovich–Siu*, 2012).

³ Az NBER meghatározása szerint a recesszió a gazdasági aktivitás csúcs- és mélypontja között eltelt időszakot jelenti. Lásd: <http://www.nber.org/cycles/recessions.html>

A válság utáni fellendüléshez szükséges idő
(Hónap)

	1970	1975	1982	1991	2001	2009
<i>Foglalkoztatás</i>						
Hónapok száma a fordulópont eléréséig	6	4	2	17	23	23
Hónapok száma a válságban mért szint eléréséig	16	10	4	31	55	N. a.
„Félidő”	27	23	10	38	N. a.	N. a.
<i>Output</i>						
Hónapok száma a fordulópont eléréséig	0	0	0	0	0	0
Hónapok száma a válságban mért szint eléréséig	0	0	0	0	0	0
„Félidő”	7	10	5	9	3	15

Megjegyzés: A táblázat adatai az NBER adataival vannak összhangban.

Forrás: Jaimovich–Siu [2012], 7. o.

Mi vezetett ennek a kialakulásához? A 2008-as gazdasági válság után – a Fed zéróamat-politikájának is köszönhetően – jelentősen megnőtt az USA-ba beáramló működő tőke, ami főként a gépgyártásba és -fejlesztésbe irányult, azaz az élők munkát gépekkel helyettesítették (Bivens, 2011). A külföldi működő tőke ugyan megnövelheti a belföldi beruházási forrásokat, azonban hosszú távú kedvező hatása mégis korlátozott maradhat a rövid távú források, vagy a spekulatív, illetve kétes befektetések miatt. Továbbá a működő tőke nemkívánatos makroökonómiai következményekkel is járhat: monetáris expanzió, inflációs nyomás, valutaleértékelődés stb. (Magas, 2011). A 2008-as válságot követően az USA-ban ilyen kedvezőtlen folyamat volt az, hogy a beruházásokkal nem az élők munkát támogatták, hanem gépfejlesztés valósult meg.

Barack Obama elnök a 2007–2008-as válság hatásait állások millióinak megteremtésével kívánta volna csillapítani, azonban az állami költekezést a szakértők nem találták megfelelőnek. 2007-ben Larry Summers reformját vezették be, ami adókedvezményt nyújtott a lakosságnak, azonban a reform eredményei alig voltak mér-

hetők. Tapasztalható volt ugyan jövedelemnövekedés a fogyasztóknál, az outputra viszont hatástalannak bizonyult ez a reform (Magas, 2011), az eredménytelenség a megtakarításoknak tudható be. Már az 1982-es válsághoz hasonlóan és a 2008-as válság esetén is a kibocsátás és a foglalkoztatottság helyreállítását a monetáris politika beavatkozásával próbálták megoldani, azonban a keynesi multiplikatív hatás⁴ ugyancsak elmaradt.

Európa és az Amerikai Egyesült Államok közötti különbség

A foglalkoztatottsági szint stagnálása, illetve csökkenése a gazdasági növekedéssel egyidejűleg az Amerikai Egyesült Államokban jelentős probléma, míg Európában nem láthatók a munkahelyteremtés nélküli növekedés jelei. Vajon miért lehet ekkora különbség a két térség között? Többféle magyarázat létezhet, azonban a cikk célja szempontjából a munkaerő-piaci rugalmasság és a foglalkoztatásvédelmi szabályozás a releváns, így ezeket a tényezőket emeljük ki.

Bettio és Rosenberg [1999] a munkahelyteremtés nélküli növekedés kapcsán a munkaerőpiac és a rugalmasság kapcsolatát vizsgálták Európa és az Amerikai Egyesült Államok ellentétes helyzetén keresztül. Az általános egyensúlyi modellekben a tökéletes flexibilitás olyan helyzet, amikor az erőforrások allokációja Pareto-hatékonyan megy végbe. A rugalmassággal azonban az a baj, hogy kombinálja a mikro- és makroszintet, ezzel pedig nő a foglalkoztatásban a bizonytalanság mértéke. A flexibilitás és növekedés között van átváltás, a másik oldalon viszont a rugalmasság megnöveli a jövedelemkülönbségeket. A nagyobb gazdasági növekedés ugyan a jólét növekedéséhez vezet, de egyenlőtlenségeket is generál, hiszen nem mindegy, ki és hogyan tud profitálni a gazdasági növekedés előnyeiből. Európában kevésbé rugalmas gazdaságpolitika volt jellemző, ezzel együtt pedig kevésbé jelentek meg az egyenlőtlenségek, mint az Amerikai Egyesült Államokban. Ez a helyzet viszont visszafogottabb növekedés és foglalkoztatás árán valósulhatott meg. Az USA viszont ennek pont az ellentéte: a rugalmasság nagymértékű, ami a növekedést és a foglalkoztatást is támogatja, de csak bizonyos ideig. Természetesen sokk, válságok esetében könnyebben is visszaesik mindkét gazdasági tényező. A flexibilitás tehát rossz gazdasági helyzetben negatívan hat a foglalkoztatottságra, kedvező folyamatok esetén pedig pozitívan. A rugalmasság esetében inverz kapcsolatról beszélhetünk a termelékenység növekedése és a foglalkoztatottság között,

⁴ A befektetések ösztönzésével új beruházásokat reméltek, amelyek az élömlék súlyát kívánták megnövelni, így a lakosság körében a fogyasztás is újra megnövekedett volna.

hiszen a rugalmasság – a megváltozott munkapiaci viszonyoknak köszönhetően – arra ösztönöz, hogy minél nagyobb termelékenységet tudjunk elérni minél kevesebb alkalmazottal. Összességében a termelékenységet tekintve Európa az 1980–1990-es évek között jobban teljesített, mint az USA, azonban a kibocsátást illetően rosszabb eredményt ért el. Az olajválság után a kibocsátás és a termelékenység növekedése lelassult minden iparosodott országban, és ez a jövedelmek széttartását, egyre jelentősebb jövedelemkülönbségeket eredményezett a szektorok szintjén. Ez arra enged következtetni, hogy nemcsak a keresletnövekedéstől függ a kibocsátásnövekedés és a termelékenység szétválása, illetve különbözősége az Amerikai Egyesült Államok és Európa összehasonlításában, hanem a jövedelmektől is, amelyek egyúttal a kiigazítás (kiegyenlítés) költségét jelentik a gazdaságban (*Bettio–Rosenberg, 1999*). A munkahelyteremtés nélküli növekedés szempontjából azért fontos a rugalmasság, mert flexibilis munkaerőpiac esetén az elbocsátás költségei nem magasak, illetve a jogszabályok kevésbé védik a munkavállalókat, ami könnyebbé teszi az alkalmazottak elbocsátását.

A munkahelyek megszüntetése komoly gazdasági és társadalmi problémákhoz vezet a legtöbb országban. E problémák megelőzésére alakították ki a foglalkoztatásvédelmi szabályozási (Employment Protection Legislation)⁵ rendszereket, aminek nagy hatása van a munkaerő-piaci áramlásra és termelékenységre, bár ez a hatás igen összetett és nagyban függ a szabályozás minőségétől is. Éppen ezért – bár számos tanulmány foglalkozik a foglalkoztatásvédelmi szabályozás munkaerő-piaci kimenetekre gyakorolt hatásával – nem alakult ki egyértelmű konszenzus arra vonatkozóan, hogy a foglalkoztatásvédelmi szabályozás összességében kedvező eszköz-e a

⁵ A foglalkoztatásvédelmi szabályozás a fiatalok, illetve a nehezen elhelyezkedők esélyét szeretné növelni a szabályozásokkal, azonban sok országban lehetőséget teremtett arra, hogy olyan foglalkoztatási formákat teremtsen, amelyek ugyan a foglalkoztatottságot növelik, de ez nem az elért kívánt hatást eredményezte, hiszen előtérbe kerültek az atipikus foglalkoztatási formák, illetve a határozott idejű szerződések. *Halmi [2006]* szerint az EPL foglalkoztatásra és munkanélküliségre kifejtett hatása nem egyértelmű. Az alkalmazás költségeinek növekedése miatt a munkahelyteremtés és -megszűnés mértéke csökkenhet. Egyes kutatások szerint a felmondási költségek növekedése miatt a vállalatok a munkát középtávon tőkével helyettesítik, ami a gazdasági növekedés alacsonyabb munkaigényességét eredményezi, azaz ebben az esetben a foglalkoztatottak számának növelésében nem eredményes. *Halmi [2006]* is több kutatást vett alapul, ahol az empirikus kutatások nem bizonyították, hogy a foglalkoztatásvédelmi szabályoknak jelentős hatásuk volna a munkanélküliségre és a foglalkoztatási rátára, de akár makroökonómiai sokkhoz, végeredményben magasabb munkanélküliséghez vezethetnek, valamint lassíthatják a foglalkoztatás dinamikus alkalmazkodását. Bár a foglalkoztatásvédelmi szabályozás a fiatalok foglalkoztatását is elősegíti, a 2008-as gazdasági válság után egyes EU-s tagországokban az ifjúsági munkanélküliségi ráta elérte az 50 százalékot is 2014-ben (Spanyolország, Görögország), a tagállamok közül egyedül csak Németország mutatott 10 százaléknál alacsonyabb értéket ennél az indikátornál (*Udvari–Urbánné, 2015*).

munkanélküliség csökkentésére.⁶ A foglalkoztatásvédelmi szabályozás a munkaerő termelékenységét csökkentheti (hiszen stabilitást ad a munkavállalónak). *Conti és Sulis* [2015] kimutatták, hogy a humántőke-intenzív iparágak ott nagyobbak, ahol a foglalkoztatás szabályozása alacsonyabb. A technológiai adaptáció erősen függ a munkaerő képzettségi szintjétől, így azokban az iparágakban, ahol a technológiai adaptáció fontos, az elbocsátás költségei is magasabbak, hiszen a munkáltatónak nehezebb képzett munkaerőt találni munkavállalói helyére. A szerzők tanulmányukban megállapították, hogy a magas iskolázottsági szintű országok általában magasabb humán tőkét igénylő szektorokra koncentrálnak. 14 EU-tagország gyáriparának és szolgáltató szektorának adatait elemezve kimutatták, hogy az értékmegközelítésű és a teljes tényezőtermelékenység közötti különbségek a magas és alacsony humán tőkés iparágak között ott nagyobbak, ahol a foglalkoztatásvédelmi szabályozás alacsonyabb. A foglalkoztatási rendszer szabályozottsága ugyanis lassítja az új technológiák adaptációját (mivel a rendszer rugalmatlansága miatt nehezebb megfelelő munkaerőt találni), valamint káros lehet a tudásintenzív szektor termelékenységére, hiszen azzal, hogy a foglalkoztatásvédelem szabályozása erős, a munkaerőt nem lehet helyettesíteni technológiával. *A foglalkoztatásvédelmi szabályozás tehát – főleg a humántőke-intenzív iparágakban – negatívan hathat a gyors technológiai változásokra.*

Conti és Sulis [2015] szerint az új technológiákat, valamint a magas humán tőkét igénylő iparágakban szükség van a munkaerő jobb kiválasztására és a rugalmas munkaerőpiacra, hiszen minél szigorúbb a foglalkoztatás szabályozása, azaz a munkaerő védelme, annál hátrányosabb a hatása a növekedésre – legalábbis az elmúlt két évben ez volt a tapasztalat. Ez azért is fontos eredmény, hiszen míg korábban a gazdasági növekedésben a fizikai tőke volt a meghatározó, napjainkban már a szellemi tőke, ami innovációra és kutatás-fejlesztésre, rugalmasságra sarkall. A szerzők szerint ez az a különbség, amely igazán elválasztja az Amerikai Egyesült Államok fejlődési pályáját az európaiktól.

⁶ Egy egyszerű példa, hogy a foglalkoztatásvédelmi szabályozásnak köszönhetően költségesebb az elbocsátás, ezért kevesebb munkahely szűnik meg. Másrészt a foglalkoztatásvédelmi szabályozás meghosszabbíthatja a munkanélküliség időszakát az álláskereső számára, mivel a cégek előre kalkulálnak az elbocsátás költségeivel és ez az alkalmazás ellen szól (OECD, 2004).

A munkahelyteremtés nélküli növekedés lehetséges okai

Bár a munkahelyteremtés nélküli növekedés a 20. században Európában is ismert volt, mégis viszonylag kevés szakirodalmat találni a problémáról, az Amerikai Egyesült Államokban lezajlott folyamatokról viszont számos tanulmányt, könyvet találhatunk. E fejezet röviden rámutat a munkahelyteremtés nélküli növekedést kialakító és fenntartó azon okokra, amelyek az elmúlt évek során szerepet játszottak a probléma állandósulásában.

Martus [2015] a munkahelyteremtés nélküli növekedés okait három csoportra osztotta: *munkaszervezéssel összefüggő, strukturális és termelési folyamatok*. E csoportosítást vesszük alapul a munkahelyteremtés nélküli növekedés okainak bemutatása során. A *munkaszervezéssel összefüggő* okokkal kapcsolatosan *Schreft és Singh* [2003], valamint *Rajan* [2010] igen érdekes dologra mutatott rá: a just-in-time rendszer megjelenésére a munkaerőpiacon. E rendszerek eredményeként a munkáltató csak akkor alkalmaz munkaerőt, ha éppen szüksége van rá. A mai globalizált és infokommunikációs technológiákon alapuló világ pedig lehetővé teszi, hogy a vállalatok gyorsan találjanak számukra megfelelő munkavállalót, a kiválasztás folyamata pedig jelentősen lerövidül. A pszichológiai tényezők, mint például az állások elvesztése miatti félelem (*Magas*, 2011; *Rifkin*, 1995) szintén hozzájárul ahhoz, hogy a jelenlegi alkalmazottak minél produktívabbak legyenek, ezáltal pedig több ember munkáját végzik el, nehogy elbocsássák őket.⁷ A munkapiaci illeszkedés hibája (skills mismatch) (OECD, 2013), az oktatásban eltöltött egyre hosszabb idő (*Waxell*, 2011) szintén csökkentik a foglalkoztatottak számát. A bérkülönbségek, illetve bérek merevsége vagy rugalmassága szintén hatással van a foglalkoztatottak számára (*Ravallion*, 1997; *Shimer*, 2012). A részmunkaidő, a határozott idejű foglalkoztatás, az atipikus foglalkoztatási forma, a nők, valamint a fiatalok foglalkoztatása is csökkentheti a foglalkoztatottak számát (*Schreft–Singh*, 2003; *Waxell*, 2011). A migráció szintén hat a foglalkoztatásra, hiszen alacsonyabb bérért akár magas mobilitással vállalnak el egy-egy munkát, ami csökkenti a hazai munkaerő iránti keresletet (*Botos*, 2013, *DiFazio*, 1998, *Korten*, 2001; *Todaro*, 1989).

A munkahelyteremtés nélküli növekedés mögötti *strukturális okokkal* kapcsolatban kiemelendő, hogy nagyfokú szektorális változások következtek be az elmúlt évek során. Ennek eredményeként a munkaerő egy részének másik szektorban kell munkát vállalnia, hiszen az, amelyben eddig dolgozott, megszűnt vagy átalakult, és

⁷ A termelékenység ilyen okból való javulása az egyén szintjén káros hatásokkal jár: közép- és hosszú távon súlyos pszichológiai és egészségi problémákhoz vezethet.

kevesebb munkaerőre van szükség (Adler, 1992, Aghion–Howitt, 2009, Bernanke, 2003, Handy, 1984, Peraltva-Alva, 2011, Rifkin, 1995). A technológia változása, a gépesítés (Aronowitz–DiFazio, 2010, Christensen–Bever, 2014, Dunkerley, 1996, Radnóti, 2003, Rosenberg, 1966) kiváltja az élők munkát, és a gépek használatát helyezi előtérbe, ami kialakíthatja a munkahely nélküli szervezetet, ez pedig még nagyobb termelékenységet eredményez (Klaas, 2002). Az outsourcing, valamint a munkahelyek offshore-ja szintén csökkenti a hazai foglalkoztatottságot⁸ (Jha, 2002, Korten, 2009, Schultze, 2004). A globális verseny szintén felerősíti a munkahelyteremtés nélküli növekedés problémáját (Korten, 2001), hiszen minél kevesebb alkalmazottal kellene minél produktívabbnak lenni, ami szintén a gépberuházásokat preferálja. A jövedelmek egyenlőtlen elosztása akár azt is eredményezi, hogy több munkát kell vállalni (Aghion–Bolton, 1997, Krugman, 1994, Rajan, 2010). Jaimovich és Siu [2012] pedig a munkák polarizációját⁹ említi meg olyan strukturális okként, amely a foglalkoztatottság csökkenésére hat.

A munkahelyteremtés nélküli növekedés okainak harmadik csoportjában a *termelést* is *befolyásolni* képes makrogazdasági politika jelenik meg, ezen belül is a monetáris és fiskális politika döntései is segíthetnek a munkahelyteremtés nélküli növekedés megjelenésében. Az alacsony kamatlábakkal például ösztönözni lehet a befektetéseket, azonban azt nehéz szabályozni, hogy a befektetések hová áramoljanak (gépberuházás vagy élők munkája) (Botos, 2013; Corsi, 2009). A makrogazdasági bizonytalanságok is felerősítik a munkáltatókban a kiszámíthatatlanságot, és arra ösztönzik őket, hogy minél kevesebb embert foglalkoztassanak (Born et al., 2014), azaz a foglalkoztatás növelése érdekében a bizalomépítésnek elsődleges célnak kellene lennie (Magas, 2011).

A munkahelyteremtés nélküli növekedés okai tehát széleskörűek, ezért olyan nehéz őket kezelni. A munkahelyteremtés nélküli növekedés jelentős mértékben befolyásolja a 15–24 éves fiatalok munkanélküliségének kérdését is. Ugyan az ifjúsági munkanélküliség főleg az európai országokban jelentős mértékű, mégis a munkahelyteremtés nélküli növekedés ismeretében érdemes az USA-ban is vizsgálni.

⁸ Az outsourcing során a vállalat a termeléshez egy szorosan nem kapcsolódó folyamatát egy másik vállalat számára kihelyezi, míg az offshore során a vállalat a saját üzemét helyezi ki külföldre.

⁹ A munkák polarizálódása azt jelenti, hogy a magas és alacsony képzettséget igénylő munkák aránya megnövekszik, míg a közepes képesség/készséget igénylők eltűnnek. Fontos megjegyezni, hogy a magas és alacsony jelző nemcsak a képességre és készségekre utal, hanem a bérekre is.

Az ifjúsági munkanélküliség jellemzői

Az elmúlt években, különösen a 2007–2008-as recessziót követően egyre többen foglalkoznak a közgazdászok és a politikai döntéshozók az ifjúsági munkanélküliség (15–24 éves korosztályt érintő) problémájával. Az Amerikai Egyesült Államokban és az Európai Unióban is kiemelt figyelmet szentelnek annak a jelenségnek, hogy az oktatásból kikerülő fiatalok egyre nehezebben, vagy egyáltalán nem tudnak elhelyezkedni a munkapiacra. De a fejlődő országokban is egyre jelentősebb a fiatalok körében a munkanélküliség, így joggal állíthatjuk, hogy globális problémáról van szó. Az ENSZ definíciójának megfelelően *fiatal munkanélkülinek* a 15–24 év közötti munkanélkülieket tekintjük.¹⁰ Bár globális szinten az elmúlt években a 25 éven aluliak részaránya a munkanélkülieken belül fokozatosan csökkent (a 2004-es 41,5 százalékról 2014-ben 36,7 százalékra), még mindig jóval meghaladja azt a szintet, amelyet a fiatalok teljes népességén belüli aránya (16-17 százalék) indokolna (ILO, 2015).

Az ifjúsági munkanélküliség mérésére a fiatal munkanélküliek számán kívül többféle indikátor is rendelkezésre áll. A leggyakrabban használt az *ifjúsági munkanélküliségi ráta* (youth unemployment rate), amely a 15–24 év közötti munkanélkülieknek a gazdaságilag aktív 15–24 év közötti népességhez viszonyított százalékos arányát jelenti.¹¹ A jelenség mérésére használt másik mutató az *ifjúsági munkanélküliségi arány* (youth unemployment ratio), amely a 15–24 év közötti munkanélkülieknek a 15–24 év közötti (aktív és inaktív) népességhez viszonyított százalékos aránya. A *NEET-ráta* a nem foglalkoztatott, oktatásban és képzésben sem részesülő 15–24 év közöttieknek a 15–24 év közötti (aktív és inaktív) népességhez viszonyított százalékos aránya. Közéjük tartoznak tehát a hivatalosan munkanélküliként definiáltak mellett azok a gazdaságilag inaktív fiatalok is, akik nem tanulnak, nem dolgoznak, mégsem keresnek munkát (hasonlóan a passzív munkanélküliekhez). A NEET-konceptió azért jött létre, hogy a fiatalok munkapiactól való elszakadását reprezentálja (Artner, 2013).

A hosszú távú *ifjúsági munkanélküliség következményei* – általában a munkanélküliségéhez hasonlóan – sokrétűek lehetnek. Az anyagi nehézségek, az élettani és

¹⁰ Egyes országok esetében lehet ettől eltérés. A fiatalok foglalkoztatását elősegítő programok az Egyesült Királyságban például a 16–18 éveseket célozzák meg, míg Észak-Olaszországban a 14–29 éveseket, Dél-Olaszországban pedig a 14–32 éveseket (O'Higgins, 1997).

¹¹ Ez az érték általában magasabb, mint a teljes népesség munkanélküliségi rátája, mivel a fiatalok jelentős része még teljes idejű oktatásban vesz részt, tehát gazdaságilag inaktív. Az adatok elemzésekor ezt a tényt mindig szem előtt kell tartani.

pszichológiai sérülések a munkanélküliség hosszával párhuzamosan gyorsan növekszenek (*Hammarström*, 1994; *O'Higgins*, 1997). A fiatalon megtapasztalt munkanélküliség tartós hatással lehet a későbbi termelékenységre és így a foglalkoztatási és kereseti kilátásokra. A nagymértékű ifjúsági munkanélküliség magában hordozza egy elveszett generáció kialakulásának veszélyét, amelynek tagjai a fiatal korukban megtapasztalt munkanélküliség következtében a későbbi életük során is kedvezőtlen foglalkoztatási kilátásokkal rendelkeznek (scarring effect) (Eurofound, 2012; *Scarpetta* et al., 2010). Ez a hosszú távú következmény az egyik fő különbség az idősebb és a fiatal korban jelentkező munkanélküliség között, és ezért is kiemelten fontos a problémával összefüggéseiben foglalkozni úgy, mint a munkahelyteremtés nélküli növekedés jelenségének szerepével az ifjúsági munkanélküliség alakulásában.

Ifjúsági munkanélküliség az Amerikai Egyesült Államokban

Amint már utaltunk rá, a fiatalok közötti egyre nagyobb méreteket öltő munkanélküliség globális problémát jelent. Bár a jelenség háttérében húzódó okok döntő többsége általánosnak tekinthető, ezek a tényezők az egyes országokban más-más súllyal jelennek meg. Ebben a részben az Amerikai Egyesült Államokban tapasztalható ifjúsági munkanélküliség mértékét és a mögötte húzódó okokat ismertetjük.

Az OECD.Stat [2016] adatai szerint 2014-ben az EU 28 országában 4,95 millió 15–24 év közötti és további 3,41 millió 25–29 év közötti fiatal munkanélkülit regisztráltak. A 15–24 évesek munkanélküliségi rátája 21,9 százalék, a 25–29 éveseké 13,6 százalék volt. Ez azt jelenti, hogy az összes munkanélküli csaknem 21 százaléka a 25 évesnél fiatalabbak közül került ki. Ugyanebben az évben az Amerikai Egyesült Államokban az ifjúsági munkanélküliségi ráta 13,4 százalék volt (és a 25–29 évesek munkanélküliségi rátája 7,2 százalék), ami azt jelenti, hogy 2,85 millió 15–24 éves és 1,22 millió 25–29 éves fiatal volt munkanélküli, és az összes ebben a térségben regisztrált munkanélküli 29,7 százaléka 25 évesnél fiatalabb volt (lásd a 2. táblázatot). Mindebből leszűrhető, hogy mind az Amerikai Egyesült Államokban, mind az Európai Unióban magasabb a fiatalok munkanélküliségi aránya a teljes népességre vetítve, tehát a fiatalok nagyobb része munkanélküli, mint az idősebbeké. A 2. táblázatból látható még, hogy az EU-ban már a válság előtt is kedvezőtlenebb volt az általános munkaerőpiaci helyzet, mint az USA-ban. A munkanélküliek csoportját vizsgálva azonban felismerhető egy fontos különbség, mégpedig az, hogy (2007–2014 között) az Amerikai Egyesült Államokban a munkanélküliek sokkal nagyobb része kerül ki a fiatalok közül (33–30 százalék), mint az EU-ban (25–21 százalék).

Valamelyest hozzájárul ehhez, hogy az USA-ban a fiatalok aránya a teljes népességben belül egy kicsivel magasabb, mint az EU-ban: 2014-ben rendre 15,6 százalék és 13,0 százalék. Ezek az adatok is alátámasztják, hogy az ifjúsági munkanélküliség az USA-ban jelentős probléma, különösen az alacsony iskolázottságúak és a kisebbségek tekintetében, hiszen a fekete és latin kisebbség körében jóval magasabb a munkanélküliség, mint a fehér amerikaiak körében (*Bell–Blanchflower, 2010*).¹²

2. táblázat

Ifjúsági munkanélküliségi adatok az USA-ban és az EU-ban
(2007, 2014, százalékban)

2007		USA		EU-28	
		2007	2014	2007	2014
Munkanélküliségi ráta	15–24 évesek	10,5	13,4	15,5	21,9
	Teljes	4,6	6,2	7,1	10,1
Munkanélküliségi arány	15–24 évesek	6,3	7,4	7,0	9,4
	Teljes	3,1	3,9	4,1	5,9
Munkanélküliek száma (ezer fő)	15–24 évesek	2 342	2 853	4 075	4 952
	Teljes	7 077	9 616	16 433	23 809
Foglalkoztatási ráta	15–24 évesek	53,1	47,6	38,2	33,7
	Teljes	63,0	59,0	53,5	52,3

Forrás: OECD.Stat [2016] adatai alapján saját szerkesztés.

Az ifjúsági munkanélküliség okai

Az ifjúsági munkanélküliséghez és az általános munkanélküliséghez vezető tényezők a szakirodalom alapján nagymértékben megegyeznek, de találhatunk olyan faktorokat is, amelyek csak a fiatalokat érintik. A 3. táblázat az ifjúsági munkanélküliséget meghatározó dimenziókat és az azokon belül található okokat szemlélteti.

¹² 2009-ben a fehér amerikaiak 15 százaléka volt munkanélküli, a feketék 28,4 százaléka, a latinok 19,2 százaléka (*Bell–Blanchflower, 2010, 8. o.*).

Az ifjúsági munkanélküliséget meghatározó dimenziók és okok

Dimenzió	Okok
Gazdasági dimenzió	Üzleti ciklusok
	Gazdasági válság
Szabályozási dimenzió	Minimálbér, kollektív alku
	Munkapiaci intézmények, szabályok
Szociális dimenzió	Fiatalok népességen belüli aránya
	Munkapiaci illeszkedés hibája

Forrás: Saját szerkesztés.

A gazdasági dimenzióban található az üzleti ciklusok váltakozása tényező, hiszen az üzleti ciklusokra érzékenyebb szektorokban több fiatal foglalkoztatottat találhatunk, akik nagyobb veszélynek vannak kitéve gazdasági visszaesések idején (IMF, 2014; Kawaguchi–Muraio, 2012). Recesszió idején a fiatalok munkanélkülisége jobban emelkedik, mint az idősebbeké (Banerji et al., 2014; Choudhry et al., 2012; IMF, 2014).¹³ Az építőipar, a kereskedelem, a turizmus stb., illetve kis- és közepes vállalkozások¹⁴ jelentik az üzleti ciklusokra érzékeny iparágakat (Eurofound, 2012; IMF, 2014). Csak úgy, mint a munkahelyteremtés nélküli növekedés esetében, itt is megjelennek a határozott idejű munkaszerződések, amelyeket kedvezőtlen gazdasági körülmények esetén könnyebben, alacsonyabb költségekkel fel tud bontani a munkáltató, illetve a fiatalok esetében a hosszabb próbaidő is felmerülhet (Artner, 2013; Choudhry et al., 2012). Az ifjúsági munkanélküliség kialakulására és fennmaradására a hosszú gazdasági válságok is hatással lehetnek, amelyek a munkahelyteremtés nélküli növekedés egyik fő okaként is megnevezhetők. Ugyanakkor vannak olyan vélekedések, hogy maga a válság ciklikusan hat az ifjúsági munkanélküliségre, és nem azonnali erős hatást vált ki, hanem a válság utáni harmadik-negyedik évben jelentkezik.

¹³ A jelenlegi válság is jól megmutatja ezt, különösen a mediterrán országokban (Görögország, Spanyolország, Olaszország, Portugália) kiemelkedő a fiatalok munkanélküliségi rátájának növekedése.

¹⁴ 2013-ban az EU-28 országaiban a nem pénzügyi szektorban a foglalkoztatottak 66,8 százaléka kis- és középvállalatnál dolgozott, ez összesen 88,8 millió embert jelent. A gazdasági válság következtében a kis- és középvállalati szektorban foglalkoztatottak száma jelentősen lecsökkent, még 2013-ra is 2,6 százalékkal kisebb volt, mint 2008-ban (European Commission, 2014).

A szabályozási dimenzióhoz tartoznak a munkapiaci intézmények, azaz a munkajogi szabályok, a minimálbér, a kollektív alku és a szakszervezetek szerepe mellett a munkanélküli-segélyezés rendszere, valamint a segélyezés időtartama is meghatározó lehet az ifjúsági munkanélküliség alakulásában. A szociális rendszer és a jogszabályok merevsége számos esetben ösztönözheti a munkavállalót, hogy a foglalkoztatás minél hamarabb elkezdődjön. A munkajogi szabályok nehezíthetik a munkába állást, pontosabban visszatartják a munkaadókat a munkaerőfelvételtől (Sachs–Smolny, 2014), ilyen szabályozás a foglalkoztatásvédelmi rendszer is (EPL). Ennek oka, hogy ezek a szabályok költségessé teszik a leépítést (például gazdasági visszaesés esetén is). Az ún. insider-outsider jelenség a munkaerőpiacra is érvényes, hiszen a már alkalmazásban állók bennfentesnek tekinthetők, akik a munkapiacra jellemző tranzakciós költségek miatt jobb alkupozícióban vannak, mint a kívülálló álláskereső.¹⁵ A *minimálbér* és a *kollektív alku* intézménye szintén olyan tényezők, amelyek befolyásolják a foglalkoztatás mértékét (Gorry, 2013; Mankiw, 2011; Sachs–Smolny, 2014). Elég csak a béreket vizsgáló mikroökonómiai modellekre gondolnunk a probléma kapcsán, amelyek azt vizsgálják, hogy az egyensúlyi bértől való elmozdulás milyen módon okoz nagyobb mértékű munkanélküliséget. O’Higgins [1997] szerint a cégek a tapasztalt munkavállalók foglalkoztatása mellett döntenek a fiatalokkal szemben, ha nő a minimálbér, persze csak abban az esetben, ha az idősebbek tökéletes helyettesítői a fiataloknak. Gorry [2013] az Egyesült Államokra és Franciaországra vonatkozó kutatásában a minimálbér fiatalok munkanélküliségére gyakorolt hatását vizsgálta. Kimutatta, hogy az USA-ban a 2007–2009 közötti minimálbér-emelkedés 2,8 százalékkal növelte meg az ifjúsági munkanélküliséget, és konklúziójában kiemeli, hogy ha Franciaországban a minimálbért és a fizetéshez kapcsolódó adókat az USA szintjére csökkentenék, akkor jelentősen csökkenne az ifjúsági munkanélküliség az országban. A tapasztalatok alapján az alacsonyabb alkalmazási költségek (például alacsonyabb adóék) és az állam részéről a magasabb – jól megtervezett – aktív munkaerőpiaci politikai kiadások segíthetnek a munkanélküliség leszorításában (IMF, 2014).

A *szociális dimenzió* magába foglalja a munkapiaci illeszkedés hibáját és az ifjúság népességen belüli arányát. Dietrich [2012] az iskolából a munkába való átállás nehézségeivel kapcsolatos strukturális és intézményi tényezőket említi az egyik, a fiatalokat érintő összetevőként. Komoly gondot jelent a munkapiaci illeszkedés hiánya, ez azt jelenti, hogy a képzés után megszerzett végzettség nem illeszkedik a

¹⁵ Bővebben lásd például: Lindbeck–Snower [2001].

munkapiacra elvárt szakképzettséghez, tudáshoz (Choudhry et al., 2012; Eurofound, 2012). A probléma Európát tekintve nagy méreteket ölt, ezért ezzel kapcsolatban számos akciót is született az elmúlt évek során, mint például az Európai Bizottság 2011-es „Új készségek és munkahelyek menetrendje” elnevezésű programja (Európai Bizottság, 2011). A készségekhez kapcsolódó problémákat három fő csoportba lehet sorolni:

1. „*készséghiány*” (skill deficit), amikor a pályázó/dolgozó nem elég képzett a pozíció betöltéséhez;
2. „*készségkihasználatlanság*” (skill underutilisation), amely túlképzettséget jelent (House of Lords, 2014); valamint a
3. *munkakereslet és -kínálat minőségbeli eltérései*, vagyis hogy bizonyos (a munkaerőpiacra szükséges) szakmákat túl sokan vagy épp túl kevesen szereznek meg.

A szakmai tapasztalat hiánya szintén megnehezíti a fiatalok elhelyezkedési lehetőségeit. Az új munkavállaló betanítása sokszor költségesebb folyamat, mint a régi alkalmazott megtartása, valamint annak is fennáll a veszélye, hogy a megszerzett új készségekkel a fiatal munkavállaló másik munkát is kipróbál, azaz gyorsan továbbáll (Choudhry et al., 2012; Eurofound, 2012). A probléma megoldását jelenthetné egy a szakmai gyakorlatot is magába építő oktatási és képzési rendszer (Wolbers, 2007). *A fiatalok népességben belüli aránya* (cohort crowding hypothesis) szintén meghatározó az ifjúsági munkanélküliségi rátát tekintve. *Korenman–Neumark* [2000] szakirodalmi áttekintésükben – főként az Egyesült Államok adatait alapul véve – alátámasztják a pozitív kapcsolatot a fiatal kohorsz nagysága és a fiatalok közötti munkanélküliség mértéke között.

A munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség kapcsolata

A szakirodalom és az áttekintett adatok alapján megállapítható, hogy a fejezet címében foglalt mindkét probléma nagymértékben jelen van az Amerikai Egyesült Államokban. A következőkben a munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség kapcsolatát elemezzük az eddigiekben ismertetett szakirodalom alapján, valamint statisztikai adatok segítségével.

A munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség okai közötti kapcsolat

A munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség áttekintése után látható, hogy a két probléma között erős átfedés van. A munkahelyteremtés nélküli növekedés problémájában ugyanis a 15–24 éves fiatalok erősen érintettek. Ennek ellenére a 2008-as válságot követően nem az Amerikai Egyesült Államokban találkozhatunk a legmagasabb ifjúsági munkanélküliségi rátával, hanem néhány európai országban (például Spanyolország, Görögország).

A 3. táblázatból jól látható, hogy a munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség (IMN) kialakulásához vezető tényezők több ponton is összekapcsolódnak, hiszen sok közös jellemzőt találunk a felsorolásban. Ezért is érdemes a két jelenséggel nem csupán elkülönítve, hanem együtt is foglalkozni, hogy fény derülhessen a mindkét problémát enyhítő megoldási módokra.

4. táblázat

Az ifjúsági munkanélküliség okai és a munkahelyteremtés nélküli növekedés okai

Ok	Megjelenik a munkahelyteremtés nélküli növekedésnél	Megjelenik az ifjúsági munkanélküliségnél
Just-in-time rendszer	X	
Szektoriális és technológiai változások	X	
Outsourcing, a munkahelyek offshore-ja	X	
Gépberuházások, gépesítés	X	
Foglalkoztatás üzleti ciklusokra érzékeny iparágakban, kis- és középvállalatoknál		X
Próbaidő, határozott idejű munkaszerződés	X	X
Részmunkaidős foglalkoztatás	X	X
Munkajogi szabályok (EPL)	X	X
Szakmai tapasztalat hiánya		X
Munkapiaci illeszkedés hibája	X	X

A munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség kapcsolata

Ok	Megjelenik a munkahelyteremtés nélküli növekedésnél	Megjelenik az ifjúsági munkanélküliségnél
Fiatalok népességen belüli aránya		X
Aggregált kereslet visszaesése	X	X
Gazdasági válságok	X	X
Közepes készséget igénylő (= közepes bérű) munkák eltűnése	X	
Beáramló migráció	X	
Minimálbér növekedése, kollektív alkuk	X	X

Megjegyzés: A táblázatban csak azoknál az okoknál szerepel X, amelyeket a szakirodalom is kiemel, annak ellenére, hogy vélhetően a táblázatban felsorolt más tényezők is hozzájárulnak a két probléma kialakulásához.

Forrás: Saját szerkesztés.

A *határozott idejű szerződések* mindkét jelenségénél megjelennek, hiszen egyszerűbb és könnyebb, valamint olcsóbb is a munkáltatóknak csak addig foglalkoztatni a munkavállalókat, amíg biztosan van kereslet a nyújtott szolgáltatásokra, termékekre. A fiatalok esetében ez még plusz lehetőségként is szolgál arra, hogy „kipróbálják” az új munkaerőt, valamint ezzel ösztönözzék őket, hogy minél hatékonyabban teljesítsenek, hogy újabb szerződést kapjanak, ha lejárt a határozott idő. Ugyanez a helyzet a részmunkaidős foglalkoztatással is.

A *minimálbér növekedése* szintén olyan tényező, amely visszavetheti a foglalkoztatást. Mint már utaltunk rá, a viszonylag magas minimálbér a fiatalok alkalmazása ellen hat, és a tapasztalt munkavállalókat hozza kedvezőbb helyzetbe. Ám bizonyos, főként alacsonyabb végzettséget igénylő ágazatokban az idősebb munkavállalókat is érintheti hátrányosan a minimálbér emelkedése (Neumark et al., 2013). Ezekben az esetekben, ha a minimálbér megnövekszik, a foglalkoztatottsági szint csökken. Előtérbe kerül ugyanis a gépekkel való helyettesítés – ami a munkahelyteremtés nélküli növekedés egyik fő oka –, vagy nagyobb hatékonyságot követelnek meg a többi munkavállalótól, hogy ne kelljen újabb bért kigazdálkodniuk. (Mindez nem azt jelenti, hogy a minimálbér ne lenne hasznos eszköz a társadalmi szakadék csökkentésére vagy a munkaadók és munkavállalók között kialakuló, termelési kiesést okozó konfliktusok mérséklésére – mégis látni kell, hogy a nem megfelelő szinten megállapított minimálbér a foglalkoztatás csökkenéséhez vezethet.)

További tényezők még a *gazdasági válságok* (hiszen ilyen gazdasági helyzetben senki sincs biztonságban), az *aggregált kereslet visszaesése*, a *munkapiaci illeszkedés hibája*, valamint a *munkajogi szabályozás*. A következőkben a foglalkoztatás-védelmi szabályozással foglalkozunk részletesebben, hiszen ez a tényező komoly hatással van a munkahelyteremtés nélküli növekedésre és az ifjúsági munkanélküliségre.

Az USA helyzete az OECD-országok között a munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség tükrében

Mivel a munkahelyteremtés nélküli növekedést nehezen lehet egy indikátorral megragadni, a hagyományos GDP- és foglalkoztatottságráta-mutatókat azért nem tartjuk megfelelőnek, mert a munkaerőpiac szabályozottsága és az ifjúsági munkanélküliség összetettebb képet mutat. Ezért statisztikai adatelemzésünk során *Conti* és *Sulis* [2015] módszerére támaszkodunk. A szerzők a gazdasági növekedést a technológiai fejlettséggel azonosították, valamint kimutatták, hogy a foglalkoztatás-védelmi szabályozás erőssége és a foglalkoztatás között pozitív kapcsolat található, míg a foglalkoztatás-védelmi szabályozás erőssége és a gazdasági növekedés között negatív. Így vizsgálatunk során mi is e mutatókat vesszük figyelembe. A technológiai fejlettség változását pedig a foglalkoztatás-védelmi szabályozás erősségével együtt vizsgáljuk. Ezek függvényében azt is elemezzük, hogy az ifjúsági munkanélküliség hogyan alakul. Így három dimenziót tudunk megjeleníteni együttesen. Az OECD-országok közül azokat vettük bele az elemzésbe, amelyek esetében a három mutatóra vonatkozóan elérhetőek voltak adatok. Jelen esetben az USA-n kívüli olyan OECD-országok lesznek a referenciátárségek, amelyekre találtunk adatokat, így összesen 19 ország került bele az elemzésbe. Két évet vizsgáltunk: 1990 és 2010. Azért erre a két évre esett a választásunk, mert a munkahelyteremtés nélküli növekedés legerőteljesebben az 1980–1990-es években volt jelen Európában és 2010-ben (a 2008-as gazdasági válság hatására) az Amerikai Egyesült Államokban.

Conti és *Sulis* [2015] tanulmányukban az internethasználatot használták a technológiai fejlettség leírására, de erre vonatkozó adatot az OECD-országok esetében csak 2010-re találtunk. Vannak olyan tanulmányok, amelyek a globális versenyképességi indexet (Global Competitiveness Index, GCI)¹⁶ használják a technológiai

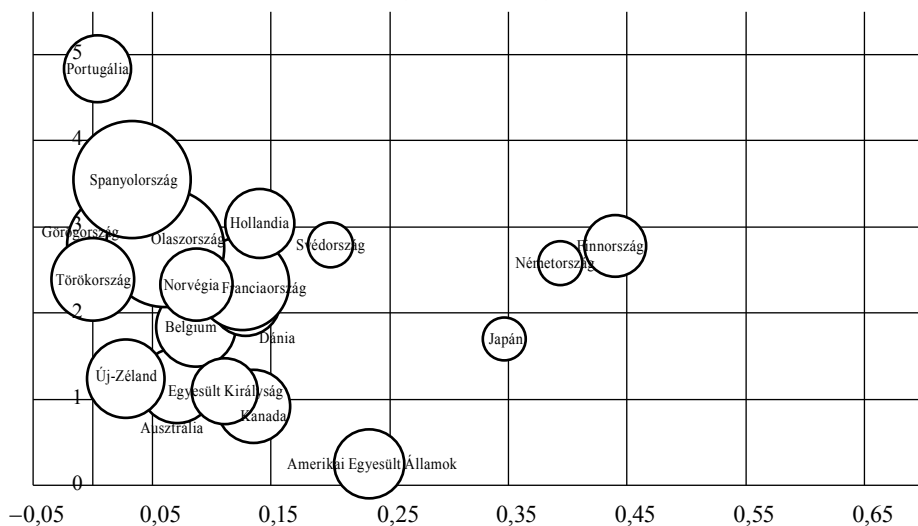
¹⁶ A Global Competitiveness Report a strukturális, intézményi és szabályozási jellemzők alapján hozta létre ezt az indexet, amelyet ma már globális versenyképességi indexnek (Global Competitiveness Index) nevezünk.

fejlettség mérésére (McArthur–Sachs, 2002). Azonban az OECD-adatbázisban szereplő technológiai fejlettség nevű indikátort szintén alkalmasnak találtuk vizsgálatainkhoz. E mutató lényegében a szabadalmak számát jelenti. A lakosságszámból eredő torzító hatások kiküszöbölése érdekében az ezer főre jutó szabadalmak számát jelenítjük meg elemzésünkben. A foglalkoztatásvédelmi szabályozás esetében pedig konkrét index található az OECD-adatbázisban.

1. ábra

Egyes OECD-országok foglalkoztatásvédelmi, technológiai fejlettségi és ifjúsági munkanélküliségi adatai 1990-ben

(Százalékban)

Magyarzat: Vízszintes tengely: technológiai fejlettség (ezer főre jutó szabadalmak száma), függőleges tengely: foglalkoztatásvédelmi szabályozás mértéke (index), buborék nagysága: ifjúsági munkanélküliségi ráta.

Forrás: OECD.Stat [2016] alapján saját szerkesztés.

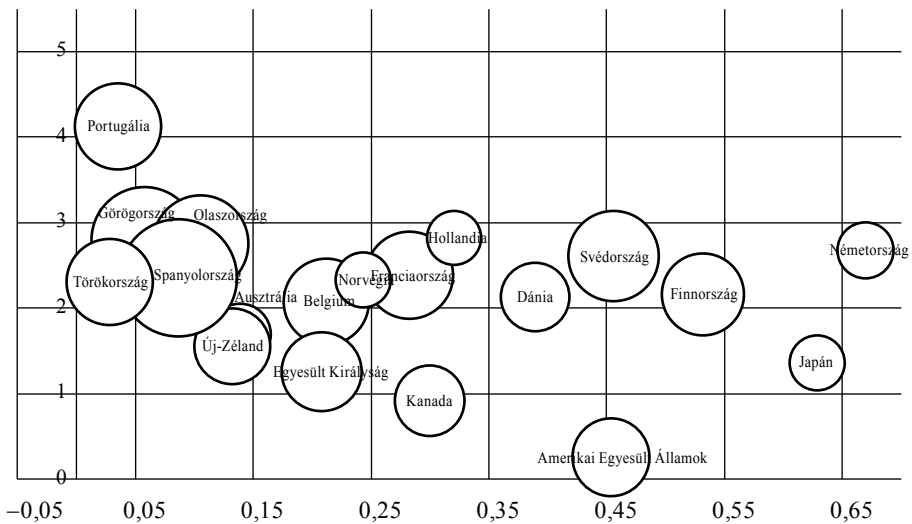
Az 1. és 2. ábrán a technológiai fejlettség (vízszintes tengely), a foglalkoztatásvédelmi szabályozás erőssége (függőleges tengely) és az ifjúsági munkanélküliségi ráta mértéke (buborékok nagysága) látható az adatbázisban elérhető OECD-országokra 1990-ben és 2010-ben. Az 1. ábra a 1990-es adatokat szemlélteti. Ebben az évben Portugália rendelkezett a legerősebb munkaerőpiaci szabályozással (4,83), azonban

az ezer főre jutó szabadalmak száma is itt volt a legkevesebb. Az erős szabályozás ellenére az ifjúsági munkanélküliség 10,4 százalékot tett ki. Spanyolországban szintén erős a foglalkoztatásvédelem (3,54), mégis az ifjúsági munkanélküliség itt volt a legnagyobb, 31,45 százalékkal. Két dolog figyelhető meg az 1. ábra alapján: ott, ahol a foglalkoztatásvédelem nagyon erős, az ezer főre jutó szabadalmak száma nagyon alacsony. Vannak olyan országok (Németország, Finnország), ahol a foglalkoztatásvédelmi index értéke magasabb, mint az USA-ban, ennek ellenére több ezer főre jutó szabadalmat tudhat magáénak. Természetesen ez azért van, mert számos folyamat befolyásolja a technológiai fejlettséget, nem csak a szabályozások erőssége. A másik fontos, észrevehető tendencia, hogy az ifjúsági munkanélküliség azon országokban mutat kisebb értékeket, ahol az ezer főre jutó szabadalmak száma nagyobb és a szabályozás a munkaerőpiacon nem olyan erős.

2. ábra

Egyes OECD-országok foglalkoztatásvédelmi, technológiai fejlettségi és ifjúsági munkanélküliségi adatai 2010-ben

(Százalékban)

Magyarázat: Vízszintes tengely: technológiai fejlettség (ezer főre jutó szabadalmak száma), függőleges tengely: foglalkoztatásvédelmi szabályozás mértéke (index), buborék nagysága: ifjúsági munkanélküliségi ráta]

Forrás: OECD.Stat adatai [2016] alapján saját szerkesztés.

A 2. ábra a 2010-es évet mutatja. Az ábráról jól leolvasható, hogy az országok kicsit jobban széthúztak egymástól (ami főleg a szabadalmak – azaz értelmezésünkben a technológiai fejlődés – miatt történt), de az ifjúsági munkanélküliségi ráta sok országban nagyobb lett. Portugália még mindig a legmagasabb szabályozási indexszel rendelkezik és kevés szabadalommal (ezer főre jutó szabadalmak tekintetében), de még itt is megfigyelhető az a trend, miszerint a szabályozás erőssége csökkenti az ezer főre jutó szabadalmak számát (megjegyezzük, itt is van olyan eset, ahol kicsit magasabb indexhez több szabadalom társul, tehát a szabályozás erőssége nem tekinthető kizárólagos oknak a növekedést [technológiai fejlettséget] vizsgálva). Az Amerikai Egyesült Államok foglalkoztatásvédelmi szabályozása nem változott az index alapján, ugyanakkor az ezer főre jutó szabadalmak száma megnövekedett. Bár az ifjúsági munkanélküliségi ráták megnövekedtek, még az a trend is megfigyelhető, hogy erősebb szabályozás nagyobb ifjúsági munkanélküliséggel is jár (például: Németország, Japán). Elgondolkodtatók az adatok, hiszen a foglalkoztatásvédelmi szabályozás alapvető célja, hogy a munkaerőpiacot, illetve a foglalkoztatottakat megvédje, de pont ezért a fiatalok esélye rosszabb az álláskeresésnél, hiszen a foglalkoztatásvédelmi szabályozás a munkaerőpiacon már bennlévőket védi leginkább.

Összességében elmondható tehát, hogy tényleg megfigyelhető egyfajta – mégpedig negatív irányú – kapcsolat a technológiai fejlettség, valamint a foglalkoztatás szabályozásának erőssége között. Ez azt jelenti, hogy ha a növekedést a technológiai fejlettséggel azonosítjuk, akkor *a növekedés csak úgy jöhet létre, ha a foglalkoztatási rendszer kevésbé szabályozott*. Ha pedig feltételezzük, hogy a foglalkoztatásvédelmi szabályozásnak köszönhetően nem jelenik meg Európában a munkahelyteremtés nélküli növekedés, akkor ez azt jelenti, hogy *a növekedés csak a foglalkoztatás „kárára” valósulhat meg*. Érdekes megfigyelés ugyanakkor, hogy ez az ifjúsági munkanélküliséggel is hasonló esetet mutat, hiszen minél kevésbé szabályozott a munkaerőpiac, annál kevesebb fiatal munkanélkülivel találkozhatunk. Azokban az országokban pedig, ahol az ifjúsági munkanélküliség alacsonyabb, a vizsgált két évben az ezer főre jutó szabadalmak száma – azaz a technológiai fejlettség – is általánosságban nagyobbra tehető.

Az ifjúsági munkanélküliség lehetséges megoldási módjai

A munkanélküliség (és ezen belül a fiatalok közötti munkanélküliség) problémájának kezelése érdekében az országok kormányai szociális, monetáris, fiskális stb. típusú intézkedést is szoktak hozni. Egyik oldalról a célkitűzés a munkanélküliek

szociális segítése, hogy ezen időszak alatt ne lehetetlenüljön el létfenntartásuk, másik oldalról pedig a mielőbbi (megfelelő) munkához jutásuk támogatása. Utóbbi cél elérésére alkalmazzák az aktív munkaerő-piaci politikai eszközöket, melyek kedvező hatását több makro- és mikroökonómiai vizsgálat is igazolta (lásd *Nickell et al.*, 2005, 6. o.).

Az ifjúsági foglalkoztatás tekintetében jól teljesítő európai országok (Németország, Hollandia, Dánia) példája alapján elmondható, hogy nagy szerepe van a fiatalokat megcélzó jól megtervezett aktív munkaerőpiaci eszközöknek, valamint az oktatási/képzési rendszer és a munkaerőpiac gyakornoki programokkal történő összekapcsolásának (*Cahuc et al.*, 2013; *Hughes–Borbély-Pecze*, 2013; *Solga et al.*, 2014). Ennek érdekében elengedhetetlen a kormányzat és a gazdasági szereplők együttműködése. Az egyik legfontosabb tanulság, hogy minél pontosabban sikerül meghatározni a célcsoportokat és azok jellemzőit, annál hatékonyabban kezelhető a probléma – ezt pedig jelentősen segítheti a lokális és regionális szintű megközelítés (Mploy, 2011).

Breen [2005] az OECD-országokat vizsgálva kimutatta, hogy az intézményi politikák a piaci erőkkel közösen jelentősen alakítják a fiatalok munkanélküliségét, így arra lenne szükség, hogy a fiatalok minél több szakmai képzésben vegyenek részt, valamint e képzések során speciális készségeket kapjanak, amelyek magukba foglalják a munkaalapú tudást, ami a munkaerőpiacon is hasznosítható. Természetesen az új képességek, készségek átadásának reformja nem olyan egyszerű, és szükség van több egyéb eszközre is, hogy csökkenjen az ifjúsági munkanélküliség. Ilyen eszköz lehetne például a nyugdíjkorhatár csökkentése, azonban az idősödés igen súlyos problémájával küzdő Európa esetében ez a megoldás kivitelezhetetlen. Ezért helyeződött a hangsúly a megfelelő képzésekre.

Az OECD [2013] tanulmánya szintén a képzéseket helyezi előtérbe. Először is szükség lenne arra, hogy az álláskeresőknél a fiataloknak valamekkora jövedelmet biztosítsanak, hogy ne legyenek megélhetési gondjaik. Fontos azonban, hogy ezek valóban álláskeresőkhöz kötött juttatások legyenek. A következő lépésben a fiataloknak munkát kellene biztosítani, az államok pedig a vállalkozásokkal együttműködve képzéseket biztosítanának, leginkább az alacsonyán képzett fiatalok számára (ha az állam járulékkedvezményt biztosít a vállalkozásoknak, akkor a munkáltatónak alacsonyabb lenne a munkaerőköltsége, ha engedi, hogy a munkavállaló képzésekben részesüljön). További megoldás, ha a fiatalok tovább bent maradnak az oktatásban, de elengedhetetlen, hogy ezalatt a munkaerőpiaci igényeknek megfelelő képzésben részesüljenek. Emellett a határozott és határozatlan idejű szerződések közötti sza-

kadékot is csökkenteni kell a munkaerőpiacon, mert a fiatalok legtöbbször csak határozott idejű szerződést kapnak (Scarpetta et al., 2010). A munkaerő költségének csökkentése, illetve a határokon átnyúló lehetőségek biztosítása, üzleti start-upok létrehozása segíthetik a probléma megoldását. A legfőbb hangsúlynak a kínálati oldalra kell helyeződnie (O'Reilly et al., 2015).

Az Amerikai Egyesült Államokban a foglalkoztatásvédelmi szabályozás szigorúsága nem számottevő, így nem ez gátolja a fiatalok munkavállalását. A munkaerőpiac rugalmasnak tekinthető. A probléma egyik oka a minimálbér: a bérek 10 százalékos emelkedése a fiatalok foglalkoztatásának 1-2 százalékos csökkenését jelenti. A minimálbérek mellett a hazai piac munkaerőre irányuló kereslete is szerepet játszik a munkanélküliségben a fiatalok körében (Verkerke, 2015).

A szakirodalom nagyobb része a tanulmányok, képességek és készségek továbbfejlesztését tanácsolja az ifjúsági munkanélküliség megszüntetése érdekében. A statisztikák szerint a főiskolai, egyetemi képzésben résztvevők köre egyre tágabb, azonban a válság hatásait ez sem tudta csillapítani, így tehát abban biztosak lehetünk, hogy a megoldásnak több tényező együttes hatásaként kell előállnia. Ugyanakkor azt is észben kell tartanunk, hogy munkahelyteremtés nélküli növekedés esetén e tényezők önmagukban nem fogják a problémát megoldani. Ezért az USA-ban mindenképpen összetett beavatkozásra van szükség.

Összegzés

A munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség nem új keletű jelenségek, azonban a 2008-as gazdasági válságot követően még inkább egyértelműen kimutathatók az Amerikai Egyesült Államokban. A foglalkoztatottsági szint csökkenése jelentős mértékű volt, és ezen belül a fiatalság nehezített munkaerőpiaci helyzete sem elhanyagolható. A válság után számos intézkedés született, amely igyekezett enyhíteni a problémákat, de ezek leginkább általánosságban kívánták megfékezni/csillapítani a foglalkoztatottsági szint csökkenését. A monetáris politikai döntés a zéró kamatláb volt, amelynek hatása inkább csak a GDP-növekedésben nyilvánult meg.

Egyértelműnek látszik, hogy a munkaerőpiaci programok segíthetnek valamelyest mindkét probléma megszüntetésében, hiszen például a munkapiaci igényeknek megfelelő képzések szervezése megoldhatja a munkapiaci illeszkedés hibáját. Az oktatás alkalmazkodása az újabb technológiai változásokhoz szintén segíthet növel-

ni a kereslet és kínálat egymásra találását. Azt is be kell látnunk, hogy a problémák kezeléséhez szükséges folyamatoknak strukturálisnak kell lenniük, ezért kialakításukhoz több idő kell, s addig pedig legfeljebb csillapítani lehet a válság okozta gondokat.

Felhasznált irodalom

- Adler, P. S. [1992]: The Emergent View. In: Adler, P. S. (szerk.): Technology and the Future of Work. Oxford University Press, New York, 6–9. o.
- Aghion, P. – Bolton, P. [1997]: A theory of trickle-down growth and development. *Review of Economic Studies*, Vol. 64., No. 2., 151–172. o.
- Aghion, P. – Howitt, P. [2009]: The economics of growth. MIT Press, Cambridge, MA.
- Aronowitz, S. – DiFazio, W. [2010]: The Jobless Future. 2nd edition. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Artner Annamária [2013]: A fiatalok munkanélküliségének kérdéséhez Európa példáján keresztül. *Közgazdasági Szemle*, 60. évf., 12. sz., 1370–1392. o.
- Banerji, A. – Saksonovs, S. – Lin, H. – Blavy, R. [2014]: Youth Unemployment in Advanced Economies in Europe: Searching for Solutions. IMF Staff Discussion Note, 14/11. Letölthető: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2014/sdn1411.pdf>
- Becker, G. S. [1964]: Human Capital. Columbia University Press, New York.
- Bell, D. N. F. – Blanchflower, D. G. [2010]: Youth Unemployment: Déjà vu? IZA Discussion Paper, No. 4705. January 2010. Letöltve: 2015. 01. 29. Letölthető: <http://ftp.iza.org/dp4705.pdf>
- Bernanke, B. S. [2003]: Remarks by Governor Ben S. Bernanke. Global Economic and Investment Outlook Conference, Carnegie Mellon University, Pittsburgh, Pennsylvania.
- Bettio, F. – Rosenberg, S. [1999]: Labour Market and Flexibility in the 1990s.: The Europe-USA opposition revisited. *International Review of Applied Economics*, Vol. 13., No. 3., 269–276. o.
- Bivens, J. [2011]: Failure by Design. The Story behind the America's Broken Economy. Cornell University Press, Ithaca – London.
- Born, B. – Breuer, S. – Elstner, S. [2014]: Uncertainty and the Great Recession. Econstor. Working paper, 04/2014. Leibniz Information Centre for Economics.
- Botos Katalin [2013]: Gazdasági növekedés munkahelyek nélkül? *Pénzügyi Szemle Online*. Letölthető: <http://www.penzugyiszemle.hu/fokuszban/gazdasagi-novekedes-munkahelyek-nelkul>
- Breen, R. [2005]: Explaining Cross-national Variation in Youth Unemployment. Market and Institutional Factors. *European Sociological Review*, Vol. 21., No. 2., 125–134. o.
- Cahuc, P. – Carcillo, S. – Rinne, U. – Zimmermann, K. F. [2013]: Youth Unemployment in Old Europe: The Polar Cases of France and Germany. IZA Discussion Paper, No. 7490., Institute for the Study of Labor, Bonn.
- Choudhry, M. T. – Marelli, E. – Signorelli, M. [2012]: Youth unemployment rate and impact of financial crises. *International Journal of Manpower*, Vol. 33., No. 1., 76–95. o.
- Christensen, C. M. – Bever, D. [2014]: The Capitalist's Dilemma. *Harvard Business Review*. Letölthető: <https://hbr.org/2014/06/the-capitalists-dilemma>
- Conti, M. – Sulis, G. [2015]: Human capital, employment protection and growth in Europe. *Journal of Comparative Economics*, megjelenés alatt. Letölthető: http://www.sciencedirect.com/science?_ob=ArticleListURL&_method=list&_ArticleListID=-988983239&_sort=r&_st=13&view=c&md5=97b917cc2af2b91d4b0be410f4c9c8d4&searchtype=a

A munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség kapcsolata

- Corsi, J. R. [2009]: *America for Sale. Fighting the New Global Order, Surviving a Global Depression, and Preserving U.S.A. Sovereignty*. Threshold Edition. New York.
- Dietrich, H. [2012]: *Youth Unemployment in Europe. Theoretical Considerations and Empirical Findings*. Friedrich Ebert Stiftung, Berlin.
- DiFazio, W. [1998]: Poverty, the postmodern and the jobless future. *Critical Perspectives on Accounting*, Vol. 9., No. 1., 57–74. o.
- Dunkerley, M. [1996]: *The Jobless Economy? Computer Technology in the World of Work*. Polity Press, Cambridge.
- Eurofound [2012]: *NEETs – Young people not in employment, education or training: Characteristics, costs and policy responses in Europe*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Európai Bizottság [2011]: *Új készségek és munkahelyek menetrendje: Európa hozzájárulása a teljes foglalkoztatottsághoz*. Európai Unió Kiadóhivatala, Luxemburg.
- European Commission [2014]: *Annual Report on European SMEs 2013/2014 – A Partial and Fragile Recovery*. European Commission, Brussels. Letöltve: 2014. 10. 30. Letölthető: <http://www.eubusiness.com/topics/sme/report-2014>
- FRED [2016]: *Economic Research*. Federal Reserve Bank of St. Louis. Letöltve: 2016. 01. 10. Letölthető: <https://research.stlouisfed.org/fred2/>
- Gorry, A. [2013]: Minimum wages and youth unemployment. *European Economic Review*, 64., C., 57–75. o.
- Halmai Péter [2006]: Európa esélye: A Lisszaboni Stratégia. Az integrált strukturális reformok hatásai. *Magyar Tudomány*, 51. évf., 9. sz., 1057–1071. o.
- Hammarström, A. [1994]: Health consequences of youth unemployment – review from a gender perspective. *Social Science & Medicine*, Vol. 38., No. 5., 699–709. o.
- Handy, C. [1984]: *The Future of Work. A Guide of Changing Society*. Basil Blackwell Publisher Limited, Oxford.
- House of Lords [2014]: Youth unemployment in the EU: a scarred generation? *House of Lords Paper*, 164., 12th Report of Session 2013–14. Stationery Office, London.
- Hughes, D. – Borbély-Pecze, T. B. [2013]: Youth Unemployment: A Crisis in Our Midst – The role of lifelong guidance policies in addressing labour supply and demand. European Lifelong Guidance Policy Network Concept Note, No. 2.
- ILO [2015]: *Global employment trends for youth 2015: scaling up investments in decent jobs for youth*. International Labour Office, Geneva. Letölthető: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_412015.pdf
- IMF [2014]: *Euro Area Policies: Selected Issues, July 2014*. International Monetary Fund, Washington, D.C.
- Jaimovich, N. – Siu, H. E. [2012]: *The trend is the cycle: job polarization and jobless recoveries*. NBER Working Paper, 18334., Cambridge, MA.
- Jha, P. S. [2002]: *A Jobless Future. Political Causes of Economic Crisis*. Rupa&Co, New Delhi.
- Kawaguchi, D. – Muraio, T. [2012]: Who bears the cost of the business cycle? Labor-market institutions and volatility of the youth unemployment rate. *IZA Journal of Labor Policy*, Vol. 1., No. 10., 1–22. o.
- Klaas, B. S. [2002]: Compensation in the jobless organization. *Human Resource Management Review*, Vol. 12., No. 1., 43–61. o.
- Korenman, S. – Neumark, D. [2000]: Cohort Crowding and Youth Labor Markets. A Cross-National Analysis. In: *Blanchflower, D. G. – Freeman, R. B. [szerk.]: Youth Employment and Joblessness in Advanced Countries*. University of Chicago Press, Chicago, 57–106. o.
- Korten, D. C. [2001]: *When Corporations Rule the World*. Kumarian Press, Bloomfield.
- Korten, D. C. [2009]: *Gyilkos vagy humánus gazdaság?* Kairosz Kiadó, Budapest.
- Krugman, P. [1994]: Europe Jobless, America Penniless? *Foreign Policy*, No. 95., 19–34. o.
- Lindbeck, A. – Snower, D. J. [2001]: Insiders versus Outsiders. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 15., No. 1., 165–188. o.

- Lucas, R. E. [1988]: On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, Vol. 22., No. 1., 3–42. o.
- Magas István [2011]: Világgazdasági folyamatok és pénzügyi liberalizáció 1970–2010. MTA Doktori Disszertáció, BCE Világgazdasági Tanszék, Budapest.
- Mankiw, N. G. [2011]: A közgazdaságtan alapjai. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mankiw, N. G. – Romer, P. – Weil, D. N. [1992]: A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 107., No. 2., 407–437. o.
- Martus Bettina [2015]: Növekedjünk vagy foglalkoztassunk? – Az amerikai gazdasági növekedés problémája. *Pénzügyi Szemle*, 60. évf., 2. sz., 254–274. o.
- McArthur, J. W. – Sachs, D. J. [2002]: The Growth Competitiveness Index: Measuring Technological Advancement and the Stages of Development. Center for International Development at Harvard University. WEF Global Economic Forum. Global Competitiveness Report 2001–2002.
- Meadows, D. H. – Meadows, D. L. – Randers, J. – Behrens, W. W. [1972]: The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind. Universe Books, New York.
- Mploy [2011]: Building Flexibility and Accountability Into Local Employment Services: Country Report for Denmark. OECD Local Economic and Employment Development [LEED] Working Papers, 2011/12., OECD Publishing. Letölthető: <http://dx.doi.org/10.1787/5kg3mkt5n4tf-en>
- Neumark, D. – Salas, J. M. I. – Wascher, W. [2013]: Revisiting the Minimum Wage-Employment Debate: Throwing Out the Baby with the Bathwater? IZA Discussion Paper, No. 7166., Institute for the Study of Labor, Bonn.
- Nickell, S. – Nunziata, L. – Ochel, W. [2005]: Unemployment in the OECD Since the 1960s. What do We Know? *Economic Journal*, Vol. 115., No. 1., 1–27. o.
- OECD [2004]: Employment protection regulation and labour market performance. In: OECD Employment Outlook 2004. OECD Publishing, Paris. Letölthető: http://dx.doi.org/10.1787/empl_outlook-2004-en
- OECD [2013]: First Results from the Survey of Adult Skills. OECD Skills Outlook, 2013.
- OECD.Stat [2016]: OECD Statistics. Letöltve: 2016. 01. 20. Letölthető: <http://www.oecd.org/statistics/>
- O'Higgins, N. [1997]: The challenge of youth unemployment. *International Social Security Review*, Vol. 50., No. 4., 63–93. o.
- O'Reilly, J. – Eichhorst, W. – Gábor, A. – Hadjivassiliou, K. – Lain, D. – Leschke, J. – McGuinness, S. – Kureková, L. M. – Nazio, T. – Ortlieb, R. – Russell, H. – Villa, P. [2015]: Five Characteristics of Youth Unemployment in Europe: Flexibility, Education, Migration, Family Legacies, and EU Policy. SAGE Open, 1–19. o.
- Peraltva-Alva, A. [2011]: Jobless Recoveries or Jobless Growth? National Economic Trends, Federal Reserve Bank of St. Louis.
- Radnóti Éva [2003]: A gazdaság működésének zavartalanságáról. Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ, Stratégiai Füzetek. Globalizáció, Európai Unió, gazdaságpolitika, Budapest, 163–178. o.
- Rajan, R. G. [2010]: Fault Lines. How hidden fractures still threaten the world economy. Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Ravallion, M. [1997]: Can high-inequality developing countries escape absolute poverty? *Policy Research Working Paper Series*, 1775., The World Bank.
- Rifkin, J. [1995]: The End of Work. The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era. Putnam's Book. New York.
- Rosenberg, J. M. [1966]: Automation, Manpower, and Education. Random House, New York.
- Sachs, A. – Smolny, W. [2014]: Youth unemployment in the OECD: The role of institutions. ZEW Discussion Papers, No. 14-080., Center for European Economic Research, Mannheim. Letöltve: 2014. 10. 30. Letölthető: <http://ftp.zew.de/pub/zew-docs/dp/dp14080.pdf>

A munkahelyteremtés nélküli növekedés és az ifjúsági munkanélküliség kapcsolata

- Scarpetta, S. – Sonnet, A. – Manfredi, T. [2010]: Rising youth unemployment during the crisis: how to prevent negative long-term consequences on a generation? OECD social, employment and migration working papers, 6. Letöltve: 2015. 01. 28. Letölthető: <http://www.oecd.org/employment/youthforum/44986030.pdf>
- Schreft, S. L. – Singh, A. [2003]: A Closer Look at Jobless Recoveries. Federal Reserve Bank of Kansas City, *Economic Review*, Vol. 88., No. 2., 45–72. o.
- Schultze, C. L. [2004]: Offshoring, Import Competition, and the Jobless Recovery. The Brookings Institution Policy Brief, 136., Washington D. C.
- Shimer, R. [2012]: Wage Rigidities and Jobless Recoveries. *Journal of Monetary Economics*, Vol. 59., No. S., S65–S77. o.
- Solga, H. – Protsch, P. – Ebner, C. – Brzinsky-Fay, C. [2014]: The German vocational education and training system: Its institutional configuration, strengths, and challenges. WZB Discussion Paper, No. SP I. 2014-502., Leibniz Information Centre for Economics, Berlin.
- Solow, R. [1956]: A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 70., No. 1., 65–94. o.
- Taleb, N. [2012]: A fekete hattyú. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Todaro, M. P. [1989]: Economic Development. Longman, London.
- Udvari Beáta – Urbánné Mező Júlia [2015]: Az ifjúsági munkanélküliség és a munkaerő-piaci rugalmasság összefüggései az Európai Unióban. *Külgazdaság*, 59. évf., 11–12. sz., 52–78. o.
- Verkerke, J. H. [2015]: Employment Regulation and Youth Employment: A Critical Perspective. *Harvard Journal of Law and Public Policy*, Vol. 38., No. 3., 803–816. o.
- Waxell, A. [2011]: Life Sciences and Human Capital: Jobless Growth on Specialised and Local Labour Markets? *Growth and Change*, Vol. 42., No. 3., 231–260. o.
- Wolbers, M. H. J. [2007]: Patterns of Labour Market Entry. A Comparative Perspective on School-to-Work Transitions in 11 European Countries. *Acta Sociologica*, Vol. 50., No. 3., 189–210. o.

Két közgazdasági folyóirat cikkei a 2010 utáni magyarországi változásokról (dokumentált esszé)

LAKI MIHÁLY

Két magyar folyóirat lektorált cikkeinek példáján azt vizsgáljuk, hogy magyar közgazdászok milyen megállapításokat tettek a 2010 utáni hazai társadalmi-gazdasági folyamatokról. A gazdaságpolitika készítői és a gazdaságot szabályozó intézmények fontos hajlamairól és ösztönzőiről informálnak bennünket e cikkek elemzése a keleti nyitásról, a konfliktusos viszonyról az Európai Unióval, az állam növekvő befolyásáról, az állami tulajdon növekvő volumenéről és hányadáról, a felső középosztálynak kedvező adórendszeréről, a kormány gazdaságpolitikáját támogató központi bankról. Ám a 43 lektorált cikk megállapításai még nem elegendőek egy formálódó gazdasági-társadalmi rendszer leírásához, rekonstruálásához.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: A11.

2010-ben nem szokásos kormányváltás zajlott le Magyarországon. A választáson nyertes pártszövetség a kétharmados parlamenti többség birtokában példátlan gyorsasággal, gyökeresen átalakította az alkotmányos berendezkedést, az 1989-es alkotmányt új alaptörvényre cserélte. Megváltoztatták az államigazgatást, a közoktatás, az egészségügy szerkezetét, irányítását és finanszírozását. A korábbtól jelentősen eltérő működtetési szemlélettel és eszközökkel találkozunk a gazdaság szabályozásában, az adószervezetben, a szegények, a munkanélküliek segélyezésében, a közigazgatásban, az önkormányzatok jogállásában és pénzkezelésében. Jelentősen megnövelték az állami tulajdon súlyát a gazdaságban.

Laki Mihály az MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézetének tudományos tanácsadója.
E-mail cím: laki.mihaly@krtk.mta.hu

Az új működésmód és szerkezet alig néhány éves. Menet közben is rendre változik, ám többen – főként az új szerkezet bírálói, társadalomtudósok, közírók, politikusok – megkísérelték az elbukott 1989-es köztársaságtól jelentősen, alapvetően különböző *társadalmi-gazdasági rendszerként* leírni a módosult állapotokat (*Bokros*, 2014, *Csanádi*, 2014, *Debreczeni*, 2013, *Magyar*, 2013, 2014, 2015, *Tölgyessy*, 2014a, 2014b, *Ungváry*, 2014).

A rendszer (ezen belül a társadalmi-gazdasági rendszer) fogalmának nincs egyetlen, a tudományos közösség által elfogadott meghatározása.¹ A továbbiakban *Kornai János* [2007] rendszerfogalmát használjuk, aki a tulajdonviszonyok, a koordinációs mechanizmusok és a politikai hatalom monopolizáltságának léte, mértéke szerint különbözteti meg a szocialista és a kapitalista rendszert.²

Nem mutatjuk be és nem értékeljük a rendszer átalakulását, módosulását állító, elemző tanulmányoknak, cikkeknek, könyveknek a főbb állításait, következtetéseit. Összehasonlító elemzésükre sem vállalkozunk. Fontos közös tulajdonságuk, hogy szerzőik ezekben az esetekben *nem követték az akadémiai publikálás szabályait*. A tudományos fórumokon³ kívüli közlésnek nem volt feltétele az anonim lektorok támogató véleménye, a szerkesztőknek többnyire e véleményekre támaszkodó közlési vagy elutasító döntése. Az említett tanulmányok írói gyakran kiléptek a tudományos bizonyítás szokásos rendszeréből és az olvasó asszociációit, érzelmeit is mozgósítva érveltek. Kutatásaik során szerzett ismereteikre, a magyar társadalom közös élményeire, olvasmányaira, a médiában, az interneten fellelhető történetekre és leírásokra építették gondolat kísérleteiket, állításaikat és következtetéseiket.

De milyen sebességgel érzékelték és elemezték az akadémiai publikálás és bírálat szabályait követő hazai közgazdászok a gyors és jelentős társadalmi-gazdasági és intézményi változásokat? Élesebben fogalmazva: mennyire voltak érdekelték a váratlan és nagy léptékű fejlemények kutatásában és elemzésében? Ha kiderül, hogy az észlelés és az elemzés között hosszú idő telik el, ha az elemzés szokásos módsze-

¹ A Magyar Nagylexikon [2004, 15. kötet, 402. o.] szerint a rendszer: „Egymással strukturális kapcsolatban álló és szoros kölcsönhatásban levő alrendszerek és rendszerelemek olyan önszerveződő vagy szervezett együttese, amely meghatározott szabályok, törvényszerűségek megléte esetén egész-ként létezik.

² A szocialistával szemben *Kornai* [2007, 115. o.] így jellemzi a kapitalista rendszert: „1. A tulajdonviszonyokat illetően domináló szerepe van a magántulajdonnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe a köztulajdonnak. 2. A társadalmi-gazdasági tevékenységek koordinációját illetően domináló szerepe van a piacnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe a központilag vezérelt bürokratikus koordinációnak. 3. Nincs olyan politikai hatalom, amely ellenségesen állna szembe a kapitalizmussal, a magántulajdonnal és a piaccal. Vagy aktívan támogatja ezeket az intézményeket, vagy legalábbis jóindulatúan, ’barátságosan’ semleges irányukban.”

³ Jellemzően tudományos folyóiratok, konferenciák, műhelyek.

rei nem kellően hatékonyak és a gyors változások kutatása a tudományos előmenetel szempontjából sem kifizetődő, akkor érdemes újragondolnunk a tudományos fórumokon kívüli közlések szerepét a társadalomtudományban.⁴ Tanulmányunk adalék a remélt újragondoláshoz.

Két eset – két folyóirat

A cikkben az akadémiai szabályokat követő tudományos tevékenység egy jól behatárolható részét elemezzük. Azt vizsgáljuk, hogy magyar elméleti-elemző közgazdászok milyen megállapításokat tettek a 2010 utáni hazai társadalmi-gazdasági folyamatokról. Elsőre – tekintsük ezt módszerkereső előtanulmányunknak – a *Közgazdasági Szemlében* és a *Külgazdaság* című folyóiratokban az Alaptörvény⁵ 2010. áprilisi elfogadásától 2015 májusáig megjelent cikkek tartalomelemzését végeztük el.⁶

A két folyóiratban megjelent lektorált cikkeket tartalmuk alapján három csoportra osztottuk. Az elsőbe azok az írások tartoznak, amelyekben a szerzők nem elemzik, illetve illusztrációként sem használják állításaikhoz a magyar gazdaság, társadalom folyamatait és jelenségeit. A második csoportba a 2010 előtti magyarországi állapotokkal, folyamatokkal foglalkozó, vagy legalábbis ezekről említést tevő cikkek kerültek. *A harmadik csoportot azok a cikkek alkotják, amelyek a 2010 utáni időszak hazai fejleményeit is vizsgálják vagy említik.* A 2010 utáni változásokat leíró-elemző hazai közgazdaság-tudomány működését az *1. táblázat (D)* oszlopába sorolt 43 cikk tartalomelemzése alapján próbáljuk bemutatni.

A *Közgazdasági Szemle* a hazai közgazdaság-tudomány hatvan éve havonta megjelenő legtekintélyesebb folyóirata.⁷ Egy számban átlagosan 4-6 lektorált cikk jelenik meg a Tanulmányok, a Vita, a Hozzászólás, az Esszé, a Műhely, a Verseny és Szabályozás stb. rovatokban, valamint a tematikus különszámokban. A folyóirat hasábjain rendre megemlékeznek a közgazdaság-tudomány elhunyt jeles képviselőiről, beszámolnak a szakma közérdeklődésre számot tartó tudományos eseményeiről és rendszeresen olvashatunk könyvbírálatokat is – ezekkel az írásokkal itt nem foglal-

⁴ A két közlési és elemzési mód között nincsenek éles határok, a szürke zóna mérete és kiterjedése is rendre módosul. A tudományos tevékenység definícióival, az akadémiai közösség ezzel kapcsolatos hallgatóságos megállapodásainak változásaival itt nem foglalkozunk.

⁵ Elfogadta a magyar Országgyűlés 2010. április 25-én.

⁶ Itt nem foglalkozunk a többi hazai közgazdasági folyóiratban megjelent írásokkal, továbbá magyar és nem magyar szerzőknek külföldi szakfolyóiratokban a minket érdeklő kérdésekről publikált, lektorált cikkeinek elemzésével.

⁷ Évente tizenegy alkalommal, egy duplaszámmal jelenik meg.

kozunk.⁸ A *Közgazdasági Szemlében* 260 lektorált folyóiratcikk jelent meg a vizsgált időszakban, köztük könyvméretű, teljes különszámot megtöltő tanulmányok és újraközlések. Ezek között 22 olyan lektorált cikket találtunk, amelyek a 2010 utáni magyarországi fejleményekről közöltek adatokat és elemzéseket.

1. táblázat

**A két folyóiratban fellelhető lektorált, közgazdasági tárgyú cikkek száma
2010 májusa és 2015 májusa között**

Folyóirat	Lektorált cikkek (A) $A = B + C + D$	Magyarországgal nem foglalkozó cikkek (B)	Magyarország 2010 előtti gazdasági folyamatait elemző, említő, leíró cikkek (C)	Magyarország 2010 utáni gazdasági folyamatait is elemző, említő, leíró cikkek (D)
<i>Közgazdasági Szemle</i>	260	191	47	22
<i>Külgazdaság</i>	94	38	32	21
Összesen	364	229	81	43

A lapot csak alkalmanként kézbe vevő olvasóval tudatjuk, hogy a *Külgazdaság* kéthavonként megjelenő közgazdasági szakfolyóirat, amelynek minden számában megtaláljuk a Jogi mellékletet is, jogelméleti, illetve jogszabály-értelmező lektorált cikkekkel. A folyóirat a lektorált cikkek mellett évente egyszer közreadja a legnagyobb elemző intézetek éves gazdasági prognózisait (összefoglalóit). A másik hagyományos rovat a Körkérdés, amelyben felkért szakértők, kutatók fejtik ki rövid, 2-4 oldalas esszéikben a véleményüket a magyar gazdaság időszerű fontos ügyeiről, problémáiról.⁹ A prognózis-összefoglalók és a Körkérdésre adott válaszok számos, a gazdasági-társadalmi rendszer változásait ismertető, értékelő gondolatmenetet tartalmaznak, ám ezeket figyelmen kívül hagyjuk a továbbiakban, hiszen nem lektorált írások. A Jogi mellékletben olvasható lektorált és nem lektorált szövegek sem tárgyai az elemzésünknek. E megfontolások szerint a vizsgált időszakban 94 lektorált

⁸ Noha közülük nem egyben értékes utalásokat olvashatunk a 2010 utáni folyamatokról.

⁹ 2010: Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról.

2011: Körkérdés a kis- és közepes vállalatok gazdaságélénkítésben betöltött szerepéről.

2012: Körkérdés az Európai Unió szerepéről a következő években.

2013: Körkérdés a gazdasági növekedés esélyeiről.

2014: Körkérdés az állam gazdasági szerepéről.

2015: Körkérdés a magyar gazdaság szerkezetének és pénzügyi rendszerének átalakulásáról.

közgazdasági cikket közölt a *Külgazdaság*. Ezek közül 21 cikkben találtunk leírást, utalást vagy elemzést a 2010 utáni hazai folyamatokról.

2011-ben még kevés bennünket érdeklő írás jelent meg, később gyakrabban közöltek 2010 utáni fejleményeket elemző vagy ezekről tudósító, említést tevő folyóiratcikkeket.¹⁰ (Lásd a 2. táblázatot.) Ezt a szerzők rendelkezésére álló információ mennyiségének gyarapodása éppúgy magyarázza, mint az, hogy a feldolgozott adatok, a tanulmányokban, jelentésekben összegzett kutatási eredmények mennyisége is nőtt az idő múlásával.¹¹

A tartalomelemzés további szempontjai

A közreadott cikkek színvonala számunkra itt közömbös. Amit a két folyóirat lektorai és szerkesztői közölhetőnek ítélték, azt kizárólag a tartalom szempontjából osztályoztuk.¹² Az így elkülönített – műfajukat, a szerzők elemzési módszerét tekintve többféle – szövegeket, szövegrészeket elemezzük, értékeljük a továbbiakban. (Lásd a 2. táblázatot.)

Az *esszé jellegű* cikkek csoportja a legnépesebb. Szerzőik – többnyire korábbi kutatásaik alapján – nem hipotéziseket bizonyítanak, hanem állításokat vagy vélekedéseket közölnek a 2010 utáni állapotokról vagy folyamatokról.¹³

Egy újabb csoportba kerültek a vizsgált, vagy a hosszabb, így a 2010 utáni éveket is magukba foglaló időszakról készült elemzések, amelyekben a szerzők hipotéziseket, feltevéseket igazolnak (vagy próbálnak igazolni) a közgazdaság-tudomány bevált, elfogadott, széles körben alkalmazott módszereivel, elemzési technikáival. E körben több olyan cikket találtunk, amelyekben a szerző a 2010 utáni fejleményekkel foglalkozik, de az okok vagy az okozatok között nem említi a társadalmi-gazdasági rendszer radikális változásait és az elemzés többnyire így is meggyőző, érvényes.¹⁴

¹⁰ Talán véletlen, de 2015 első hónapjaiban nem találtunk a két folyóiratban ilyen írásokat.

¹¹ A *Közgazdasági Szemlénél* a beérkezett cikkek közel kétharmadának közléséről vagy elutasításáról több mint két hónap elteltével döntenek, és a cikkek ötöde legalább fél évig vár elbírálásra. Nincs tudomásunk arról, hogy a beküldés és a közlés közötti idő növekedett volna a vizsgált időszakban.

¹² A két folyóirat közlési politikájával, preferenciáival sem foglalkozunk. A *Közgazdasági Szemle* a beküldött cikkek mintegy harmadát nem közli. A *Külgazdaság* szerkesztőinek becslései hasonló arányokról tudósítanak. Nem tudjuk, hogy az elutasított cikkek hogyan oszlanak meg az általunk képzett csoportok között.

¹³ A Magyarország uniós csatlakozásának 10. évfordulója alkalmából megjelent *Közgazdasági Szemle* különszáma jórészt ilyen cikkekből áll.

¹⁴ *Szalavetz Andreának* [2013a] a magyar vállalatok funkcionális feljebb lépéséről (upgrading) a 2010 után folytatott, de a 2010 előtti hosszabb időszakra is kiterjedő terep kutatásai szerint nem mutatkozott törés vagy fordulat a vállalatok viselkedésében és törekvéseiben 2010 után. Az új gazdasá-

Ez arra utal, hogy *léteznek társadalmi-gazdasági folyamatok, amelyek érvényesülését nem módosítják vagy gátolják meg a 2010 után felállított intézmények és szabályok.*

2. táblázat

A 2010 utáni változásokat leíró, elemző cikkek a megjelenés éve szerint

Év	Közgazdasági Szemle	Külgazdaság	Összesen
2011	1	2	3
2012	6	3	9
2013	5	8	13
2014	10	8	18
2015. január–május	–	–	–
Összesen	22	21	43

Mások viszont – közreadva a 2010-es fordulat előtt kezdett és az új rezsim alatt folytatódó kutatásaik eredményeit – a két időszak közötti különbségeket regisztrálták.¹⁵ Jellemzően az új vagy a 2010 után módosított szabályozások, szabálycsomagok mérhető, megfigyelhető következményeit, szabályozók egyedi hatásait elemezve próbálják kideríteni, becsülni a változások lehetséges irányát és következményeit. *Soós* [2011] az úgynevezett adósságszabály szövegének összehasonlító elemzésére vállalkozott, *Cseres-Gergely–Simonovits* [2011] mikroszimulációs módszert használva készített előrejelzést a személyi jövedelemadó reformjának a társadalombiztosítási nyugdíjakra gyakorolt hatásáról. *Balatoni–Tóth* [2012] az új magyar adósságszabályt értékelték, *Kállay* [2014] az állami támogatások és a gazdasági teljesítmény közötti kapcsolatot elemzi cikkében. Fontos önkorlátozás: ezek a szerzők nem tekintették kutatásuk, elemzésük tárgyának az egymás mellett, rendszerként, alrendszerként működő intézmények, szabályok együttes hatását, kölcsönös kapcsolatait.¹⁶

gi-társadalmi szerkezet valószínűleg nem befolyásolta a feljebb lépés eseményeit és folyamatait. Egy kérdőíves felmérés eredményeit ismertető színvonalas tanulmányában *Mikesy Álmos* [2013] is a folyamatosságot dokumentálhatta: a magyarországi mikro-, kis és középvállalatok nemzetköziesedésének üteme csakúgy, mint a külföldi értékesítést nehezítő akadályok nem módosultak 2010 után.

¹⁵ *Komlósi–Szerb–Ortega-Argilés–Ács* [2014] a globális vállalkozási és fejlődési index módszertanának regionális szintre adaptálásával bizonyítják, hogy „a pénzügyi válság időszakát is magában foglaló időszakban (2008–2012) Magyarország általános vállalkozási teljesítménye sokkal gyengébb volt (49. hely), bár láthatóan 2010-től már javulás mutatkozott a teljesítményben.”

¹⁶ A tárgy és a módszer diktálta határok betartása esetenként jobbitó javaslatok előterjesztésével járt együtt. Ezek értékelésére nem vállalkozunk. Lásd például: *Biró–Sziklai–Kóczy* [2012].

Elemzésünk szempontjából a legfontosabbak azok a cikkek, amelyekben ilyen önkorlátozás nem vagy csak korlátozottan érvényesült. Szerzőiknek nem szegte kedvét az új hatalmi szerkezet befejezetlensége, az alrendszerek nehezen leírható kapcsolódása és működés módja. *Horváth–Péteri–Vécsei* [2014] cikkükben egy fontos alrendszer, az önkormányzati decentralizáció ellentmondásos történetét ismertetik. *Voszka* [2013] a tulajdonviszonyokat módosító állami szabályozók változását és az intézmények működését elemezte a 2010 utáni időszakban. *Mérő–Piroska* [2014] a szabályozásnak és a szabályozónak a bankrendszerre, *Halpern–Oblath* [2014] pedig a külgazdasági mérlegekre gyakorolt hatását vizsgálták.

A fontosabb megállapítások

A továbbiakban jellegzetes, többnyire összefoglaló állításokkal dokumentáljuk a közgazdaság-tudománynak a 2010 utáni időszak társadalmi-gazdasági változásokról tett fontosabb állításait. Mindössze egy szűrőt alkalmaztunk: csak többek által említett szerkezetekről, hajlamokról és ösztönzőkről számolunk be. Kívülről – a nemzetközi környezet felől – haladunk a hazai szabályozók, intézmények felé.

A keleti nyitás

A külgazdasági kapcsolatokkal foglalkozó publikációk regisztrálják az új politikai hatalom szemléleti fordulatát. Több cikk tárgya a sokat propagált „keleti nyitás”, a magyar export–import-szerkezet Európa-centrikusságának csökkentése úgy, hogy eközben jelentősen módosuljon az exportban részt vevő vállalatok köre. „A külgazdasági váltás legfontosabb céljai az exportáló vállalkozások számának növelése – elsősorban a hazai tulajdonú mikro-, kis- és közepes vállalkozások exportaktivitásának fokozásával –, továbbá az export irányváltása: az EU-export domináns szerepének csökkentése és a keleti nyitás, vagyis a közép-ázsiai és a kínai export növelése. Az ehhez alkalmazott eszközök közül a legfontosabbak az ágazati prioritások kijelölése, amelyek elsősorban termelő iparágakat érintenek... Fontosak még az intézményi változások, elsősorban a kereskedőházak létrehozása, megerősítése, továbbá az exportfinanszírozási lehetőségek javítása és bővítése.” (*Szerb–Márkus–Csapi*, 2014)

A kutatók mérsékelt eredményekről számoltak be: „2011-ig a magyar export növekedése Ázsiába valóban dinamikusabb volt, mint általában. Mindazonáltal a

multinacionális vállalatok lokációs döntései éppen ellenkező hatást is kiválthatnak. A leányvállalatok relokációja Magyarországról jelentősen csökkentheti a magyar exportkapacitást és megváltoztathatja a külkereskedelem szerkezetét. Mindezekre utaló jelek 2012-ben tapasztalhatók, amikor a magyar export lendülete megtört, csökkent az Ázsiába irányuló kivitel. A kevés hazai beruházás és a finanszírozási nehézségek is korlátozhatják az ázsiai exportot.” (*Éltető–Völgyi*, 2013) Így a számos szabályozó- és intézményi változtatással ösztönzött „keleti nyitás stratégiájának rövid távon valószínűleg kevés hatása lesz az Ázsiába irányuló magyar kivitelre” (*Éltető–Völgyi*, 2013). Továbbá: „Az általunk elemzett 799 fős magyar mikro-, kis- és közepes vállalati minta cégei alig fordultak elő az ázsiai országokban, a közép-ázsiai országok pedig teljes mértékben hiányoztak a palettáról.” (*Szerb–Márkus–Csapi*, 2014)

Harcban az Európai Unióval

A 2010 után hatalomra került politikai erőket az Európai Unióval szemben erős bizalmatlanság jellemzi. Az uniós kapcsolatokért felelős intézmények és szabályozók jórészt nem, ám az értelmezésük és működtetésük jelentősen változott: „A kormányzati stratégia képernyőjén az EU jelenleg kettős, kontrasztos szerepben tűnik fel: egyrészt pénzforrás, sőt ez idő szerint a hazai közületi fejlesztések szinte kizárólagos finanszírozója, másrészt kötekedő ellenőr, amely tőlünk ’idegen’, sőt számunkra ’káros’ normákat próbálna ránk erőltetni.” (*Balázs*, 2014) Mindez növekvő számú vállalt, esetenként gerjesztett konfliktussal járt: „Az elmúlt években egyre gyakrabban folyt »szabadságharc« Brüsszel ellen. Ez akkor is újszerű, ha a baloldali kormányoknak sem volt súrlódásmentes a viszonyuk az uniós intézményekkel – nem utolsósorban a mellékönyvelések és a komolytalan előrejelzések, valamint a vállalt kötelezettségek ’elbliccelése’ miatt. Az is igaz, hogy a magyar közbeszédben jó másfél évtizede jelen van a harcos szembenállás retorikája is. Ez azonban egészen 2010-ig nem vált a kormányzati gyakorlat és a hivatalos kommunikáció meghatározó elemévé.” (*Csaba*, 2014)

A központi állam növekvő hatalma és befolyása a gazdaságban

Több cikk az önkormányzatoknak a központi állammal szembeni hatalomvesztéséről és az állami tulajdon növekvő súlyáról tudósít. 2010 után erőteljesen központosították az önkormányzatok által felhasználható pénzeket és feladatokat. „Két

év alatt egyharmadával csökkent a helyi szinten ellátott feladatok pénzügyi aránya: 2012-ben az önkormányzati kiadások nagysága a GDP-hez viszonyítva már csak 9,3 százalék volt, szemben a 2010. évi 12,8 százalékkal. A feladatok ellátásának központi szintre helyezése egyben a forráselosztás nyitottságát is korlátozta. Az iskolák és kórházak döntően központi költségvetésből való finanszírozása automatikusan csökkentette a nem kormányzati megoldások körét. Megnőtt az állami-közösségi tulajdon befolyása, továbbá csökkent az alternatív és magánszervezetekre épülő szolgáltatásszervezés lehetősége mind a humán, mind a közüzemi szolgáltatások terén.” (Horváth–Péteri–Vécsei, 2014) A 2010 előtti magyar önkormányzati rendszer számos *korrigálható* hibával és hiányossággal működött: „A helyi önkormányzati modell belső intézményi korlátait nem sikerült kellően lebontani, így a méretgazdaságossági problémát sem lehetett megoldani, csak határok között tartani. A feszültségek így újratermelődtek, mert a közigazgatási alkalmazási környezet nem volt alakítható. A méretgazdaságossági probléma kezelésére Magyarországon az intézményi struktúra nem volt képes eléggé befogadó módon és adaptívan reagálni. Önmagában mindez együtt sem érte volna el a működésképtelenség szintjét, a modell totális leváltása ebből nem vezethető le.” (Horváth–Péteri–Vécsei, 2014)

Fontos, több írásban dokumentált változás az állami tulajdon növelése, növekedése. „A magyar állam részvénytulajdona három év alatt megduplázódott. Állami kézbe kerültek energetikai óriások és kisebb bankok, nagy közszolgáltatók és apró boltok, nyereséges és a csőd szélén álló cégek, teljes pakettek és kisebbségi részeselek. A lezáratlan folyamatról készült pillanatfelvétel azonban nem káoszt, hanem egységbe rendeződő képet exponál: a köztulajdon kiterjesztése a gazdaság működéséről alkotott kormányzati felfogás szerves része, fontos, bár nem kizárólagos eszköze az állami szerepvállalás módosításának, a vagyonok és jövedelemszerzési lehetőségek átrendezésének.” (Voszka, 2013)

Fiskális politika – adók, támogatások

A 2010 utáni időszakban jelentősen átalakult fiskális politika, az adók és a támogatások szabályozása is több cikk tárgya. Egy részük a kormány által alkalmazott hagyományos, mások pedig a szokatlan „unortodox”, fiskális eszközök, mechanizmusok hatását és működését elemzik.

Cseres-Gergely–Simonovits [2012] megállapították, hogy: „a 2009–2013 közötti időszakban már végbement és még tervezett szja-változások bruttó alapú járulék és a nettó alapú járadék esetén önmagukban nem jelentősen, a GDP mintegy 0,2

százalékával növelik az első évben a nyugdíjköltségvetés hiányát. Az idő múlásával a veszteség növekszik, és annál jobban, minél nagyobb a reálbér emelkedésének üteme.” Erdős [2012] alig egy évvel a bevezetése után, a legnagyobb léptékű szabályozóváltozás, az egykulcsos adó társadalmi-gazdasági hatásait értékelte cikkében: „Az egykulcsos személyi jövedelemadó bevezetéséhez kapcsolódó kormányzati várakozások túlzottak voltak: mind a kereslet, mind a lakossági és az országos szintű megtakarítások növekedése elmaradt a várt mértéktől, és a kínálati hatások sem a remélt módon alakultak. Az egykulcsos adó bevezetésének keresleti hatása azért is gyenge, mert csak a jómódúak nettó jövedelme növekedett, és mivel a magyar gazdaság importfüggősége kimagaslóan nagy, az indukált keresletnövekedés nagyrészt az importot, nem pedig a belső keresletet növeli. A tehetősek megtakarítási határhajlandósága érzékeny ugyan a személyi jövedelemadó csökkentésére, de az országos szintű megtakarítási hányad mégsem emelkedik: az egykulcsos adó bevezetése miatt közel annyival nő meg az államháztartás deficitje, mint amennyivel nagyobb lett a jómódúak nettó jövedelme.”

A szabályozó állam vállalattámogatási rendszerének a működését vizsgálja Kállay [2014]. A támogatás-túladagolás tüneteit bemutatva arra a következtetésre jut, hogy „Ha Magyarország a nélkül folytatja a magas arányú állami támogatásra épülő gazdaságfejlesztést, hogy tisztázná és megszüntetné az alacsony hatékonyság okait, akkor a következő programozási periódus forrásai sem fognak érdemben hozzájárulni a gazdasági teljesítmény javulásához.”

Míg Cseres-Gergely Zsombor és Simonovits András, Erdős Tibor és Kállay László az állam hagyományos szabályozó eszközeinek működését elemezték, addig más szerzők a szabályozás szokatlan, egyedi eszközeinek 2010 utáni működéséről tettek állításokat. Az elemzések és állítások egy része itt is parciális. Például a devizahitelezésben „A fiskális terhek megosztásánál pedig a végtörlesztés során a kormány oly módon járt el, hogy azoknak juttatott jelentős transzfert, akik élni tudtak a végtörlesztéssel, azaz akiknek vagy volt jelentősebb megtakarítása, vagy még a jelenlegi körülmények között is hitelképesek voltak. Magyarul azoknak, akik erre nem voltak rászorulva. Ez a transzfer mintegy 370 milliárd forintot tesz ki, amelyből 111 milliárd forintot közvetlenül az adófizetők állnak.” (Várhegyi, 2014)

Az adórendszer jelentős átalakításának a gazdasági szereplők előbbinél szélesebb körét érintő következményeit mérlegeli Belyácz–Kuti [2012]. „Az utóbbi két évben alkalmazott (és a bevezetésre tervezett) különféle ágazati adók fő jellemzője, hogy a profit helyett a forgalmat adóztatják. Ezek az adóbevételek rövid távon alkalmasak a költségvetési lyukak betömésére, a tervezett hiánycél tartására, közvetett

hatásaik azonban egyértelműen gátolják a gazdasági növekedést. Az újabb és újabb extraadók mind a fogyasztásra, mind a termelésre negatívan hatnak. A várakozásoktól eltérően a személyi jövedelemadó csökkentése lényegében egyáltalán nem növelte a fogyasztást, ugyanakkor a különadók kifejezetten rontották az érintett szektorok beruházási lehetőségeit.” Losoncz [2014] szerint a negatív nemzetközi hatások sem maradnak el: „A kormány ... az általa nem konvencionálisnak vagy unortodoxnak nevezett, a piacgazdaság alapelveivel és a fenntartható gazdasági növekedés követelményeivel ellentétes gazdaságpolitikája jegyében (visszamenőleges jogalkotás, jogbizonytalanság, kiszámíthatatlan gazdaságpolitika, az állam beavatkozása a piaci folyamatokba stb.) sikertelenül kísérelte meg tágítani költségvetés-politikai mozgásterét az EU-ban.”

Kormánybarát monetáris politika, bankszabályozás

A 2008-ban kezdődő, világméretű gazdasági visszaesés hatására „jelentős fordulat következett be a bankszabályozás szerkezetében Magyarországon is. A makroprudenciális szemlélet jegyében született szabályok és intézményi változások egyrészt a banki működés kockázatának egy új értelmezésére épültek, amely rendszerszinten jelentkező kockázatokra is fókuszált, és ezért több szabályt, illetve számos, meglévő szabály esetében magasabbra kalibrált puffereket írt elő. Másrészt az új szabályok és intézmények megváltoztatták az állam és a bankszereplők viszonyát, az állam megerősödött, megnőtt a banki folyamatokat befolyásoló képessége. Magyar sajátosság, hogy a 2010-ben bekövetkezett kormányváltástól kezdve az állam szerepe nem csupán a nemzetközileg is jelenlevő makroprudenciális szemlélet miatt, hanem a hatalmon levő magyar kormány sajátos értékválasztása miatt is erősödött.” (Mérő–Piroska, 2014)

A monetáris szabályozás egy fontos elemére koncentráló másik elemzés szerint 2010 után „a Magyar Nemzeti Bank kamatdöntései jól leírhatók egy rugalmas, inflációs célkövető rezsimmel: a Taylor-szabályban szignifikáns szerepe van az inflációs céltól való eltérésének és – a szabályok egy része esetén – a kibocsátási résznek. Emellett a döntéshozók figyelembe vették az országgkockázatot is, annak növekedésére a kamat emelésével válaszoltak.” (Regős, 2013)

Várhegyi [2014] szerint azonban „a monetáris politika is hozzájárult ahhoz, hogy a gazdaság a szükségesnél nagyobbban zuhant. A helyzetet csak súlyosbította, hogy a 2010 tavaszán hatalomra került kormány számos intézkedésével rontotta a bankok jövedelmi és tőkehelyzetét, ami jelentősen kihatott forrásellátottságukra is. A banki

különadó, majd 2011-től a végtörlesztési törvény és az árfolyamgát rendszere súlyos veszteségeket idézett elő a bankok többségénél, amelyek – a válság előidézte értékvesztések pótlásán felül is – jelentős tőkeemeléseket tettek szükségessé a többnyire külföldi tulajdonosok részéről.”

Ebben a helyzetben – noha a gazdaság élénkítése nem tartozik a jegybankok klasszikus feladatai közé – az MNB növekedési hitelprogramot hirdetett. Kibővítette eszköztárát. A likviditásbővítő intézkedéscsomag három nem konvencionális – a központi bankok által nem vagy csak ritkán alkalmazott eszközt tartalmazott (univerzális jelzálog-vásárlási program, a jegybanki hitelnújtáshoz kapcsolódó fedezeti kör szélesítése, a fedezet mellett nyújtható hitelkeret). A hatások legalábbis kétségesek: „A gyakorlatban az MNB kibővített eszköztára sem hozott kielégítő eredményt, főként azért, mert nem segítette elő a hosszú lejáratú forintalapú hitelezést. A recessziós környezetben és a bankokat sújtó kormányzati intézkedések mellett a hitelintézetek aligha tudtak eleget tenni a vállalati hitelállomány növelését előíró követelménynek.” Ráadásul „A jegybanki vezetők kormány iránti elkötelezettségéből fakadó szerepzavar hitelességi csapdát hozott létre, mivel a hitelprogram költségvetési hatásai saját kamatdöntéseit is korlátozhatják.” (Várhegyi, 2014)¹⁷

A magyar gazdaság teljesítménye

A kirajzolódó működésmód 2013-ig nem kedvezett a gazdasági növekedésnek. „Magyarországon azonban a belföldi felhasználás bővülését nem csupán a magán-szektorban tapasztalt – állam által is inspirált – adósságleépülés, hanem a kormány gazdaságpolitikája és annak jellege is fékezte. Az egykulcsos adó a fogyasztást, a nem termelőnek vélt (szolgáltató, pénzügyi közvetítői) tevékenységeket sújtó különadók rendszere pedig a beruházásokat fékezte, akárcsak a gazdaság intézményi-befektetői környezetének az elmúlt években tapasztalt határozott romlása, amelyre valamennyi nemzetközi felmérés felhívta a figyelmet. Ezek a tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy 2013-ban európai összehasonlításban kivételesen alacsonyra, 92 százalékra süllyedt a belföldi felhasználás részesedése a GDP-ben.” (Halpern–Oblath, 2014)

¹⁷ A gazdaság élénkítése ugyanis nem tartozik a jegybankok klasszikus feladatai közé.

Értékelő megjegyzések

A tartalomelemzés fontos tanulsága, hogy az akadémiai publikálás szabályait követők sajátos önkorlátozással csak a jó eséllyel bizonyítható vagy éppen elvethető hipotézisekkel foglalkoznak. Másként viszonyulnak kutatásuk tárgyához, mint a tudományos fórumokon kívül megjelent írások szerzői. Náluk a bizonyítás mellett nagyobb teret kapnak a feltevések, az extrapolált folyamatok és jelenségek.

Az akadémiai publikálás szabályait követők különösen körültekintően járnak el a befejezetlen, a kibontakozó folyamatok leírásakor és elemzésekor. A 2010 utáni gazdasági-társadalmi folyamatokat elemzők ezzel kapcsolatos dilemmáiról így ír *Voszka* [2013] az állami tulajdon térnyeréséről írt tanulmányában. „Az elemzés hozzájárulhat a folyamatok tárgyyszerű értékeléséhez, elháríthatja az elhamarkodott vagy szélsőséges megítélést. Ezért talán akkor is érdeklődésre tarthat számot, ha a későbbre halasztott összehasonlítás, de legalább annyira az átalakítások lezáratlan volta miatt ma még főként csak magukat a döntéseket elemezhetjük, a működési mechanizmusra gyakorolt hatásokat kevésbé. Arra sem adható végleges válasz, hogy a jelenlegi államosítások sajátos magyar modellt jelentenek-e, vagy illeszkednek valamilyen nemzetközi mintába – annál is kevésbé, mert nem csak Magyarország van átalakulófélben. Ezért inkább csak hipotézisként fogalmazzuk meg a cikk fő mondanivalóját.”

Az eltérő módszerekkel készült, tárgyukban változatos 43 cikk szerzőit valószínűleg hasonló megfontolások vezették. Az eredmény: a 2010 utáni hazai társadalmi-gazdasági folyamatokkal foglalkozó cikkek nem elegendőek egy formálódó gazdasági-társadalmi rendszer leírásához, rekonstruálásához. Esetünkben a szokatlan és váratlan jelenségek értelmezésére a közgazdaság-tudomány csak késéssel és részben volt alkalmas.

Ezek a folyóiratcikkek azonban hasznos és fontos adalékokkal szolgálnak az átalakuló szerkezetéről. A keleti nyitás, a konfliktusos viszony az Európai Unióval, az állam, ezen belül a központi állam növekvő befolyása, az állami tulajdon növekvő volumene és hányada, a felső középosztálynak kedvező adórendszer, a kormány gazdaságpolitikáját támogató, a gazdaságot speciális programokkal is élénkítő központi bank a gazdaságpolitika formálóinak és a szabályozás működtetőinek a hajlamairól és ösztönzőiről is informál bennünket. Az elemzett jelenségek és folyamatok valószínűleg egy irányba tartanak, kölcsönösen erősítik egymást, de csak az együtthatások további alapos kutatása után állíthatjuk, hogy egy formálódó vagy éppen elkészült rendszer elemeit írtuk le és elemeztük.

Irodalom

- Balázs Péter [2014]: Közeledés vagy távolodás? *Közgazdasági Szemle*, LXI. évf., április, 350–362. o.
- Belyácz Iván – Kuti Mónika [2012]: A makrogazdaság fenntartható finanszírozási pályájának elérhetőségéről. *Közgazdasági Szemle*, LIX. évf. július–augusztus, 781–797. o.
- Bokros Lajos [2014]: Elveszett évtized. A magyarországi gazdaság- és társadalomfejlődés újabb zsákutcája és a még mindig lehetséges modernizáció alapvetése. *Élet és Irodalom*, melléklet, január 2.
- Balatonai András – Tóth G. Csaba [2012]: Az új magyar adósságszabály értékelése. *Közgazdasági Szemle*, LIX. évf., 10. sz., 1107–1138. o.
- Bíró Péter – Sziklai Balázs – Kóczy Á. László: [2012] Választóközterek igazságosan? *Közgazdasági Szemle*, LIX. évf., november, 1165–1186. o.
- Csaba László [2014]: A félig tele pohár. *Közgazdasági Szemle*, LXI. évf., 4. sz., 439–451. o.
- Csanádi Mária [2014]: Egy pártból egypárt? Fidesz-Magyarország hatalmi hálója. *Heti Világgazdaság*, október 4.
- Cseres-Gergely Zsombor – Simonovits András [2011]: A személyi jövedelemadó reformjának hatása a társadalombiztosítási nyugdíjakra. *Közgazdasági Szemle*, LVIII. évf. 12. sz., 1029–1044. o.
- Debreczeni József [2013]: A Fideszes rablógazdaság De.Hu Könyvkiadó, Budapest.
- Éltető Andrea – Völgyi Katalin [2013]: „Keleti nyitás” a számok tükrében – külkereskedelem Ázsiával. *Külgazdaság*, LVII. évf., 7–8. sz.
- Erdős Tibor [2012]: Egykulcsos jövedelemadó és gazdasági növekedés. *Közgazdasági Szemle*, LIX. évf. 2. sz., 109–138. o.
- Halpern László – Oblath Gábor [2014]: A gazdasági stagnálás „színe” és fonákja. Mivel jár együtt az exporttöbblet és az adósságszökkenés? *Közgazdasági Szemle*, LXI. évf. 7–8. sz., 757–800. o.
- Horváth Aron – Kiss Hubert János – Mclean Aliz [2013]: Hat-e a lakóingatlanok árára az energiahatékonyság? *Közgazdasági Szemle*, LX. évf., 9. sz., 1025–1044. o.
- Horváth M. Tamás – Péteri Gábor – Vécsei Pál [2014]: A helyi forrásszabályozási rendszer magyarországi példája 1990–2012. *Közgazdasági Szemle*, LXI. évf., 2. sz., 121–147. o.
- Hudecz András [2012]: Párhuzamos történetek. A lakossági devizahitelezés kialakulása és kezelése Lengyelországban, Romániában és Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, LIX. évf., 4. sz., 349–411. o.
- Kállay László [2014]: Állami támogatások és gazdasági teljesítmény. Támogatás-túladagolás a magyar gazdaságfejlesztésben? *Közgazdasági Szemle*, LXI. évf., 3. sz., 279–298. o.
- Komlósi Éva – Szerb László – Ortega-Argilés, Raquel – Ács J. Zoltán [2014]: A vállalkozási tevékenység regionális különbségei Magyarországon a regionális vállalkozási és fejlődési index alapján. *Közgazdasági Szemle*, LXI. évf., 3. sz., 233–262 o.
- Kornai János [2007]: Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltozás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kuhn, Tomas, S. [1984]: A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Losonczi Miklós [2014]: Magyarország tíz éve az EU-ban – mekkora volt a mozgástér? *Közgazdasági Szemle*, LXI. évf., 4. sz., 486–492. o.
- Magyar Bálint (szerk.) [2013]: Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam. Noran Libro Kiadó, Budapest.
- Magyar Bálint – Vásárhelyi Júlia (szerk.) [2014]: Magyar polip 2. A posztkommunista maffiaállam. Noran Libro Kiadó, Budapest
- Magyar Bálint (szerk.) [2015]: A magyar maffiaállam anatómiája. Noran Libro Kiadó, Budapest.
- Magyar Nagylexikon [2004]: Magyar Nagylexikon 1–19. kötet. Magyar Nagylexikon Kiadó Zrt.
- Mérő Katalin – Piroška Dóra [2014]: Makroprudenciális paradigmaváltás a bankszabályozásban Magyarországon. *Külgazdaság*, LVIII. évf., 3–4. sz.

- Mikesy Álmos* [2013]: A magyarországi mikro-, kis- és középvállalatok nemzetköziesedése és a külföldi értékesítést nehezítő akadályok. Egy vállalati felmérés tanulságai. *Külgazdaság*, LVII. évf., 1–2. sz.
- Pétervári Zsolt* [2014]: Bonapartizmus a köbön. *Élet és Irodalom*, október 3.
- Regős Gábor* [2013]: Kockázattal kiegészített Taylor-szabályok becslése Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, LX. évf., 6. sz., 670–702. o.
- Soós K. Attila* [2011]: Az államadósság-szabály és a magántulajdon védelme az új alaptörvényben. *Külgazdaság*, LV. évf., 7–8. sz.
- Szalavetz Andrea* [2013a]: Szolgáltatás jellegű vállalati tevékenységek fogoly típusú kiszervezése – funkcionális feljebb lépés a hazai feldolgozóipari leányvállalatok szemszögéből. *Külgazdaság*, LVII. évf., 5–6. sz.
- Szalavetz Andrea* [2013b]: Feljebb lépés a multinacionális vállalatok globális értékláncain belül – a hazai leányvállalatok tapasztalatai. *Külgazdaság*, LVII. évf., 1–2. sz.
- Szerb László – Márkus Gábor – Csapi Vivien* [2014]: Versenyképesség és nemzetköziesedés a magyar kisvállalatok körében a 2010-es években. *Külgazdaság*, LVIII. évf., 11–12. sz.
- Tölgyessy Péter* [2014a]: Ki tudja, hol áll meg? Letölthető: http://index.hu/belfold/2014/12/22/tolgyessy_peter_elemzes_első_resz/
- Tölgyessy Péter* [2014b]: Rajtunk múlik. Letölthető: http://index.hu/belfold/2014/12/23/tolgyessy_peter_elemzes_második_resz/
- Ungváry Rudolf* [2014]: A láthatatlan valóság – A fasisztoid mutáció a mai Magyarországon. Pesti Kalligram Kiadó, Budapest.
- Várhegyi Éva* [2014]: Irányváltás a hazai monetáris politikában. *Külgazdaság*, LVIII. évf., 1–2. sz.
- Vince Péter* [2013]: Érdekek egybeesése és ütközése. Szemelvények a Mol államhoz fűződő kapcsolataiból. *Külgazdaság*, LVII. évf., 5–6. sz.
- Voszka Éva* [2012]: Mérleghinta. A Magyar Villamos Művek mint nemzeti bajnok. *Külgazdaság*, LVI. évf., 5–6. sz.
- Voszka Éva* [2013]: Államosítás, privatizáció, államosítás. *Közgazdasági Szemle*, LX. évf. december, 1289–1317. o.

Abstracts of the Articles

**Why do doctors leave – and what would them make to stay – I. Part
On characteristics of migration of Hungarian doctors
ÁGNES HÁRS – DÁVID SIMON**

The emigration of doctors is an important policy question concerning everybody, which is well-connected in the professional discourses to the anomaly of health care's general situation and to the problem of shortage of doctors. The migration of doctors is neither new nor a Hungarian phenomenon. The continuously growing tasks and possibilities of health care and the demographic trends generate increasing demand for doctors which results in an increasing migration of doctors. The measuring of the phenomenon of the migration of doctors is not easy. Instead of using ambiguous data often the migration intentions are measured which is an easier task than examining the actual process and the previous replaces the latter. Based on new data collection, our research examined the explanatory factors and the extent of emigration of doctors considering the migration rives and retains in the case of Hungarian doctors who work abroad or already had migration experience. The first part of the article focuses on the extent of emigration of doctors, the professional and age composition of doctors working abroad and the dynamics of emigration. In the second part we are looking for factors that influence the doctors' work abroad and their related expectations. Using statistical models we examined how the life- and working conditions affect the odds of working abroad and the emerging patterns. Compared to our preliminary expectations the wage differences by itself did not account for the decision of migration and conversely the increase of domestic wages would not halt the process. The intensity of migration of doctors and the expectations related to future decisions forecast stubborn emigration especially of the younger generations. This is where we found the most serious problem considering migration of doctors.

**Quo vadis Japan?
Could Abenomics Break the Period of the „Great Stagnation“?**
LÁSZLÓ MURAKÖZY

The „Japanese miracle” after the World War II was the most magnificent period of the modern Japanese history. The rapid economic growth combining with emerging living level had founded the social peace and countrywide satisfaction. For eighties Japan became one the most developed country of the world. But from this decade the country’s relative position kept on declining. Japan had managed the 1970s worldwide crisis in a good manner. The earlier toolkit serving the successful catching up still was working well. From one side it had helped to avoid for a while most of the negative outside impacts. But from the other side it prevented the so important adaption of the country to the world economic changes. Other developed economies after two decades of hard and painful steps could get through the necessary transition. This process had founded the economic high days of the „Great Moderation”. Not the same story was in Japan! The earlier successful country has entered in a very grievous long lasting period. In the background of this we can identify very deep and unique structural problems and reasons from the earlier decades. The last suffering quarter of century deserved the name of the „Great Stagnation”. The aim of the Abenomics is breaking out from this difficult situation. In this paper we discuss the new elements the program of the Prime Minister Abe Shinzo. We try taking account the visible results and the possible outcomes of the Abenomics.

**The evolution of the concentration of the international monetary system
between 2001 and 2013**
ÁKOS DANI

After the Second World War the dollar has continuously played a leading role in the international monetary system. However, regarding the global economic trends after 2000 and the financial and economic crisis that started in 2008, several experts prognosticated the decline of the dollar’s dominant role. We aim to examine the changes in the international monetary system between 2001 and 2013. For this purpose, we use concentration indices to reveal the shifts between the major

international currencies. We conclude that in the examined period the weight of the international currencies in the system remained practically unchanged, that is, the dollar is still the dominant international currency. The euro is at the moment only a distant second, the European single currency has not been able to exceed the role of a patrician currency.

The relationship between jobless growth and youth unemployment

BETTINA SZANDRA MARTUS – JÚLIA MEZŐ, URBÁNNÉ

The decrease of employment rate in the United States of America after the economic crisis of 2008 also affected the young population. The decline of total employment and the increasing youth unemployment has started to have large effect on the population: large number of jobs have lost and it is really hard to find a new job because structural changes take place in the economies and in many cases these changes particularly affect young people. The aim of our study is to make a synthesis between the phenomena of jobless growth and youth unemployment and to present the relation of these two through the example of the United States of America related the economic crises of 2008. To present the phenomena we used literature review and statistical data. The results indicate that jobless growth affects young people and there is a significant overlap among the causes of the two phenomena. Consequently, we believe that tackling one phenomenon will presumably have a good effect on the other.

Articles of two economic journals on the social-economic development in Hungary after 2010 (a documented essay)

MIHÁLY LAKI

We analyze the statements of Hungarian economists on the post-2010 social-economic developments of our country based on a sample of peer-reviewed articles published in two Hungarian scientific journals in the last years. The so-called eastern opening, the conflicting relations with the EU, the growing influence of the state, the growing volume and proportion of the state property, the reformed tax regime which is favorable to the upper middle class, the central bank which supports

the basic elements of the government's economic policy inform us about important inclinations and incentives of economic policy makers and of regulating institutions of the economy. But these collected contents of 43 peer-reviewed articles are not enough to reconstruct or to describe an evolving social-economic system.

MEGRENDELŐLAP

Megrendelem a KOPINT Konjunktúra Kutatási Alapítvány 2016. évi KÜLGAZDASÁG c. folyóiratát példányban, ára: 10 800 Ft/év, 5 400 Ft/félév.

Megrendelő neve:

Megrendelő címe:

Megrendelő postafiókció:

Megrendelő e-mail címe:

Telefon:

Telefax:

Ügyintéző neve, telefonszáma:

Fizetési mód: Csekken: Átutalással:

(Számlaszámunk: 11100104-19659963-10000001)

Kérjük, hogy a 2016-os megrendelésüket az alábbi elérhetőségeken jelezzék számunkra.

Külgazdaság Szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. • 1518 Budapest, Pf.: 71
web: www.kulgzadasag.eu • e-mail: kulgzadasag@kopint-tarki.hu
Tel.: 309-2695 • Fax: 309-2647

Jogi melléklet

Külgazdaság, LX. évf., 2016. május–június (45–67. o.)

Emberi jogi szempontok az Európai Unió fejlesztéspolitikájában

KÁSLER ANDRÁS

A fejlesztéspolitika a nemzetközi politika egyik meghatározó eleme, a fejlettebb gazdasági adottságokkal rendelkező országok, nemzetközi szervezetek, így többek között az Európai Unió is komoly figyelmet szentel e területre, melyben egyre meghatározóbb szerepet kap az emberi jogi irányvonal. Az EU a lisszaboni szerződéssel egyik alapvető értékeként tekint az emberi jogokra, melynek elősegítése minden politikájában meghatározó szerepet kell, hogy betöltsön. A cikk betekintést nyújt a fejlesztéspolitika nemzetközi helyzetére és az EU fejlesztéspolitikájának szabályaira, felépülésére, kitérve az alapjának tekinthető kereskedelempolitikára is, mely két terület együtt alkalmas arra, hogy az EU elérhesse céljait és érvényt tudjon szerezni a saját maga állította feltételeknek. A cikk rámutat arra, hogy mialatt az EU fejlesztéspolitikáján keresztül számos előnyhöz juttatja a vele kapcsolatban álló országokat, szervezeteket, az emberi jogi kritériumok megszegése esetén alkalmazható szankciók határozottabb kikényszeríthetőségével még hatékonyabbá tehetné az emberi jogok nemzetközi védelmét.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: K37, K40, O38.

1. Bevezetés

Az Európai Unió a lisszaboni szerződés megkötése óta meghatározott értékek mentén épül fel, mely alapján elköteleződését fejezi ki a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartása, valamint a jogállamiság

Dr. Kásler András, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának doktorjelöltje (Európa-jogi Tanszék, témavezető: *Dr. Habil. Szabó Marcel*). E-mail cím: kaslera@mn.b.hu

elvi mellett. Az említett értékek olyan, az EU egészét átható alapelveket jelentenek, melyek kötik az EU-t és tagállamait a jogalkotásban, illetve az ez alapján kialakult tevékenységei során is, mindemellett a csatkozni kívánó államokat és az EU-val kapcsolatban álló harmadik feleket is kötelezi.¹ Az uniós értékek a tagállamok összhangjára utalnak, és kifejezik igényüket arra, hogy e tevékenységüket ezen alapvető kritériumoknak megfelelően szabják meg.²

Ezen értékeket az EU tagállamaival szemben szerveiben és intézményeiben is érvényre juttatja, így azok meghatározó szerepet játszanak nemzetközi kapcsolataiban is. Tekintettel arra, hogy az EU fejlődése során globális szereplővé lépett elő, és mind gazdaságilag, mind politikailag befolyásoló és meghatározó ereje a nemzetközi kapcsolatoknak, az általa képviselt elvek mértékadóak. A lisszaboni változások mentén kialakult az egységes uniós emberi jogi politika, mely napjaink egyik legmeghatározóbb területe, az e körben kialakított alapelvek és célok alapjaiban határozzák meg a szervezet működését. A lisszaboni reformok az EU emberi jogi gondolkodását magasabb szintre emelték, és általuk egy olyan elv- és keretrendszer jött létre, mely az emberi jogok védelmét és betartásának elősegítését helyezi a középpontba. A reformszerződés hatálybalépésével az emberi jogok központi szerepet kaptak, mely nemcsak kitüntetett figyelmet jelent, hanem ezzel az EU más politikáit befolyásoló tényezővé lépett elő. Habár az EU egyre meghatározóbb politikai szerepet is betölt a nemzetközi szinten, azonban gazdasági tevékenységével mind a mai napig eredményesebben tudja elérni céljait. Habár már a 70-es évektől megjelentek az emberi jogi klauzulák egyes kereskedelmi és fejlesztéspolitikai szerződésekben, a lisszaboni szerződés hatálybalépésével jelenthetjük ki, hogy a külpolitikai tevékenységek egyik meghatározó vezérfonala az emberi jogok, így nem meglepő, hogy mind a kereskedelem, mind a fejlesztéspolitikában az emberi jogok védelme még hangsúlyosabb szerepet kapott.

Az unió külkapcsolati tevékenysége nem csupán kereskedelemmel és hagyományos pénzügyi és technológiai segítségnyújtással foglalkozik, hanem gazdasági és egyéb reformokkal, valamint infrastrukturális, egészségügyi és oktatási programok támogatásával is. E tevékenység során kötött megállapodások keretét nyújtanak a politikai párbeszédnek, és tartalmazzak egy záradékot, amely lehetővé teszi az unió számára, hogy felfüggeszse vagy megszüntesse a kereskedelmet vagy segélye-

¹ von Bogdandy [2012], 67. o.

² Horváthy [2014], 54. o.

zést, ha a partnerország megsérti az emberi jogokat.³ Ezen támogatások, segítségnyújtások meghatározó szereplői és forrásai a tagállamok és azok jeybankjai.

2. A nemzetközi fejlesztéspolitika helyzete

Az EU fejlesztéspolitikájának emberi jogi aspektusait vizsgálva egyik elsődleges feladat, hogy betekintést nyerjünk a globális viszonyokba, mellyel képet kapunk arról, hogy jelenleg milyen tendenciák mutatkoznak e téren.

A fejlesztéspolitikát globálisan vizsgálva megállapíthatjuk, hogy nem kizárólag az Európai Unió az, amely meghatározott keretek között igyekszik támogatást nyújtani elmaradottabb partnerországai számára. Végez ilyen tevékenységet a Világbank-csoport, az ENSZ, illetve az OECD is. Habár mindegyik szervezetet a fejlesztéspolitika terén említjük, látni kell, hogy a különböző szervezetek, habár hasonló cél elérése érdekében, de más-más módszerekkel segítik a nemzetközi fejlesztéspolitikát, mely adódik a különböző struktúrákból is. Az ENSZ az 1965-ben alapított globális fejlesztési hálózatán, az ENSZ Fejlesztési Programján (United Nations Development Programme – UNDP) keresztül igyekszik eleget tenni vállalásainak. A fejlesztési program keretein belül a partnerországokkal együttműködve tevékenykedik a fenntartható fejlődés, a demokratikus kormányzás és a béketeremtés, az éghajlat és más katasztrófákkal szembeni ellenálló képesség elősegítésében, és teszi ezt úgy, hogy minden tevékenysége során az emberi jogok és a nők, a kisebbségek és a legszegényebbek és legsérülékenyebbek érdekeit igyekszik védeni. A fejlesztési program keretén belül 2000-ben 189 ENSZ-tagállam kötelezte el magát a millenniumi fejlesztési célok 2015-ig történő elérése érdekében. A célok között megtalálható többek között a szegénység visszaszorítása, a nemek közötti egyenlőség előmozdítása, a nők felemelkedésének elősegítése.⁴ A *Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD)* célja, hogy segítse a tagállamok kormányait a lehető legjobb gazdasági és szociális politika kialakításában és értékelésében. Az OECD fejlesztéspolitikai tevékenysége nem a konkrét fejlesztési támogatások nyújtásában nyilvánul meg: feladata, hogy befolyásolja tagállamainak fejlesztéspolitikáját. Az általa felhalmozott tudásanyagának köszönhetően, a kiadott értékelő jelentésekkel és szakmai segítség-

³ Globális szereplő – Az Európai Unió külkapcsolatai, Európa mozgásban Európai Bizottság Sajtó- és Tájékoztatási Főigazgatóság, a kézirat lezárva 2004. július, 4. o.

⁴ Lásd bővebben: <http://www.undp.org/>

nyújtással, ajánlásaival a tagállamok fejlesztéspolitikáját egységesítheti, a konzultációk során egy közös normarendszer alakulhat ki.⁵

2.1. A Világbank: fejlesztés és emberi jogok

Az 1945-ben alapított Világbank jelenleg 4 intézményből áll, melyek a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (IBRD – International Bank for Reconstruction and Development), a Nemzetközi Fejlesztési Társaság (IDA – International Development Association), a Nemzetközi Pénzügyi Társaság (IFC – International Finance Corporation), valamint a Multilaterális Beruházási Garancia Ügynökség (MIGA – Multilateral Investment Guarantee Association). A Világbank célkitűzései többek között, hogy segítséget nyújtson tagjai számára újjáépítéshez és fejlesztéshez, háború által tönkretett vagy szétzilált gazdaságok helyreállításához, előmozdítsa a magánbefektetéseket, illetve a nemzetközi kereskedelem hosszú távú kiegyensúlyozott növekedését.⁶ Ugyan a Világbank hitelezési mechanizmusának nem feltétele az emberi jogi kritérium, de felismerték, hogy tevékenységének lehetnek nem kívánt hatásai, ezt figyelembe véve saját maga kezdeményezett ezekkel a problémákkal foglalkozó elemzéseket. Ezen elemzések ún. megvalósulási tanulmányok keretén belül emberi jogi kérdések vonatkozásában vizsgálják a lehetséges végkifejletet, azonban a Világbank nem vállalt semmilyen törvényi kötelezettséget ebben a témában.⁷ Ugyanakkor deklarálta abbéli elköteleződését, hogy az emberi jogok szempontot képeznek tevékenységei során, mikor kimondta, hogy a Világbank a fejlődő országokkal és más nemzetközi szervezetekkel együtt harcol a szegénység csökkentése, a betegségek, az alultápláltság, az analfabetizmus ellen és a környezet védelméért. Továbbá kiemelt szerepet kíván vállalni a nők jogainak előmozdításáért, és a gazdasági fejlődésben a fejlődő országok partnereként kíván működni. A fentiekre tekintettel a Világbank nemcsak előmozdítja a gazdasági és szociális emberi jogokat, hanem gyorsító szerepet kíván játszani a feltételek megteremtésében, amelyek közt az alapvető jogok érvényesülhetnek és fejlődhetnek.⁸ Mindazonáltal mindaddig, amíg a Világbank célkitűzései között az emberi jogok nem tűnnek fel, azok kikényszeríthetősége nem valósulhat meg, jogi erővel nem bír, a hitelezés során történő figyelmen kívül hagyása semminemű következményt nem von maga után.

⁵ Lásd bővebben: <http://www.oecd.org/>

⁶ Világbank Alapokmánya.

⁷ Krause [1995], 413 o.

⁸ Shihata [1991], 133. o.

Előrelépésként tekinthetünk ugyan a háromtagú Vizsgálóbizottság (Inspection Panel) felállítására, melynek feladata, hogy fórumként funkcionáljon a hiteleket felvevők vagy képviselőik által benyújtott panaszok és kérelmek fogadására és kivizsgálására, de figyelemmel arra, hogy kizárólag ajánlásokat tehet és kifejezett döntési jogkörrel nem rendelkezik a tekintetben, hogy az emberi jogok megsértése esetén a hitelszerződést felmondják, nem nyújthat kellő megoldást a kérdésben. Mindezek alapján kijelenthető ugyan, hogy szerepet játszik az emberi jogok tiszteletben tartásának vizsgálata a Világbank tevékenysége során, de azok betartása egyelőre mint a meglévő szerződést felbontó kritérium nem szerepel, és valószínűsíthető, hogy mindaddig, míg az emberi jogi feltételeességet szabályozásukban nem rögzítik, a helyzet nem fog változni.

3. Az EU kereskedelempolitikájának kialakulása

Az EU Lisszabon utáni fejlesztéspolitikájának vizsgálata során ki kell térni annak előzményeire, így a közös kereskedelempolitika alapjaira a mellette kialakuló fejlesztéspolitikára, mely napjainkra sokkal hangsúlyosabb szerepet tölt be az EU mindennapjaiban. Az EU gazdasági integrációként alakult, melynek okán nem meglepő, hogy a közös kereskedelempolitika már az EGK-szerződés rendelkezései között megtalálható. Az EGK-szerződés preambulumban az aláíró tagállamok kifejezik arra vonatkozó igényüket, hogy egy közös kereskedelempolitika segítségével hozzájáruljanak a nemzetközi kereskedelemben érvényesülő korlátozások fokozatos megszüntetéséhez.⁹ A közös kereskedelempolitikát a tagállamok közötti közös vámtarifa létrehozása és a harmadik országokkal szembeni közös kereskedelempolitika kialakítása alapozta meg,¹⁰ mely jogilag a 113. cikk rendelkezésein alapult.

Az EGK-szerződés kimondja, hogy a meghatározott átmeneti időszak¹¹ végére a közös kereskedelempolitikának egységes elveken kell nyugodnia, mely vonatkozik többek között a vámtarifák módosítására, a vámtarifa- és kereskedelmi megállapo-

⁹ EGK-szerződés preambulumban.

¹⁰ Ibid 3. cikk *b*) pont.

¹¹ Ibid 112. cikk (1) bekezdése értelmében „a tagállamok – más nemzetközi szervezetek keretében vállalt kötelezettségeik sérelme nélkül – az átmeneti időszak végéig fokozatosan összehangolják a harmadik országokba irányuló kivitelre nyújtott támogatásaik rendszerét a közösségi vállalkozások közötti verseny torzulásának elkerüléséhez szükséges mértékben.”

dások megkötésére, a liberalizációs intézkedések egységesítésére, az exportpolitikákra, valamint a kereskedelempolitikai védintézkedésekre.¹²

A közös kereskedelempolitikában a maastrichti szerződés számos módosítást vezetett be,¹³ ezen újításokat az addig bekövetkezett változások indukálták, mint az Európa területén lezajlott rendszerváltások és a benyújtott csatlakozási kérelmek, illetve a globális gazdasági piac erősödése. A bekövetkezett változások az intézményrendszer átalakítását és a nemzetközi szerepvállalás erősítését követelték meg.¹⁴

A maastrichti szerződés által létrehozott pilléres rendszerben a közös kereskedelempolitika az első pillérben helyezkedett el, ebből kifolyólag az első pillérre vonatkozó általános szabályok voltak irányadóak rá. A változás elsősorban a közösségi hatáskörökben volt tetten érhető, hiszen az első pillérbe tartozó politikák esetében a létrejövő Európai Uniónak kibővült hatásköre volt, figyelemmel az arányosság és a szubszidiaritás elvére. Habár lényegi változások nem következtek be a szerződés életbe lépésével, a korábbi elnevezés Közös Kereskedelempolitikára történő változása tartalmi változást és lényegi előrelépést a terület vonatkozásában ugyan nem hozott, de hangsúlyozta annak előrelépését, az átmeneti időszakra vonatkozó rendelkezések kivétele¹⁵ pedig mutatja, hogy az uniós kereskedelempolitika már magasabb szintet képvisel.¹⁶

Az amszterdami és nizzai szerződések lényegi változásokat nem hoztak, egyszerűsítés és szerződésbeli átszámozások mellett azonban érdemes megemlíteni, hogy a Tanács – a Bizottság javaslatára és a Parlamenttel való konzultáció után – egyhangú döntéssel kiterjesztheti a 133. cikk alkalmazási körét a szolgáltatásokkal és a szellemi tulajdonjogokkal kapcsolatos nemzetközi tárgyalásokra és megállapodásokra.¹⁷ Nizzai vívmány, hogy a 133. cikk alapján csak abban az esetben adható ki felhatalmazás a Közösség részére nemzetközi megállapodás kötésére, ha a mandátum belső hatáskörét nem haladja meg. Ezzel egyidejűleg a Tanács és a Bizottság feladata, hogy a megállapodás összhangban legyen a közösségi szabályokkal, politikákkal.¹⁸

A lisszaboni szerződés számos területen változásokat hozott a közösség életében, az Európai Unió integrációjának fejlődésével és jogi személyiségének elismerésével.

¹² Ibid 113. cikk (1) bek.

¹³ Az Egységes Európai Okmány érdemben nem módosított a korábbi vonatkozó rendelkezéseken.

¹⁴ *Aszódi–Molnár* [2005], 16. o.

¹⁵ 111., 114. és 116. cikkek.

¹⁶ *Dienes-Oehm* [2014], 111. o.

¹⁷ Amszterdam után, 133. cikk (5) bek.

¹⁸ *Dienes-Oehm* [2014], 112. o.

résével az integráció új dimenziói nyíltak meg, mely változások a közös kereskedelem-politika területén is megfigyelhető újításokat hoztak.

A lisszaboni szerződés által bevezetett reformok eredménye többek között, hogy a közös kereskedelem-politika alapelvei és célkitűzései már nem tekinthetők speciálisnak, az a hierarchikus rendbe tagozódva az uniós külkapcsolatok általános szintű elveinek és céljainak alárendelve működik tovább.¹⁹

Az EUSZ V. címében egységes szabályokat fogalmaz meg az unió külső tevékenységeire, ez alatt értve a külső tevékenységére vonatkozó általános rendelkezéseket, illetve a közös kül- és biztonságpolitikára vonatkozó különös rendelkezéseket is.²⁰ Az EUSZ 21. cikke tartalmazza azon általános elveket és célkitűzéseket, mely az EU nemzetközi fellépéseinek alapját képezi.²¹ E rendelkezésekkel mind a kereskedelem-politika, mind pedig a későbbiekben taglalt fejlesztéspolitika is az unió egységesen szabályozott külső tevékenységének része lett.

Ezáltal a közös kereskedelem-politika célja lett többek között, hogy elősegítse a fejlődő országok fenntartható gazdasági, társadalmi és környezeti fejlődését, elsődlegesen a szegénység felszámolása céljából, előmozdítsa valamennyi ország bekapcsolódását a világgazdaságba, egyebek mellett a nemzetközi kereskedelemben érvényesülő korlátozások fokozatos megszüntetése révén, hogy megszilárdítsa és erősítse a demokráciát, a jogállamiságot, az emberi jogokat és a nemzetközi jog elveit, továbbá segítse a világ felelős kormányzásán alapuló nemzetközi rendszer létrejöttének előmozdítását.²² Fontos megemlíteni, hogy az EU külső tevékenysége összehangolásának komoly előzménye van, a lisszaboni szerződés előtt harmadik világbeli országokkal kötött kereskedelmi szerződések is az emberi jogok előmozdítását szolgálták a partnerországokban.²³ E körben kell megemlítenünk a korábbi yaoundéi megállapodásokat,²⁴ az ezt követő loméi egyezményeket, melyek kibővítették a társulásban részt vevő tagállamok számát, illetve a cotonou-i egyezmény (az

¹⁹ Horváthy [2014], 53.o.

²⁰ V. cím 1. és 2. fejezet.

²¹ Elvek: a demokrácia, a jogállamiság, az emberi jogok és alapvető szabadságok egyetemes és oszthatatlan volta, az emberi méltóság tiszteletben tartása, az egyenlőség és a szolidaritás elve, valamint az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt elvek és a nemzetközi jog tiszteletben tartása. Célok: az unió értékeinek, érdekeinek, biztonságának, függetlenségének és integritásának védelme, a demokrácia, a jogállamiság, az emberi jogok és a nemzetközi jog elveinek erősítése, a béke megőrzése, a konfliktusok kialakulásának megelőzése.

²² EUSZ 21. cikk (2).

²³ Lásd bővebben: *Frank Hoffmeister: Menschenrechts- und Demokratieklauseln in den verta-glichen Aussenbeziehungen der Europäischen Gemeinschaft* – Springer 1998.

²⁴ Az 1963-ban kötött és 1969-ben kötött I. és a II. yaoundéi konvenciók, melyek az ACP- és az EK-tagállamok közötti első társulási megállapodások voltak.

ACP-EU partnerségi egyezmény), melyet 2000-ben írtak alá és 2003. április 1-jén lépett hatályba. E megállapodások elsősorban kereskedelmi és fejlesztési segélyek alapjain nyugodtak, viszont meghatározott politikai célok elérését szolgálták, melyeket az EU támasztott a partnerországok irányába. A cotonou-i egyezmény politikai elvárásai a társuló országoktól az alábbiak voltak: rendszeres politikai párbeszéd az együttműködés megerősítése és egy hatékony multilaterális rendszer megteremtése érdekében, béke megszilárdítására és a konfliktusok megelőzésére és megoldására irányuló politikák kidolgozása, közös érdekű kérdések meghatározása, együttműködési stratégiák kidolgozása és a biztonság kérdésének szentelt figyelem erősítése, illetve a az emberi jogok, a jogállamiságon alapuló demokratikus elvek és az átlátható és felelősségteljes kormányzás ösztönzése, elősegítése.²⁵

Az uniós kereskedelempolitika alapelveit és célkitűzéseit vizsgálva megállapítható, hogy arra nemcsak az EUSZ által meghatározott általános szabályok irányadóak, a „belső” alapelvekkel és célkitűzésekkel is rendelkezik, melyek a liberalizációs alapelv, illetve az egységesség elve köré csoportosíthatóak.²⁶ A liberalizációs alapelv már az integráció korai szakaszában befolyásolta a kereskedelempolitikát. Az EGK-szerződés 110. cikkében jelenik meg először, majd az EKSZ 131. cikke is tartalmazta azon rendelkezést, mely a vámunió céljaként a világkereskedelem fejlesztésével együtt a nemzetközi kereskedelmi korlátozások fokozatos megszüntetését és a vámakadályok csökkentését jelölte meg.²⁷ Az EUMSZ 206. cikke már az unió kötelezettségévé teszi, hogy tevékenysége során a közös érdeknek megfelelően hozzájáruljon a világkereskedelem harmonikus fejlődéséhez, a nemzetközi kereskedelemre és a külföldi közvetlen befektetésekre vonatkozó korlátozások fokozatos megszüntetéséhez és a vám- és egyéb akadályok csökkentéséhez.

Az egységesség elve szintén nem új alapelv az unió integrációjában, az már a kezdetek óta jelen van és befolyásoló tényező a kereskedelempolitika fejlődésében. A közös kereskedelempolitika egységes elveken alapul,²⁸ mely egységesség egy

²⁵ A Cotonou-ban 2000. június 23-án aláírt partnerségi megállapodás egyrészről az afrikai, karibi és csendes-óceáni államok, másrészről az Európai Közösség és tagállamai között – *Hivatalos Lap*, L 317, 15/12/2000 o. 0003–0353.

²⁶ Horváthy [2014], 64. o.

²⁷ Ibid

²⁸ EUMSZ 207. cikk (1) bek.: „...ez vonatkozik különösen a vámtarifák módosításaira, az áruk és szolgáltatások kereskedelméhez kapcsolódó vámtarifa- és kereskedelmi megállapodások megkötésére, valamint a szellemi tulajdonjogok kereskedelmi vonatkozásaira, továbbá a külföldi közvetlen befektetésekre, a liberalizációs intézkedések egységesítésére, az exportpolitikára és az olyan kereskedelempolitikai védintézkedésekre, mint a dömping vagy szubvenció esetén meghozandó intézkedések. A közös kereskedelempolitikát az unió külső tevékenységének elvei és célkitűzései által meghatározott keretek között kell folytatni.”

vámunió alapját is képezi, hiszen az csak egységes rendszer keretében képes megfelelő módon működni, mikor a harmadik országokkal kapcsolatos együttműködések is meghatározott keretek között zajlanak. Az egységesség elsősorban a kereskedelempolitikán belüli és más politikákkal szembeni koherencia megteremtésének a célját foglalja magában.²⁹

Az EUMSZ rendelkezései értelmében mind a vámunió, mind pedig a közös kereskedelempolitika az unió kizárólagos hatáskörébe tartozik,³⁰ ebből kifolyólag az unió jogosult nemzetközi megállapodás megkötésére, ha annak megkötését valamely uniós jogalkotási aktus írja elő, vagy ha az hatásköreinek belső gyakorlásához szükséges, illetve annyiban, amennyiben az a közös szabályokat érintheti, vagy azok alkalmazási körét megváltoztathatja.³¹

3.1. Az EU kereskedelempolitikájának tartalma

Az egységes elveken működő uniós kereskedelempolitika meglehetősen sokrétű tevékenységi kört ölel fel, de pontos meghatározást arról, hogy pontosan milyen feladatokra, mechanizmusokra terjed ki, a szerződések nem adnak.³² Az uniós kereskedelempolitika magában foglalja többek között a vámtarifák módosításait, az áruk és szolgáltatások kereskedelméhez kapcsolódó vámtarifa- és kereskedelmi megállapodások megkötését, a szellemi tulajdonjogok kereskedelmi vonatkozásait, továbbá a külföldi közvetlen befektetéseket, a liberalizációs intézkedések egységesítését, az exportpolitikát és a kereskedelempolitikai védintézkedéseket is.³³

Az EU kereskedelempolitikájának eszközrendszere két nagy csoportra osztható, az egyik csoportba tartoznak a szerződéses kereskedelmi politikai eszközök, míg a másik csoport az autonóm kereskedelempolitikai eszközöket öleli fel. E két csoport azonban nem feltétlenül különül el, azok párhuzamosan is alkalmazhatóak, egyetlen kikötés mellett, mely pedig, hogy az autonóm eszközök sosem lehetnek ellentétesek az egyes szerződésekben vállalt kötelezettséggel. Az autonóm kereskedelempolitikai eszközök közé sorolható az uniós vámjog, a kialakított export- és importrendszer, az egyes behozatali védintézkedések, az antiszubszenciós jog, illetve a kereskedelmi védelmi intézkedések.

²⁹ Horváthy [2014], 66. o.

³⁰ EUMSZ 3. cikk (1) bek.

³¹ EUMSZ 3. cikk (2) bek.

³² Kende–Szűcs [2011], 65. o.

³³ EUMSZ 207. cikk (1) bek.

A szerződéses kereskedelempolitikai eszközök is igen sokszínű részei az EU kereskedelempolitikájának, mely, ahogyan a nevéből is kitűnik, bizonyos megállapodásokat feltételez az EU és egy harmadik fél között. E megállapodások esetében mindamellett, hogy a közös kereskedelempolitika már tárgyalat alapelveit és célkitűzéseit alkalmazni kell, figyelemmel kell lenni az EUMSZ-ban foglalt nemzetközi megállapodásokra vonatkozó szabályokra is. A szabályozás értelmében az EU megállapodást köthet egy vagy több harmadik országgal vagy nemzetközi szervezettel, ha a szerződések ilyen megállapodás megkötését írják elő, ha az a szerződésekben meghatározott célkitűzések elérése érdekében szükséges, valamely kötelező erejű jogi aktus ilyen értelmű rendelkezést tartalmaz, vagy ha az a közös szabályokat érintheti, illetve azok alkalmazási körét megváltoztathatja.³⁴ Az EU e körben megkötött megállapodásai kötelezőek az intézményeire és tagállamaira is.³⁵ Az EU szerződéses viszonyai közül kiemelendő a WTO-val kötött megállapodás, a nemzetközi áruegyezmények, illetve az egyéb kereskedelmi megállapodások.

4. Az EU fejlesztéspolitikája

Az EU külpolitikájának központi elemét képezi a fejlesztéspolitika, mely keretében az EU az integráció kezdete óta támogatja a vele kapcsolatban lévő partnereit. 2005. december 20-án az Európai Bizottság, a Tanács és az Európai Parlament közösen elfogadták az uniós fejlesztési politikáról szóló európai konszenzust, mely alapján annak elsődleges célja a szegénység csökkentése és Európa demokratikus értékeinek előmozdítása. Az uniós fejlesztési segélyek és együttműködés eredetileg afrikai partnerországokra koncentrált, azonban az 1970-es évektől már Ázsiára, Latin-Amerikára, valamint a Földközi-tenger déli és keleti országaira kiterjedt, céljai között szerepelt a fenntartható növekedés és fejlődéstámogatás, annak elérése, hogy ezen országok rendelkezzenek a szegénység felszámolását segítő forrásokkal. A fejlesztési politika nem tartozott az elsődleges politikai irányvonalba, az a maastrichti szerződés óta a fejlesztési együttműködések közösségi politikájaként van jelen. Az EU fejlesztéspolitikájának eszközrendszere szerteágazó, az EUMSZ alapján az EU fejlesztési együttműködésre vonatkozó politikáját az unió külső tevékenységének elvei és célkitűzései által meghatározott keretek között kell folytatni.³⁶ A lisszaboni

³⁴ EUMSZ 216. cikk (1) bek.

³⁵ EUMSZ 216. cikk (2) bek.

³⁶ EUMSZ 208. cikk (1) bek.

szerződés a fejlesztéspolitika elsődleges céljaként a szegénység mérséklését tűzte ki, mindazonáltal kitér továbbá arra is, hogy az EU fejlesztéspolitika körében az EUSZ 21. cikkében és az EUMSZ 208. cikkében említett célkitűzések megvalósításának figyelembevételével köthet szerződéseket. A fentiek mutatják, hogy a fejlesztési együttműködési politikát az EU külső tevékenységének figyelembevételével kell meghatározni. A lisszaboni szerződéssel az EU fejlesztéspolitikája és közös kereskedelempolitikája szorosabbá vált, s figyelemmel arra, hogy a kereskedelmi kapcsolatok, szerződések a fejlesztéspolitika eszközeként funkcionálnak, kijelenthető, hogy a korábban meghatározóbb szerepet betöltő közös kereskedelempolitika háttérbe szorult, és bár fontos szerepet tölt be, az EU életében egyfajta kiegészítő jelleget öltött a fejlesztéspolitika viszonyában, ahogyan más szakpolitikák is teszik. Az unió fejlesztéspolitikája egyedi, mert nem kizárólag pénzügyi támogatásokon alapul, hanem különböző kereskedelmi preferenciákat biztosít a fejlődő országoknak, ezáltal a közösségi kereskedelempolitika hatása nagy befolyással van a közösségi fejlesztéspolitika alakulására, jövőbeni fejlődésére. Az Európai Fejlesztési Konszenzusz 2005-ben adták ki,³⁷ amely az első olyan dokumentum, amely a Közösség és a tagállamok közös fejlesztéspolitikai elképzeléseit tartalmazza. A dokumentum leszögezi, hogy nem lehet önálló tevékenységként kezelni a fejlesztési együttműködéseket, más politikákkal együttvéve kell azokat figyelembe venni. A dokumentum szerint más közösségi politika nem akadályozhatja a fejlesztési együttműködések megvalósulását, ezenfelül más politikák célkitűzéseinek elérését a fejlesztési együttműködések megvalósulása segíti. Megállapítható, hogy a kereskedelempolitika a fejlesztéspolitika része lett, annak egyik meghatározó eszköze.³⁸ A segélyek elsődleges célpontjai a legkevésbé fejlett országok, így azon térségek támogatását hivatott elősegíteni, ahol közepes és alsó közepes jövedelmű országok találhatók, legfőképpen akkor, ha ezek az országok az afrikai kontinensen találhatók.

Az *Európai Konszenzus a fejlesztési politikáról* című dokumentum³⁹ meghatározza a fejlesztési együttműködésre vonatkozó közös célokat és elveket, megismétli az unió elkötelezettségét a szegénység felszámolása, az elsődleges felelősségvállalás, a partnerség, a több és megfelelőbb támogatás nyújtása, valamint a politikák fejlesztési célú koherenciája mellett. Közös értéként határozza meg az emberi jogok tiszteletben tartását, az alapvető szabadságokat, a békét, a demokráciát, a jó

³⁷ A Tanács és a tagállamok kormányainak a Tanács keretében ülésező képviselői, az Európai Parlament és a Bizottság által elfogadott együttes nyilatkozat az Európai Unió fejlesztési politikájáról: Az európai konszenzus. *Hivatalos Lap*, C 46., 2006.2.24.

³⁸ *Udvari* [2013], 90. o.

³⁹ Az európai konszenzus (2006/C 46/01).

kormányzást, a nemek közötti egyenlőséget, a jogállamiságot, a szolidaritást és az igazságosságot, melyek előmozdításának legalapvetőbb eszközeinek a partnerországokkal történő párbeszédet tartja, s meghatározó szerepet tulajdonít a multilaterálisnak, mely kiterjeszti a világ minden országára a fejlődés felelősségét.⁴⁰ A fejlesztési politika közös elveiben az elsődleges felelősségvállalást, a partnerséget, az elmélyült politikai párbeszédet, a civil társadalom szerepvállalását, a nemek közötti egyenlőséget, az államok törékeny helyzetének kezelését jelölte meg. Fontos megjegyezni, hogy a fejlesztéspolitika egyik legfontosabb pontja, hogy a partnerországoké legyen az elsődleges felelősségvállalás a fejlesztési stratégiák és programok során, mely értelmében fejlődő országok felelőssége, hogy saját erőforrásaik mozgósítása érdekében, többek között koherens és hatékony politikák folytatásával a megfelelő belső környezetet megteremtsék országukban, ezzel lehetőséget nyújtva a specializált igényeikre szabott támogatás nyújtására.⁴¹ A lisszaboni szerződés egy általános keretrendszert határozott meg, mely alapján közös elvek és célok határozzák meg mind a külső, mind a belső politikáját az EU-nak. Ennek alapján a fejlesztéspolitika is a fentebb részletezett elvek alapján köteles működni, melyet megerősít az EUMSZ e politikára vonatkozó fejezetében is, mikor kimondja, hogy az unió fejlesztési együttműködési politikáját a külső tevékenységekre irányadó elvek és célkitűzések által meghatározott keretek között kell folytatni.⁴²

4.1. Az emberi jogok a fejlesztéspolitikában

A demokrácia, a jogállamiság és az emberi jogok előmozdítása a közös külpolitika egyik alapvető célja, ennek érdekében a külkapcsolatok során az EU-nak törekednie kell azok elősegítésére. Az EU-nak ennek érdekében hatékony eszközöket kell létrehoznia, melyek a demokrácia és a jogállamiság megteremtését és megszilárdítását, valamint az emberi jogok és alapvető szabadságjogok tiszteletben tartását segítik elő. Az emberi jogok tiszteletben tartása és a jó kormányzás a fejlődés elengedhetetlen feltételeit képezik, ennek elérése viszont minden ország esetében egyedi specifikumok alapján történik. Ezért szükséges minden esetben, hogy a megállapodások megkötésekor megtalálják az egyes országok körülményeinek megfelelő

⁴⁰ Ibid C46/4

⁴¹ Ibid C46/3 - C46/4

⁴² EUMSZ 208. cikk (1) bek.

intézkedéseket és feltételeket, ahol a fejlesztési együttműködés formáját és szintjét a partnerszágok sajátos helyzetének megfelelően alakíthatják ki.⁴³

Annak érdekében, hogy az EU hiteles szereplő legyen a nemzetközi szinten, a szerződéssel és a közösségi vívmányokból eredő kötelezettségekkel összhangban következetesen kell fellépnie. Erre tekintettel az EU-nak el kell kerülnie a kettős mércét az emberi jogi politikai és más külpolitikai tevékenységei között, a belső és a külső politikai között, továbbá a harmadik országokkal fenntartott kapcsolataiban, e megközelítésnek pedig az emberi jogokra vonatkozó országstratégiai dokumentumok kidolgozásának és az olyan cselekvési tervek végrehajtásának kihívásával kell párosulnia, amelyeknek a demokratizálódásra is ki kell terjedniük. Arra való tekintettel, hogy a fentiek megvalósuljanak, megfelelő intézkedéseket kell tenni annak biztosítása érdekében, hogy a polgári jogok és az alapvető szabadságok a gazdasági válságok és más recessziók idején ne kerüljenek veszélybe, illetve ne szoruljanak háttérbe.⁴⁴

5. A szerződésszegés következményei

5.1. Az emberi jogi feltételenség és az esetleges szankciók

Az EU külkapcsolatainak talán legmeghatározóbb eleme az egyes harmadik felekkel, országokkal, illetve regionális társulásokkal kötött megállapodások, melyekben az EU meghatározott feltételek mellett számos területen segítséget nyújt a szerződő félnek. Ezen megállapodások egyik meghatározó elemévé vált az ún. *emberi jogi és demokráciázáradék*. E záradékot az EU harmadik országokkal kötött kétoldalú megállapodásokban vezette be, és amely az emberi jogok és a demokrácia tiszteletben tartását a megállapodás egyik lényegi elemeként rögzíti.⁴⁵ A záradékot immár több mint 50 megállapodásba foglalták bele, és több mint 120 országra vo-

⁴³ „Változtatási program: az EU fejlesztéspolitikájának hathatósabbá tétele” című bizottsági közleményre (COM(2011)0637).

⁴⁴ Az emberi jogok helyzete a világban és az Európai Unió ezzel kapcsolatos politikája, ideértve az unió emberi jogokkal kapcsolatos stratégiai politikájára gyakorolt hatásait is – Az Európai Parlament 2012. április 18-i állásfoglalása az emberi jogok világbeli helyzetéről szóló éves jelentésről és az Európai Unió ezzel kapcsolatos politikájáról, ideértve annak az EU emberi jogi stratégiai politikájára gyakorolt következményeit (2011/2185(INI)) 1–2. pontok.

⁴⁵ Az Európai Bizottság közleménye: A demokratikus elvek és az emberi jogok figyelembevétele és tiszteletben tartása a Közösség és a harmadik országok közötti megállapodásokban (COM(95) 216 végleges).

natkozik.⁴⁶ Az uniós jogforrások ilyen tárgyú rendelkezései felsorolják azokat az alapvető értékeket, amelyekre az EU épül, és felszólítják a partnerországokat, hogy ők is kötelezzék el magukat ezek mellett, és arra az esetre, ha nem tartják tiszteletben azokat, a jogforrások a támogatás felfüggesztését írják elő.⁴⁷ A záradék mára nélkülözhetetlen elemévé vált az EU nemzetközi megállapodásainak, a kezdeti általános megfogalmazást egy mintazáradék váltotta fel, mely továbbiakban minden megállapodás részét képezi és meghatározott elemeket tartalmaz. Ezen szabályozás értelmében a feleknek vállalniuk kell, hogy elősegítik az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában, az állampolgári jogokról és a politikai jogokról, valamint a gazdasági, szociális és kulturális jogokról szóló két ENSZ-egyezményben, valamint a nemzetközileg elismert ENSZ-egyezményekben és a *ius cogens* kötelező erejű jogi normáiban meghatározott alapvető jogokat. A záradéknak tartalmaznia kell a felek egyeztetési eljárásának leírását, különös tekintettel az alkalmazandó politikai és jogi mechanizmus részletes ismertetésére, arra az esetre, ha az emberi jogok ismételt módszeres megsértése alapján a nemzetközi jog megsértése miatt felmerül az igény a kétoldalú együttműködés megszakítására, mindazonáltal a felfüggesztés nyilvánvalóan szélsőséges intézkedés az EU és a harmadik országok kapcsolataiban. Ennek megfelelően szankciórendszert kell kidolgozni az alternatív intézkedések érdekében, de az emberi jogokra vonatkozóan elfogadott, alapvetően pozitív szemléletnek nem szabad kizárnia azt a lehetőséget, hogy valamely együttműködés ideiglenesen felfüggeszthető az emberi jogi és demokráciázáradék megsértése esetén.⁴⁸

A megállapodásokban szereplő záradékok két rendelkezést tartalmaznak, egy anyagi jogi részt, mely meghatározza, hogy a szerződéses viszony az emberi jogok és a demokrácia tiszteletben tartásán alapul, illetve egy eljárásjogi részt, mely megsértés esetén megengedi a kiváltságok egyoldalú felfüggesztését.⁴⁹ Az ún. *negatív feltételelesség* célja, hogy a megállapodásban foglalt elvek és célok megsértése esetén az EU az emberi jogi záradékra hivatkozva felfüggesztheti a megállapodást és bizonyos szankciókat is kilátásba helyezhet, illetve alkalmazhat a partnerrel szemben. A szankciók célja, hogy megakadályozza, hogy a támogatási összegek egy olyan politikai hatalom kezébe kerüljenek, mely nem tartja tiszteletben azon alapvető értékeket, illetve emberi jogokat, melyekre az unió egésze alapul. A feltételelesség másik

⁴⁶ Az Európai Parlament állásfoglalása az Európai Unió megállapodásaiban szereplő emberi jogi és demokráciázáradékról (2005/2057(INI)).

⁴⁷ Emberi jogi feltételelesség a fejlesztési politikában – Európai Parlament – nemzeti parlamentek Brüsszel – 2011. október 11. – Európai Parlament, Parlamentközi Bizottsági Ülés – Vitaindító, 2. o.

⁴⁸ 2005/2057(INI) 7. (d).

⁴⁹ Vitaindító 4. o.

fajtája a *pozitív feltételesség*, mely a fentebb említett szankciók helyett proaktívan igyekszik előmozdítani a megállapodásokban foglaltakat azzal, hogy előnyök biztosítását helyezi kilátásba akkor, ha a kedvezményezett ország bizonyos magasabb szintű normákat teljesít az emberi jogok védelme és a demokratikus elvek végrehajtása terén.⁵⁰

A fentiek láttatják, hogy az emberi jogi feltételesség sokrétű eszköz az uniós külpolitika terén, azonban jól kidolgozott elvrendszer mellett, ahol következetesen betartott szabályok mentén megfelelően alkalmazzák, mind a negatív, mind pedig a pozitív feltételesség alkalmazása eredményt érhet el. Figyelemmel kell azonban lenni az elsődleges célra, hogy az adott ország polgárai hátrányt – egy esetleges politikai lépés miatt – ne szenvedjenek.

5.2. Az embargó mint az emberi jogok megsértésének szankciója

Korábban vitatott kérdés volt, hogy fel lehet-e használni a közös kereskedelem-politika eszközeit politikai indítékkal. A politikailag motivált gazdasági szankciók alkalmazására a – korábbi rendeleteken felül⁵¹ – a maastrichti szerződés teremtette meg a jogalapot.⁵² A lisszaboni szerződés megtartotta a maastrichti szerződés logikáját, mely szerint a közös kül- és biztonságpolitika keretében elfogadott határozat meghozatalához kötötte a gazdasági szankció alkalmazását. A szankciók bevezetéséről az EUMSZ 215. cikke rendelkezik, mely kimondja, hogy amennyiben valamely, a közös kül- és biztonságpolitika döntéshozatali mechanizmusában elfogadott határozat egy vagy több harmadik országgal fennálló gazdasági és pénzügyi kapcsolatok részbeni vagy teljes megszakítását vagy korlátozását írja elő, a Tanács az unió külügyi és biztonságpolitikai főképviselője és a Bizottság által előterjesztett közös javaslat alapján, minősített többséggel elfogadja a szükséges intézkedéseket.⁵³ A 215. cikk (2) bekezdése hasonló jogalapi hivatkozással egyes természetes és jogi személyekkel, csoportokkal vagy nem állami, illetve államisággal nem rendelkező entitásokkal szemben is lehetőséget biztosít a korlátozó intézkedések megállapítására. Az EUMSZ 75. cikk külön kitér a pénzeszközök esetleges befagyasztásának alkalmazhatóságára, mikor kimondja, hogy az EUMSZ 67. cikkében foglalt célki-

⁵⁰ Ibid 5. o.

⁵¹ Ilyen tanácsi rendeletek voltak a szovjet áruk ellen vezetett bojkott (596/82/EK rendelet), vagy az Argentína ellen hozott intézkedések is (877/82/EK).

⁵² Kende [2011], 75. o.

⁵³ EUMSZ 215. cikk (1) bek.

tűzések⁵⁴ elérése, illetve a terrorizmus megelőzése érdekében élhet az EU a szankcióival. Figyelemmel arra, hogy a fent említett 215. cikk (2) bekezdésében foglalt korlátozó intézkedések alkalmazását bírósági felülvizsgálat ellenőrizheti, az emberi jogok kellő védelme is megvalósul.⁵⁵

6. Az EU fejlesztéspolitikájának kihívásai

Az EU fejlesztéspolitikájának vizsgálata során megállapíthatjuk, hogy annak alapját a korábban már hivatkozott, 2005-ben kiadott *Az európai konszenzus* című dokumentum adja. A dokumentum egy stratégiai keretet határoz meg elsősorban az EU számára, de egyes rendelkezései a tagállamok nemzetközi fejlesztéspolitikája számára is iránymutatásul szolgálnak. A dokumentum rendelkezései és az EU fejlesztéspolitikájára vonatkozó jogforrások arra engednek következtetni, hogy elsősorban kiegészítő jelleget tölt be a tagállamok fejlesztéspolitikája mellett a közös szabályozás, és ez úgy történik, hogy a fejlesztések terén az EU a világ egyik legnagyobb donora. Az OECD jelentése alapján az EU évente 12-13 milliárd dollárral támogatja a fejlődő országokat, mellyel lényegesen meghaladja tagállamai ez irányú kiadásait.⁵⁶ Az európai konszenzus kiadása óta eltelt évtized számos kihívás elé állította az Európai Uniót. Az eltelt időszak rámutatott arra, hogy a fejlesztéspolitika elsősorban abban az esetben tud hatékonyan működni, ha kiegészítő jelleggel kapcsolódó szakpolitikák megfelelő kohézió mellett segítik ki, erre enged következtetni az is, hogy megfelelő kereskedelempolitika mellett vajmi kevés esély van egy kereskedelmi alapokon szerveződő fejlesztési együttműködés érvényesülésére, ha a kereskedelempolitika alapelveit figyelmen kívül hagyjuk. Komoly kihívást okoztak és a fejlesztéspolitika átgondolását sürgetik az elmúlt évtized globálissá növvő eseményei, így a világgazdasági válság, az arab tavasz okozta változások, illetve Kína megerősödése és ezzel együtt donorként történő fellépése. Az események rámutattak, hogy a partnerországoknál bekövetkező esetleges változásokra sokkal rugalmasabban kell válaszolnia a fejlesztéspolitikának, ezzel együtt elősegíteni és fokozottan támogatni a demokratikus átmenetet ezen országokban. Fokozott figyelmet kell továbbá fordí-

⁵⁴ 67. cikk (1): „Az unió egy, a szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló teréget alkot, amelyben tiszteletben tartják az alapvető jogokat és a tagállamok eltérő jogrendszereit és jogi hagyományait.”

⁵⁵ Craig [2010], 396. o.

⁵⁶ OECD [2012]: International Development Statistics (IDS) online databases on aid and other resource flows <http://www.oecd.org/dac/aidstatistics/>, letöltve: 2015. december 23.

tani arra, hogy a partnerországok vezetése megfelelő hatékonysággal tudjon fellépni, ennek hiányában adott helyzetben a fejlesztéspolitika átgondolására lehet szükség.⁵⁷

Azzal, hogy a tagállamok nagy összegű befizetéseket tesznek a közös fejlesztési alapba, saját fejlesztéspolitikai kapcsolataikra fordítandó keret kerülhet veszélybe a megterhelt költségvetések miatt, ezzel összefüggésben többször merül fel annak gondolata, hogy az uniós befizetéseket csökkentsék.⁵⁸

6.1 Az EU válasza a változásokra

Az EU 2011-ben *Változtatási program: az EU fejlesztéspolitikájának hathatósabbá tétele (Agenda for Change)* címmel kiadott zöld könyvében igyekezett a felmerült problémákra megoldást találni.⁵⁹ Az dokumentum koncentráltabb és hatékonyabb fejlesztéspolitikát jelölt meg, melynek keretében a demokratizálódás elősegítése az eddigieknél is fontosabb szerepet tölt be. A dokumentum alapján az EU-nak az emberi jogok, demokrácia és a jó kormányzás más fontos elemeire kell koncentrálnia, ennek érdekében differenciált fejlesztési partnerségeket kell létrehoznia, koordinált uniós fellépésre van szüksége, illetve az uniós politikák közötti nagyobb koherencia kialakítására kell törekednie.⁶⁰ Az *Agenda for Change* vezérfonala a demokrácia és az emberi jogok elősegítése, azonban az Európai Konszenzussal ellentétben belekerült a gazdasági növekedés fogalma, mikor kimondja, hogy az inkluzív és fenntartható gazdasági növekedés nagyon fontos a hosszú távú szegénységcsökkentés szempontjából.⁶¹ Habár az *Agenda for Change* kapott bírálatokat a tekintetben, hogy az értelmetlen profit- és növekedéshajszolást hangsúlyozza, meg kell állapítani, hogy növekedés nélkül nincs jelentős és fenntartható szegénységcsökkentés. A növekedés előmozdítására azonban magántőke bevonásának szán jelentős szerepet, ezzel együtt kiemeli az EU segélyei koncentrálásának szükségességét. Rámutat a tagállamok közti koordináció szorosabbá tételének kérdésére, az uniós szakpolitikák közti koherencia erősítésére, a gyenge államokkal való együttműködés elveinek lefekteté-

⁵⁷ Szent-Iványi [2013], 229. o.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ A zöld könyv angol címe: Increasing the impact of EU Development Policy: an Agenda for Change.

⁶⁰ Increasing the impact of EU Development Policy: an Agenda for Change, 3. o. *Forrás:* <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0637&from=hu>, letöltve: 2015. december 28.

⁶¹ Ibid, 7. o.

sére is. Megállapítható tehát, hogy a dokumentum reagál az EU fejlesztéspolitikáját érő bírálatok jelentős részére.⁶²

7. Magyarország és az EU fejlesztéspolitikája

Az Európai Unió fejlesztéspolitikáját a tagállamok tekintetében két területre bonthatjuk, a tagállamok egyrészt befizetők, másrészt pedig haszonélvezői az EU támogatásainak. Az EUMSZ úgy rendelkezik, hogy az unió és a tagállamok fejlesztési együttműködési politikái nemcsak kiegészítik, hanem meg is erősítik egymást.⁶³

7.1 Magyarország és az EU

Magyarország és az EU fejlesztéspolitikai viszonyában két dolgot kell tisztázni, az egyik, hogy a magyar állam miként működik közre az EU fejlesztéspolitikájában, illetve miként élvezzi annak támogatását. A fenti két esetkört külön kell választani, hiszen az az előbbi esetben befizetői szerepben, az utóbbi esetben pedig kedvezményezett szerepben tűnik fel. Ahogy már fentebb kifejtettük, az EU fejlesztéspolitikája kiegészítő jellegű, a tagállamok bilaterális kapcsolatai mellett, illetve felett működő szerepkört tölt be, melynek anyagi hátterét a tagállamok befizetései adják. Az Európai Konszenzus értelmében az EU a tagállamokra vonatkozóan ütemtervet fogadott el, amely alapján a fejlesztési támogatásoknak 2015-re el kell érniük a GNI 0,7%-át, ennek érdekében felszólítja a tagállamokat, hogy kövessék ezt a célkitűzést. A kötelezettségvállalások teljesítése érdekében az EU fontolóra veszi az adósságtérhek további csökkentését, valamint az innovatív finanszírozási források lehetőségét annak érdekében, hogy fenntartható és előrelátható módon növekedjenek a rendelkezésre álló források, ugyan a dokumentum kijelenti, hogy a támogatásnövekedés felét az afrikai partnerországoknak kell juttatni, de ezzel együtt figyelembe kell venni a tagállamok prioritásait a fejlesztési támogatások terén.⁶⁴

Látható tehát, hogy Magyarország elsődleges feladata az EU fejlesztéspolitikája terén, hogy a költségvetés elkészítése során figyelemmel legyen a befizetendő kötelezettségeire, és ezen forrásokat az EU rendelkezésére bocsássa. Az EU fejlesztés-

⁶² *Szent-Iványi* [2013], 230. o.

⁶³ EUMSZ 210. cikk.

⁶⁴ Az Európai Konszenzus C46/5.

politikája esetén elsősorban a partnerországokkal fenntartott nemzetközi kapcsolatokról beszélünk, mely a fentebb vázolt feltételek mentén épül fel, meg kell azonban állapítani, hogy emellett a tagállamok részére is rendelkezésre áll egy kohéziós alap, mely a tagállami, így a magyarországi fejlesztések támogatását kívánja elősegíteni meghatározott keretek és feltételek mellett. Az EU területi fejlesztéspolitikáját a területileg eltérő gazdasági egyenlőtlenségek mozgatják, melynek keretében az elmaradottabb területek, így Magyarország felzárkóztatását is célul tűzte ki. A Tanács 1300/2013/EU-rendelettel⁶⁵ létrehozott Kohéziós Alap elsődleges feladta az elmaradottabb gazdasági helyzetben lévő tagországok és régiók támogatása, illetve a fenntartható fejlődés elősegítése. Célja, hogy erősítse az EU szociális és gazdasági kohézióját a fenntartható fejlődés elősegítése érdekében. A nyújtott támogatás azonban feltételekhez kötött, mely feltételek megállapítása a Tanács kezében van. Amennyiben a Tanács úgy határoz, hogy a kedvezményezett tagállamban túlzott költségvetési hiány áll fenn, illetve megállapítja, hogy valamely ajánlását nem követte eredményes intézkedés az érintett tagállam részéről, határozhat úgy, hogy az Alapnak az érintett tagállammal szembeni kötelezettségvállalásait részben vagy egészben felfüggeszti.

7.2 Magyarország és a Nemzetközi Fejlesztési Együttműködés

Figyelemmel a globális trendekre, illetve az Európai Unióba történő belépéssel vállalt kötelezettségekre szükségessé vált Magyarország fejlesztéspolitikáját újragondolni és korszerűsíteni. Ennek alapján 2013-ban létrehozták a Magyarország nemzetközi fejlesztési együttműködésére vonatkozó szakpolitikai stratégiát (NEFE) a 2014–2020 időszakra. A magyar külpolitikai fejlesztéspolitika része annak az európai konszenzusban lefektetett alapvetésnek, hogy az EU elsősorban a tagállamok fejlesztéspolitikáját egészíti ki, és ennek során igyekszik összehangolni fejlesztéspolitikáját tagállamaival. A dokumentum kimondja, hogy az EU-nak aktívabb vezető szerepet kell vállalnia a lisszaboni szerződés felhatalmazása alapján, közös programozás révén csökkenteni kell a fragmentációt, és ezzel arányosan növelni a hatást a kötelezettségvállalások szintjén. A tagállamoknak és ezzel együtt az EU-nak jobban ki kell használni az olyan segélyezési módszerekben rejlő lehetőségeket, amelyek megkönnyítik a költségvetés-támogatáshoz, az uniós vagyongazdálkodási alapokhoz és a

⁶⁵ Az Európai Parlament és a Tanács 1300/2013/EU rendelete (2013. december 17.) a Kohéziós Alapról és az 1084/2006/EK tanácsi rendelet hatályon kívül helyezéséről – Az Európai Unió Hivatalos Lapja L 347/281 – 2013. december 20.

delegált együttműködéshez hasonló közös fellépést.⁶⁶ A koncepció alapján Magyarország adottságainak és teherbíró képességének függvényében igyekeznek aktív szerepet vállalni a nemzetközi donorközösség tevékenységében, amelynek célja többek között a nemzetközi stabilitást, békét, biztonságot, demokratikus berendezkedést erősítő intézményi, igazgatási, humán kapacitásaik fejlesztése, társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése, a nők helyzetének javítása, az emberi jogok és a hátrányos helyzetű és sérülékeny csoportok érdekei érvényre jutásának elősegítése.⁶⁷

A NEFE politikája a Millenniumi Fejlesztési Célok teljesülését igyekeznek elősegíteni, 2015-től pedig törekszik a nemzetközi közösség által elfogadandó új célrendszer megvalósítására. A NEFE a fejlődés legfőbb feltételének a jogállami intézmények működtetéséhez, az alapszolgáltatások megszervezéséhez, a fejlett technológiák alkalmazásához szükséges humán és intézményi kapacitások erősítését tartja, erre figyelemmel a politika a képzésre, tudás- és tapasztalatátadásra különösen nagy hangsúlyt helyez. A NEFE fejlesztési támogatása során a partnerországok szükségleteiből, alapvető jogaiból indul ki, a segítségnyújtás legmegfelelőbb módját a partnerországokkal történő egyetértésben határozza meg. A nemzetközi szervezetek, pénzügyi intézmények, az állami szakhatóságok és a civil szervezetek mellett számít az üzleti szféra együttműködésére is, melynek kereteit az ENSZ, az OECD, illetve az EU jogforrásai jelentik.

8. Összegzés

Az Európai Unió a lisszaboni szerződést követően, ha nem is alapjaiban és szerkezetében, de meglehetősen nagy változásokon esett át. Az egyik legalapvetőbb változás, hogy az emberi jogok és demokrácia védelme és elősegítése központi elemmé vált. Az emberi jogok köré épített elv- és keretrendszer alapjaiban határozza meg az EU politikáit, mintegy vezérfonalként funkcionálva minden területen, beleértve a fejlesztéspolitikát is.

Az EU integrációjának fejlődése során fokozatosan építette kereskedelmi kapcsolatait, és fejlődő kereskedelempolitikájának köszönhetően a nemzetközi kapcsolatai egyre nagyobb mértéket öltöttek. A gazdasági megerősödésnek és a megváltozott gondolkodásnak köszönhetően, melynek alapja, hogy a partnerországokkal

⁶⁶ Agenda for Change, 5. o.

⁶⁷ Magyarország nemzetközi fejlesztési együttműködésére vonatkozó szakpolitikai stratégiája és nemzetközi humanitárius segítségnyújtására vonatkozó szakpolitikai koncepciója (2014–2020), 15. o.

kötött fejlesztési megállapodások hosszú távon segítik elő az EU érdekeit, a kereskedelempolitika oldalán kialakult fejlesztéspolitika egyre hangsúlyosabb szerepet töltött be az EU nemzetközi kapcsolataiban és szerzett magának vezető szerepet az EU érdekeinek érvényesítése terén. A lisszaboni szerződéssel elérni kívánt érdekek és célok érvényesítésének elsődleges terepe lett a fejlesztéspolitika, melynek hatására szerződéses viszony alapján tudják kikényszeríteni a partnerországoktól az elvárt normák teljesítését, illetve meghatározott gazdasági szankciókkal (embargó) tudják érvényre juttatni akarataikat.

Fontos megemlíteni az EU fejlesztéspolitikájának belső ágát is, melynek kiemelt kedvezményezett államai a gazdaságilag elmaradott újonnan csatlakozott tagállamok, köztük Magyarország is. Fontos látni, hogy habár minden tagállam kötelezettsége, hogy az EU központi fejlesztéspolitikáját támogassa, adott esetben, így Magyarország viszonyában is látható, hogy jóval magasabb összeget kap vissza más csatornán az ország, mellyel lehetőség nyílik a gazdasági felzárkózásra a nyugat-európai országokhoz.

Tekintettel a fentebb említett alapvetésre, hogy az EU fejlesztéspolitikája egy kiegészítő jellegű, ám lényeges politikai terület, minden tagállamnak fontos szerep jut benne saját bilaterális viszonyainak kezelésére, támogatására. Ennek a kötelezettségnek és elvárásnak megfelelően Magyarország is elkészítette fejlesztéspolitikáját meghatározó stratégiáját, mely figyelemmel az ENSZ, OECD és az EU elvárásaira keretként szolgál a hazai nemzetközi fejlesztéspolitikának.

A szabályozások egyik közös eleme az emberi jogok védelme, a demokratizálódás elősegítése. Megállapítható ugyanakkor, hogy az emberi jogok betartásának elmaradása súlyos szankciókat továbbra sem von maga után. Az emberi jogi előírások figyelmen kívül hagyása esetén az EU ugyan több esetben – így többek között Sri Lanka, Mianmar vagy Fehéroroszország vonatkozásában is – élt az embargó lehetőségével, ezzel is megpróbálva elérni a szerződésekbe foglalt emberi jogi követelmények kikényszerítését, melyek több-kevesebb sikerrel, de előremutató eredményeket hoztak. Ennek ellenére sem jelenthetjük ki ugyanakkor azt, hogy komoly lépéseket vonna maga után a klauzulában foglaltak figyelmen kívül hagyása. Tekinthejtük nevelő jellegűnek és célravezetőnek az esetleges megvonásokat, figyelmeztetéseket, de véleményem szerint az eredmény elérése érdekében a klauzula be nem tartása esetén a szerződés egyoldalú felmondása és az EU-s támogatások azonnali befagyasztása eredményezhetné azt, hogy e szerződésbeli kitétel valóban a legfontosabb elem lehessen az EU emberi jogi céljainak elérésének eszköztárában.

Ugyan egyre több nemzetközi szervezet és ezzel együtt az Európai Unió is azok betartásához köti a nyújtott támogatásokat és más megállapodások fenntartását, be nem tartásuk esetén is csak ritka kivételként mondják fel azokat. Ezzel azonban nem segítik elő a kellő fejlődést e téren, s a kívánt cél elérése egyre távolabb kerül. Bár drasztikusnak tűnhet a megoldás, de kellő határozottsággal és az emberi jogok megsértésének esetén azonnali megvonásokkal és a megállapodások felmondásával, ha nem is azonnal, de hosszú távon elérhető lenne az emberi jogok térnyerésének fokozottabb kikényszeríthetősége.

Felhasznált irodalom

- Aszódi I. – Molnár I.* [2005]: Európai uniós jogi alapismeretek. Perfekt Kiadó, 10–16. o.
- von Bogdandy, A. – Kottmann, M. – Antpöhler, C. – Dickschen, J. – Hentrei, S. – Smrkolj, M.* [2012]: Ein Rettungsschirm für europäische Grundrechte – Grundlagen einer unionsrechtlichen Solange-Doktrin gegenüber Mitgliedstaaten. *ZaöRV*, 72.
- Craig, P.* [2010]: *The Lisbon Treaty – Law, Politics, and Treaty Reform*. Oxford University Press, New York.
- Dienes-Oehm E. – Erdős I. – Király M. – Martonyi J. – Somssich R. – Szabados T.* [2014]: *Az Európai Unió gazdasági joga I. A belső piac és a közös kereskedelempolitika*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Horváthy B.* [2014]: A közös kereskedelempolitika alapelvei és célkitűzései az integrált uniós külkapcsolatrendszer tükrében. *Iustum Aequum Salutare*, X/1. 51–69. o.
- Kende T. – Szűcs T.* [2011]: *Bevezetés az Európai Unió politikáiba*. Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft. Budapest.
- Krause, C. – Rosas, A.* [1995]: *Economic, Social and Cultural Rights: A Textbook*. Doordrecht, Martinus Nijhoff Publishers.
- OECD [2012]: *International Development Statistics (IDS) online databases on aid and other resource flows*. <http://www.oecd.org/dac/aidstatistics/>, lekérdezve: 2012. december 12.
- Változtatási program: az EU fejlesztéspolitikájának hathatósabbá tétele című bizottsági közleményre [COM(2011)0637].
- Shihata, I.* [1991]: *The World Bank in a Changing World*. Doordrecht, Martinus Nijhoff Publishers.
- Szent-Iványi B.* [2013]: *Az EU nemzetközi fejlesztéspolitikája előtt álló kihívások és válaszok. Közgazdaság*, 1. sz.
- Udvari B.* [2013]: *Az Európai Unió nemzetközi fejlesztéspolitikája: a kereskedelmi eszközök eredményessége*. JATE Press – Szeged.

Egyéb források

- A Tanács és a tagállamok kormányainak a Tanács keretében ülésező képviselői, az Európai Parlament és a Bizottság által elfogadott együttes nyilatkozat az Európai Unió fejlesztési politikájáról: Az európai konszenzus. *Hivatalos Lap*, C 46., 2006.2.24.
- Az emberi jogok helyzete a világban és az Európai Unió ezzel kapcsolatos politikája, ideértve az uniós emberi jogokkal kapcsolatos stratégiai politikájára gyakorolt hatásait is – Az Európai Parlament

2012. április 18-i állásfoglalása az emberi jogok világbeli helyzetéről szóló éves jelentésről és az Európai Unió ezzel kapcsolatos politikájáról, ideértve annak az EU emberi jogi stratégiai politikájára gyakorolt következményeit (2011/2185(INI)) 1–2. pontok.
- Az Európai Bizottság közleménye: A demokratikus elvek és az emberi jogok figyelembe vétele és tiszteletben tartása a Közösség és a harmadik országok közötti megállapodásokban [COM(95) 216 végleges].
- Az Európai Parlament állásfoglalása az Európai Unió megállapodásaiban szereplő emberi jogi és demokráciazáradékról [2005/2057(INI)].
- Az Európai Parlament és a Tanács 1300/2013/EU Rendelete (2013. december 17.) a Kohéziós Alapról, és az 1084/2006/EK tanácsi rendelet hatályon kívül helyezéséről. *Hivatalos Lap*, L 210., 2006.7.31.
- Emberi jogi feltételesség a fejlesztési politikában Európai Parlament – nemzeti parlamentek Brüsszel – 2011. október 11. Európai Parlament, Parlamentközi Bizottsági Ülés – Vitaindító.
- Európai Gazdasági Közösségről szóló szerződés (Eur-Lex).
- Európai Unióról Működéséről Szóló Szerződés (Eur-Lex).
- Európai Unióról Szóló Szerződés (Eur-Lex).
- Globális szereplő – Az Európai Unió külkapcsolatai, Európa mozgásban. Európai Bizottság Sajtó- és Tájékoztatási Főigazgatóság. A kézirat lezárva: 2004. július.
- Increasing the impact of EU Development Policy: an Agenda for Change. Forrás: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0637&from=hu>, letöltve 2015. december 28.
- Maastrichti Szerződés (Eur-Lex).
- Magyarország nemzetközi fejlesztési együttműködésére vonatkozó szakpolitikai stratégiája és nemzetközi humanitárius segítségnyújtására vonatkozó szakpolitikai koncepciója (2014–2020). Világbank Alapokmánya.

Abstract of the Article

The human legal aspects of the European Union's development politics

ANDRÁS KÁSLER

Development policy plays a decisive role in international politics, countries with more developed economic facilities, international organizations among them the European Union pays special attention to this area, in which the human rights stance is becoming increasingly important. With the Treaty of Lisbon the EU treats human rights as one of the fundamental values, the advancement of which shall be a decisive element in all of its policies. This article offers insight into the international status of development policy, the regulations and structure of the EU development policy including commercial policy – considered to be the foundation of development policy – these two areas are suitable for the EU in achieving its goals and to give effect to the conditions it has set up itself. The article points out that while the EU offers a wider range of benefits to its partner countries, organizations through the development policy, the EU could make the international protection of human rights more effective by more expressed enforcement of sanctions for breach of human rights criteria.